ISSN: 2149-7257

وارلیق

اوچ آیلیق تورک دیلی، ادبیاتی و کولتورو درگیسی
فصلنامه زبان، ادبیات و فرهنگ ترکی

ایکینجی دؤنم، سایی ۳، قیش ۱۳۹۴ دوره دوم، شماره ۳، زمستان ۱۳۹۴

وارلیق

اوچ آیلیق تورک دیلی، ادبیاتی و کولتورو درگیسی
فصلنامه زبان، ادبیات و فرهنگ ترکی
ایکینجی دؤنم، سایی: ۳، گوز ۱۳۹۴ / دوره دوم، شماره: ۳، زمستان ۱۳۹۴

وارلیق
اوچ آیلیق تورک دیلی، ادبیاتی و کولتورو درگیسی
قوروجو / موسس
پروفسور دوکتور جواد هیئت
امتیاز صاحیبی و مسئول مودورو
محمدرضا هیئت
یایین قورولو / شورای نویسندگان
حسن مجیدزاده (ساوالان)، کریم مشروطه‌چی (سؤنمز)، اسماعیل هادی، حسن راشدی، علیرضا صرافی، حیدر بیات، اکبر آزاد، حسین محمدخانی گونئیلی، آرتوم دینچ (حسین احمدیان)، ناصر خاضع شاهگلی، موسی رحیمی، ولی‌اله یعقوبی، شهروز آق آتابای، بابک جوانشیر، جهانگیر کرینی، سعید موغانلی، محمدرضا هیئت

دیل ادیتورلاری / ویراستارهای زبان
اینگیلیزجه/ انگلیسی: ناصر خاضع شاهگی
روسجا/روسی: دانشیار گلثوم کیللی

یازیشما آدرسی / آدرس مکاتبه: آنکارا اونیورسیته‌سی، دیل و تاریخ- جوغرافیا فاکولته‌سی، صحیه، آنکارا/ تورکیه، پوستا قوتوسو: ۱۴۰، محمدرضا هیئت.
تلفن: 09 13 281 538 (+90)
ایمیل: varliqdergisi@gmail.com
وب صحیفه‌سی/تارنما: www.varliq.net

باسیم ائوی / چاپخانه: بریکان مطبعه‌چیلیک
یایین تورو: یئرل سوره‌لی یایین
او .اس.د.ن / شاپا: ۲۱۴۹-۷۲۵۷

VARLIQ
Üç Aylık Türk Dili, Edebiyatı ve Kültürü Dergisi

Kurucu
Prof. Dr. Cevat HEYET

Sahibi ve Sorumlu Yazı İşleri Müdürü
M. Rıza HEYET

Yayın Kurulu
Hasan Mecidzade SAVALAN, Kerim Meşruteçi SÖNMEZ, İsmail HADİ, Hasan RAŞİDİ, Alirıza SARRAFİ, Haydar BAYAT, Ekber AZAD, Hüseyin Muhammedhani GÜNEYLİ, Artum DİNÇ, Nasir Kh. ŞAHGÖLÜ, Musa RAHİMİ, Veli YAKUBİ, Şehruz Ak ATABAY, Babek CEVANŞİR, Cihangir KERİNİ, Said MUĞANLI, M. Rıza HEYET

Dil Editörleri
İngilizce: Nasir ŞAHGÖLÜ
Rusça: Doç.Dr. Gülsüm KİLLİ

Yazışma Adresi: M.Rıza Heyet, Ankara Ü., DTCF, Sıhhiye- Ankara/Türkiye, PK: 140
Telefon: (+90) 538 281 13 09
E-Posta: varliqdergisi@gmail.com
Web Sayfası: www.varliq.net

Basımevi: Berikan Matbaacılık
Yayın Türü: Yerel Süreli Yayın
ISSN: 2149-7257

بو سایی‌نین بعضی مقاله‌لرینی الیفبامیزا کؤچورن سایین ماناس چاملی و سایین محمدرضا قوچی‌یه تشکور ائدریک.

وارلیق
تورک دیلی، ادبیاتی و کولتورو درگیسی
فصلنامه زبان، ادبیات و فرهنگ ترکی

ایچینده‌کیلر / فهرست

سونوش / تقدیم - محمدرضا هیئت ۳
ایران آذربایجان تورکجه‌سی اؤرنگینده وارلیق درگیسی و جواد هیئت – سونل بوسنالی ۵
ساری اویغور – شیرا یوغور دیل ایلیشکیسی (۲) – موسی رحیمی ۲۱
ج.م. قلیزاده‌نین «آنامین کیتابی» پییئسینده دیل و کیملیک شعورو – اردوغان اویغور ۳۳
نگاهی به مطبوعات و نشریات ترکی در دوره مشروطیت (۱) – محمدرضا هیئت ۴۵
شبنامه: ملانصرالدین‌دن ۱۴ ایل اؤنجه چیخان تورکجه مزاح قزئتی – پروانه ممدلی ۶۱
ای.گ.سافیانوف، اویانهای-تووانین طالعینده سیرا دیشی بیر شخصیت – مصطفی جان تئزیچ ۶۹
حکیم تیلیم‌خان ساوه‌ای به روایت آثارش- اسدالله امیری ۷۹
نژادپرستی از نوع مانقورتیسم! – حسن راشدی ۹۱
اورکلرده ابدی یاشایاجاق دوکتور جواد هیئت – اکبر آزاد ۱۰۱
تورکان خزر و نبردهای آنان با مسلمین- سید مرتضی حسینی ۱۰۷
«اتحاد و ترقی جمعیتی» ایله مشروطه لیدرلری آراسینداکی ایلیشکیلر- توحید ملک‌زاده ۱۲۳
تانیتیم : ملک منصور خان قشقایی‌نین خاطراتی- ولی یعقوبی ۱۳۱
کؤنول یولون سال تبریزه – اسماعیل هادی ۱۳۷
شعر: رحمان جعفری «آراز»، ماناس چاملی، احمد قدسی تجر ۱۳۹
آبونه فورمو / فرم اشتراک مجله/ Abone Formu ۱۴۳
ایچینده‌کیلر (لاتین حرفلریله) ۱۴۴

وارلیق
VARLIQ
Dil Edebiyat ve Kültür Araşdırmaları Dergisi
Yeni Dönem. İl: 1, Sayı: 3 (Qış 2015), ss. 3-4
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

سوٌنوش

• محمدرضا هیئت

دگرلی آراشدیرماجیلار و اوخوجولار،

وارلیق درگیسی‌نین یئنی دؤنمی‌نین اوچونجو ساییسینی (۳-۱۷۵) سُونماقدان موتلولوق دویوروق. درگیمیزین بو ساییسیندا تورک دیلی، ادبیاتی، تاریخی و باسین-یایین حیاتی ایله ایلگیلی مقاله‌لره، کیتاب تانیتیمینا و شعرلره یئر وئریلمیشدیر.

سونل بوسنالی مقاله‌سینده وارلیق درگیسی و جواد هیئت اؤرنگینده ایران آذربایجان تورکجه‌سی‌نین دیل‌بیلیم تئریملری آچیسیندان دورومونو، اؤزللیکله جواد هیئت‌ین مقاله‌لرینده ایشله‌دیلن دیل‌بیلیم تئریملری‌نین سئچیلمه‌سی، چئویریسی و یا اوره‌تیلمه‌سینده دقته آلینان خصوصلاری آیرینتیلی بیر شکیلده اینجه‌له‌میش و بو تئریملری لیسته حالیندا تورکیه تورکجه‌سینده‌کی قارشیلیقلاری ایله بیرلیکده وئرمیشدیر. بیرینجیسی اؤنجه‌کی ساییمیزدا یاییناللانان موسی رحیمی‌نین مقاله‌سی‌نین ایکینجی بؤلومونده ساری اویغور تورکجه‌سی ایله شیرا یوغور موغولجاسی آراسینداکی دیلسل ایلیشکیلر و ائتکیلشیملره، مورفولوژیک و سؤزجوکسل بنزرلیکلره یئر وئریلمیشدیر. اردوغان اویغور مقاله‌سینده جلیل محمدقلیزاده‌نین مشهور «آنامین کیتابی» پییئسینی اینجه‌له‌یه‌رک، بو اثرده دیل و کیملیک بیلینجی‌نین دورومونو، او دؤنم آذربایجان تورکلری‌نین قارشی قارشییا اولدوقلاری کیملیک سورونلارینی و قلیزاده‌نین بو مسئله‌یه یاخلاشیمینی اله آلمیشدیر.

محمدرضا هیئت مقاله‌سینده ایران‌دا مشروطیت حرکتی ایللرینده تورکجه یاییناللانان قزئتلری دیل و ایچریک آچیسیندان اینجه‌له‌میش و بو قزئتلردن یولا چیخاراق دؤنمین تورک آیدینلاری‌نین یاشادیقلاری کیملیک سورونو و یایغینلاشماقدا اولان فارس میلیتچی‌لیگی‌نین ائتکیلرینی یورواملامیشدیر. پروانه ممدلی‌نین مقاله‌سینده *ملانصرالدین* درگیسیندن ایللر اؤنجه تبریزده یاییناللانمیش اولان *شبنامه* آدلی مزاح قزئتی تانیتیلیرکن، بو قزئتین ایچریگی و دیلی حاقیندا بیلگی

وئریلمیشدیر. اؤنجه‌کی ساییمیزدا دا اوریانهای-تووا حاقیندا بیلگی وئرن مصطفی جان تئزیچ بو مقاله‌سینده ده اوریانهای-تووانین سیاسی و توپلومسال تاریخینده اؤنملی بیر یئره صاحیب اولان ای.گ. سافیانوف و اونون حیاتی و فعالیتلریله ایله ایلگیلی آیرینتیلی بیلگی وئرمیشدیر. اسدالله امیری‌نین مقاله‌سینده تورک ادبیاتی‌نین اؤنملی، عینی زاماندا آز بیلینن شاعیرلریندن ساوه‌لی حکیم تیلیم‌خان‌ین اثرلریندن یولا چیخیلاراق، حیاتی و دوشونجه‌لری اله آلینمیشدیر. حسن راشدی مقاله‌سینده اؤزو تورک اولان، آنجاق تورکلویون علیهینه یازیلاری و گؤروشلری ایله گوندمه گلن سید جواد طباطبایی‌نین *مهرنامه* قزئتینه وئردیگی سؤیلشیدن حرکتله مانقورتیسم توروندن عیرقچی‌لیغین اؤزللیکلرینی آنلاتمیش و طباطبایی‌نین ادعالارینی یانیتلامیشدیر.

اکبر آزاد مقاله‌سینده تبریز شهرینده دفنینه ایذین وئریلمه‌ین دوکتور جواد هیئت‌ین قونو ایله ایلگیلی وصیتینی اینجه‌له‌یه‌رک، اونون تبریزده تورپاغا تاپشیریلماسی اوچون اونلارجا حاقلی سببه صاحیب اولدوغونو بلیرتمیشدیر. سید مرتضی حسینی‌نین مقاله‌سینده خزر تورکلری‌نین تاریخی و اونلارین مسلمان اوردولاری ایله اولان ساواشلاری، عینی زاماندا یهودی‌لیگی (کلیمی‌لیگی) قبول ائتمه سببلری آنلاتیلمیشدیر. توحید ملک‌زاده دیلمقانی مقاله‌سینده مشروطیت انقلابی سیراسیندا عثمانلی اتحاد و ترقی جمعیتی ایله مشروطیت لیدرلری آراسینداکی ایلیشکیلری، یازیشمالاری و ایش‌بیرلیگینی اینجه‌له‌میشدیر. ولی یعقوبی قاشقای تورکلری‌نین اؤنملی شخصیتلریندن ملک منصور خان‌ین اؤز قلمی ایله یازدیغی و کاوه بیات و منصور ناصری طیبی طرفیندن یایینلانان کیتابین تانیتیمیندا ایران‌ین بیرینجی دونیا ساواشیندا متفقلر طرفیندن اشغالی سیراسیندا قاشقایلارین مرکزی دولته قارشی آیاقلانماسی، اینگیلیزلرله مجادله‌سی، پهلوی رژیمی طرفیندن قاشقایلارا اویغولانان باسقیلار و تورکیه‌نین قاشقایلارا دستگی کیمی کیتابدا بلیرتیلن قونولاری آچیقلامیشدیر. اسماعیل هادی «کؤنول یولون سال تبریزه» آدلی شعر کیتابینا یازدیغی اؤن‌سؤزده شاعیر رحمان جعفری آرازین شعر یئته‌نگیندن و شعرلرین اؤزللیکلریندن بحث ائده‌رک، کیتابی تانیتمیشدیر.

درگی‌نین سونوندا ایسه رحمان جعفری آراز، ماناس چاملی و احمد قدسی تجرین شعرلرینه یئر وئریلمیشدیر ■

وارلیق
VARLIQ
Türk Dili, Edebiyatı ve Kültürü Dergisi
Yeni Dönem. İl: 1, Sayı: 3 (Qış 2015), ss. 5-20
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

کودلاشدیرما و استانداردلاشدیرما:
ایران آذربایجان تورکجه‌سی اؤرنگینده وارلیق درگیسی و جواد هیئت[۱]

• دوچنت دوکتور سونل بوسنالی[۲]

ÖZET: Doç. Dr. Sonel BOSNALI, "Kodlaştırma ve Standartlaştırma: İran Azerbaycan Türkçesi Örneğinde *Varlıq* Dergisi ve Cevad Heyet", *Varlıq: Üç Aylık Türk Dili, Edebiyatı ve Kültürü Dergisi*, İkinci Dönem, Sayı: 3 (Qış 2015/1394), ss. 5-20

Bu yazıda, Azerbaycan Türkçesinin *normalleşme* süreci ele alınarak, Varlıq Dergisi ve derginin Baş Editörü ve yazarlarından biri olan Cevad Heyet'in bu süreçte oynadıkları rolün değerlendirilmesi amaçlanmaktadır. Uzun zamandan beri daralma sürecine maruz kalan İran Azerbaycan Türkçesinin, belli bir süreden beri, tam zıt yönde ilerleyen *normalleşme* sürecini yaşadığı; özellikle bu sürecin *kodlaşma* ve *standartlaşma* aşamalarında önemli bir yol kat edildiği ve Varlıq Dergisi ile Cevad Heyet'in bu süreçte etkin bir rol oynadığı ileri sürülecektir. Bunun için, bir taraftan *dil daralması*, diğer taraftan *dil düzenlemesinin kodlaştırma* ve *standartlaştırma* boyutlarına kuramsal açıdan kısaca değindikten sonra, önce Varlıq Dergisinin A. Türkçesinin *kodlaştırılması* ve *standartlaştırılması* yönünde gerçekleştirdiği eylemler, daha sonra da Cevad Heyet'in bu alandaki katkıları incelenecektir.

***Açar Sözcükler*:** Kodlaşma, Standartlaşma, İran, Azerbaycan, Türkce, Varlıq Dergisi, Cevad Heyet.

چکیده: دکتر سونل بوسنالی، "کدسازی و معیارسازی: مجله *وارلیق* و جواد هیئت در نمونه ترکی آذربایجان ایران"، *وارلیق: فصلنامه زبان، ادبیات و فرهنگ ترکی*، دوره دوم، شماره ۳ (زمستان ۱۳۹۴/۲۰۱۵)، صص. ۲۰-۵

در این مقاله، ضمن تحقیق فرایند *نورمالیزاسیون* ترکی آذربایجانی، به بررسی نقش مجله وارلیق و سردبیر آن جواد هیئت در این فرایند خواهیم پرداخت. ترکی آذربایجانی که مدت مدیدی در معرض انقباض قرار داشته، از مدتی پیش و در جهتی کاملا برعکس در حال گذراندن فرایند *نورمالیزاسیون* و این فرایند به ویژه در مراحل

---

[۱] بو مقاله، مای ۲۰۱۵ تاریخینده آنکارا بیلیم‌یوردو چاغداش تورک لهجه‌لری و ادبیاتلاری بؤلومونون دوزنله‌دیگی ۵-جی تورکولوژی گونو توپلانتیسیندا بیلدیری اولاراق سونولموشدور.

[۲] تکیرداغ «نامیق کمال» بیلیم‌یوردو اؤیرتیم اویه‌سی (bosnalis@yahoo.fr).

کدسازی و معیارسازی زبان پیشرفت قابل توجهی داشته و مجله وارلیق و جواد هیئت نقش مهمی در این امر ایفا کرده‌اند. به همین دلیل، ضمن نگاه تئوریک به انقباض زبان از یکسو و ابعاد کدسازی و معیارسازی در تنظیم زبان از سوی دیگر، ابتدا به بررسی عملکرد مجله وارلیق در کدسازی و معیارسازی ترکی آذربایجانی و سپس به سهم جواد هیئت در این زمینه خواهیم پرداخت.

کلیدواژه‌ها: کدسازی، معیارسازی، ایران، آذربایجان، ترکی، مجله وارلیق، جواد هیئت.

۱. گیریش

بو یازیدا، آذربایجان تورکجه‌سی‌نین *نورماللاشما* سوره‌جی اله آلیناراق، وارلیق درگیسی و درگی‌نین باش ادیتورو و یازارلاریندان بیری اولان جواد هیئت‌ین بو سوره‌جده اوینادیقلاری رولون دگرلندیریلمه‌سی آماجلانماقدادیر. اوزون زاماندان بری *دارالما* سوره‌جینه معروض قالان ایران آذربایجان تورکجه‌سی‌نین، بللی بیر سوره‌دن بری، تام ضد یؤنده ایره‌لیله‌ین نورماللاشما سوره‌جینی یاشادیغی؛ اؤزللیکله بو سوره جین *کودلاشما* و *استانداردلاشما* آشامالاریندا اؤنملی بیر یول آلدیغی و وارلیق درگیسی ایله جواد هیئت ین بو سوره‌جده ائتکین بیر رول اوینادیغی ایره‌لی سوروله‌جکدیر. بونون اوچون، بیر طرفدن *دیل دارالماسی*، دیگر طرفدن *دیل دوزنله‌مه‌سی*نین *کودلاشدیرما* و *استانداردلاشدیرما* بویوتلارینی قورامسال (نظری) آچیدان قیساجا دگرلندیردیکدن سونرا، اؤنجه وارلیق درگیسی‌نین آذربایجان تورکجه‌سی‌نین کودلاشدیریلماسی و استانداردلاشدیریلماسی یؤنونده گرچکلشدیردیگی ایشلر، داها سونرا دا جواد هیئت ین بو آلانداکی قاتقیلاری اینجه‌لنه‌جکدیر. جواد هیئت‌ین اؤزللیکله «یئنی دیلچیلیک» باشلیغی ایله یاییملادیغی بئش مقاله‌سینده گئچن دیل‌بیلیم تئریملریندن حرکت ائدیله‌رک، ج. هیئت‌ین چالیشمالاری *دیل پلانلاماسی*نین هم یاپیسال هم ده ایشله‌وسل بویوتلارینی قاپسایان *بوتونجه پلانلاماسی* چرچیوه‌سینده دگرلندیریله‌جکدیر.

۱. آزینلیقلاشما و یا نورماللاشما: «اولماق یا دا اولماماق»

دیل پولیتیکاسی و آزینلیق دیللری اوزرینه‌گؤردویو چالیشمالار، باشدا دؤلت ارکی اولماق اوزره، سیاسی و یا شخصی قوروم و قورولوشلاردان و یا بونلارین دستگیندن یوخسون (محروم) اولان دیللرین وارلیقلارینی سوردوره‌بیلمه‌لری‌نین چوخ چتین و حتی اولاناقسیز اولدوغونون آلتینی چیزمکده‌دیر. گرچکدن ده اولومسوز دورواملاردا اولان دیللرین بؤیوک بیر چوخونلوغونون زامان ایچریسینده بیر «دارالما» سوره‌جینه و حتی یوخ اولما سوره‌جینه معروض قالدیقلاری آمپیریک وئریلرله دستکلنمکده دیر. یئنه بیلیمسل آراشدیرمالارین سونوجلاری، نهایی سونوجو آزینلیق دیللری‌نین اؤلومو اولان دارالما سوره‌جی‌نین، سوره‌سی دیللرین ایچینده اولدوغو شرایطه گؤره دگیشن فرقلی آشامالاری باریندیردیغینی گؤستریر. بو آشامالار؛ آزینلیقلاشما (minorizasyon)، ایشله‌وسیزلشمه (minorasyon) و یاپیسال دارالما (obsolescence) اولماق اوزره اوچ آیری بویوتدا دگرلندیریلیر.

سوره‌جین بیرینجی بویوتو، دانیشانلارین دیللرینی دگیشدیرمه‌سی ایله (language shift)، آزینلیق دیلی دانیشانلاری‌نین نفوسونون بیر گون یوخ اولونجایادک آزالماسینی ایفاده ائدر. سوره‌جین ایکینجی

بویوتو، دیل بازاریندا دگر ایتیرن آزینلیق دیلی‌نین ایشله‌ولری‌نین ویا ایشلکلیک آلانلاری‌نین دارالماسیندان عبارتدیر. بیر اوچونجو بویوت ایسه، دیلین یاپیسال اؤزللیکلریله ایلیشکیلیدیر: بوتون آلانلاردا بوتون توپلومسال ایشله‌ولرینی یئرینه گتیره‌بیلمه‌ین آزینلیق دیلی‌نین قرامر و سؤزجوک قورولوشو گئده‌رک کؤهنه‌لشمیه، دارالماغا ویا پوزولماغا باشلار. بیر طرفدن ایشله‌وسیزلشمه، دیگر طرفدن یاپیسال کؤهنه‌لشمه‌نین سونوجو اولاراق دا، سؤز قونوسو دیل هر تورلو آلاندا ایشله‌دیله‌بیله‌جک دیل ماده‌لریندن یوخسونلاشاراق بیچیمسل ایشله‌وینی ایتیرر. بو آشامالارین ان سون مرحله‌سی دیلین اؤلومودور.

آنجاق آزینلیق دیللری‌نین تک آلین‌یازیسی‌نین آزینلیقلاشما ویا اؤلوم اولمادیغینی قانیتلایان چوخ ساییدا اؤرنک واردیر. ایچریسینده دگیشیک آشامالاری باریندیران بیر سوره‌جدن سونرا نورماللاشماغی باشارمیش دیللر ده موجوددور. اسپانیادا اوزون بیر سوره آزینلیقلاشما سوره‌جینه معروض قالدیقدان سونرا نورماللاشان کاتالانجا بونا یاخشی بیر اؤرنک تشکیل ائدر. داها چوخ دیل پولیتیکاسی چرچیوه سینده اله آلینان و نهایی سونوجو نورمالیزاسیون اولان و بیر چوخ آشامالاری ایچینه آلان بو سوره‌ج دیل دوزنله‌مه‌سی اولاراق بیلینیر. دیللرین قورولوشو، یئری، قوللانیمی و ایشله‌ولری اوزرینه ایشله‌نن بیلینجلی فعالیتلرین بوتونو اولاراق تانیملانان دیل دوزه‌نله‌مه‌سی، دیل پولیتیکاسی و دیل پلانلاماسی اولماق اوزره ایکی دگیشیک آشامانی ایچینده باریندیرار (De Robillard 1977:230). سمبولیک و پراتیک ایشله‌ولی اولماق اوزره ایکی فرقلی بویوتو اولان دیل پولیتیکاسی، «سوسیال یاشام ایله دیل(لر) آراسینداکی ایلیشکیلرله ایلگیلی بیلینجلی اولاراق گؤرولن ترجیحلرین بوتونودور». دیل پلانلاماسی ایسه، «بیر دیل پولیتیکاسی‌نین سوموت اولاراق اویقولامایا قویولماسی؛ بیر جور فعلیته گئچیشیدیر» (Calvet, 1993: 111).

دیل پلانلاماسی، «بیر دیلین اؤلچولو بیر شکیلده مودرنلشدیریلمه‌سی ویا استانداردلاشدیریلماسی؛ یازی دوزولوشو (کود) اولمایان بیر دیله بونون قازاندیریلماسی، یعنی کودلاشدیریلماسینی؛ بیر دیلین سؤز قورولوشونون؛ اکونومیک، سوسیال، تکنیک و کولتورل گلیشملره اویغون دوروما گتیریلمه‌سینی ده ایچینده باریندیرار» (Garmadi, 1981: 185-186).

هوگن ایسه دیل پلانلاماسینی، بیر طرفده توپلومسال و دیلسل، دیگر طرفده یاپیسال و ایشله‌وسل اولماق اوزره دؤرد آیری بویوتدا دگرلندیریر. دیل پلانلاماسی‌نین یاپیسال بویوتو، بیر یاندان استاتو پلانلاماسینی (کودلاشدیرما)، دیگر یاندان بوتونجه پلانلاماسینی (استانداردلاشدیرما) قاپسار. پلانلامانین ایشله‌وسل بویوتو ایسه، کودلاشدیریلان و استانداردلاشدیریلان دیلین تحصیل آراجیلیغی ایله یئرلشدیریلمه‌سی و یئنیلنمه‌سی آشامالارینی ایچریر (Haugen, 1983).

دیل دوزنله‌مه‌سی ویا دیل پلانلاماسینی ساده‌جه دؤلت می یاپابیلر سوروسونا کالوئتین وئردیگی یانیت بودور: «دیل پولیتیکاسینی هر هانسی بیر قروپ بئله حاضیرلایابیلر؛ آنجاق یاپیلان بو ترجیحلرین

اویقولامایا قویولماسی، یعنی پلانلاما آشاماسینا گئچیلمه‌سی اوچون گرکلی گوج و آراجلارا ساده‌جه دؤلت صاحیبدیر» (Calvet, 1993: 111). آنجاق دو روبیللارد (۱۹۷۷: ۲۳۰)، گنل اولاراق دؤلتین تکلینده (انحصاریندا) اولدوغو دوشونولن دیل پولیتیکاسی‌نین، اصلینده دینی قورولوشلار، سیاسی پارتیلر و کولتورل درنکلر کیمی دؤلتین دیشیندا قالان آکتورلار طرفیندن ده یارادیلابیله‌جگینی ایره‌لی سورر. بیز ده، ده روبیللارد کیمی دوشونوروک و ایران‌دا بو ایشله‌وی وارلیق درگیسی‌نین یئرینه گتیردیگینی ایره‌لی سوروروک.

۲. آذربایجان تورکجه‌سی‌نین نورماللاشما سوره‌جی و وارلیق درگیسی

ایلک دفعه ۱۹۹۸ ایلینده ایران‌دا آذربایجان تورکجه‌سینه ایلگی دویماغا باشلایان گؤزلمجی، ایران‌ین دیل پولیتیکالاری‌نین بیلینجینده اولاراق و یوخاریدا اؤزتله‌نمگه چالیشیلان تئوریک بیلگیلر ایشیغیندا، آذربایجان تورکجه‌سی‌نین چوخلو ایره‌لیله‌میش بیر دارالما سوره‌جی یاشایان بیر دیل اولابیله‌جگی وارساییمیندا بولونموشدور. بو وارساییمدان حرکتله آراشدیرمالار یاپان آراشدیرماجی، ایران‌ین دیل، تحصیل و کولتورل پولیتیکالاری‌نین یانیندا، تورک توپلومونون گئچیردیگی سوسیال، اکونومیک و کولتورل دؤنوشوملر ندنیله دیل توتوم و داورانیشلاری‌نین قاچینیلماز بیر دارالما سوره‌جینی دایاتدیغی سونوجونو چیخارتمیشدیر. باشقا سؤزله، دؤلتین پلانلادیغی و اویغولادیغی *in vitro* دیل دوزنله‌مه‌لرینه اک اولاراق، بو دیلین دانیشانلاری‌نین *in vivo* دیل دوزنله‌مه‌لری دارالما سوره‌جینی قاچینیلماز قیلماقدادیر. بو سوره‌ج آیرینتیلی بیر بیچیمده کیتاب اولاراق دا یایینلانان دوکتورا تئزینده اینجه لنمیشدیر (Bosnalı, 2007).

آما داها ایلک ساحه کشف تماسلاری سیراسیندا، وارساییم آچیسیندان بیر شئیلرین ترس گئتدیگی‌نین حیسّ ائدیلدیگینی اعتراف ائتمک گرکیر. گرچکدن داها سونرالاری بو سوره‌جله ائش زامانلی آما ترس یؤنده، یعنی نورماللاشما یؤنونده ایره‌لیله‌ین باشقا بیر سوره‌جین ایشله‌مکده اولدوغو گؤزلمله‌بیلمیشدیر. یازی دیلی داخیل اولماق اوزره، دیلین فرقلی آلانلاردا ایشله‌دیلمه‌سی، یایینلانان کیتاب، درگی و قزئته ساییسی‌نین گئده‌رک آرتماسی، نورماللاشما سوره‌جینی گؤسترن اؤنملی اشارتلردیر.

بو سوره‌جین باشلادیلماسی و سوردورولمه‌سینده ان بؤیوک رولو وارلیق درگیسی اوینامیشدیر. اسلام انقلابی‌نین همن آردیندان، ۱۹۷۹ ایلینده تورکجه و فارسجا اولاراق یایینلانماغا باشلایان وارلیق درگیسی، بعضا فرقلی یایین سوره‌لری اولماقلا بیرلیکده، ۳۵ ایل بویونجا کسینتی‌سیز اولاراق یایینلانمیشدیر. ج. هئیت‌ین باش ادیتورلوغوندا یایینلانان درگییه دوزنلی اولاراق قاتقی سونانلار بونلاردیر: جواد هئیت، حمید نطقی، محمدعلی. فرزانه، محمدحسین شهریار، حسن مجیدزاده، کریم مشروطه‌چی، عزیز محسنی، غلامحسین بیگدلی، حمید محمدزاده، صمد سرداری‌نیا، علی کمالی، تیمور پیرهاشمی، اسماعیل هادی، عبدالکریم منظوری خامنه، محمدرضا هیئت، دلبر ابراهیم‌پور، حسن راشدی، علیرضا صرافی، حسین محمدخانی، اکبر آزاد، ابراهیم رفرف. درگیده یئر آلان یازیلارین تماتیک

آنالیزی، اؤزللیکله ایران آذربایجان تورکلری اولماق اوزره، ایران‌دا یاشایان تورکلرین دیللری، ادبیاتی و کولتورو آلانلاریندا چوخ اؤنملی مقاله‌لرین یئر آلدیغینی گؤسترمکده‌دیر.

وارلیق درگیسی‌نین قورولوش آماجی‌نین آچیقلاندیغی یازی تام آنلامی ایله بیر دیل پولیتیکاسی بیاننامه سی‌دیر: «تورک دیلی و کولتورونون دوغرو تمللر اوزرینده گلیشیمینی ساغلاماق»؛ «یازی دیلی یاراتماق»؛ املا و ادبی دیل قونوسوندا بیر بیرلیک ساغلاماق اوچون چالیشمالار آپارماق»؛ یابانجی کلمه لرین املا قوراللاری‌نین دوزنلنمه‌سینی ساغلاماق»؛ «دیلده بیر یئنی‌لشمه سوره‌جی باشلاداراق ایران‌دا مودرن تورک یازی دیلی‌نین تکرار جانلانماسینا چابا گؤسترمک».

بو پولیتیکانین یاشاما گئچیریله‌بیلمه‌سی اوچون، گرچک آنلامدا بیر دیل آکادمیسی و یا بیر دیل قورومو کیمی چالیشان وارلیق یازارلار جمعیتی آدیندا بیر درنک قورولموشدور. دوزنلی اولاراق گرچکلشدیریلن توپلانتیلاردا، عضولر، بو پولیتیکا چرچیوه‌سینده دیلین کودلاشدیریلماسینا و استانداردلاشدیریلماسینا یؤنه‌لیک چالیشمالار گرچکلشدیرمیشلر. بو توپلانتیلارین بعضیلرینه قاتیلاراق چالیشمالاری شخصاً گؤزلم فرصتیم اولدو. بونلاردان ان ائتکیله‌ییجی اولانی، ۲۰۰۰ ایلی ایچریسینده گرچکلشدیریلن الیفبا و املا قونولو چالیشما توپلانتیلاری ایدی. بو توپلانتیلاردا اوزون تارتیشمالار سونوندا آلینان قرارلار سون اولاراق ایران‌ین دگیشیک بؤلگه‌لریندن تهرانا گلن تمثیلجیلرین قاتیلدیغی بیر کونفره ایله بلیرلنمیشدیر.

آذربایجان تورکجه‌سی‌نین الیفبا و یازیم باخیمیندان استانداردلاشدیریلماسی‌نین تمللری وارلیق درگیسی‌نین لابراتواریندا آتیلمیشدیر. بو قونودا ان ائتکیلی قاتقی یاپانلاردان بیری البته کی حمید نطقی‌دیر. ادبیات آلانیندا یازدیغی یازیلارین یانیندا اؤز شعرلرینی ده پایلاشان نطقی‌نین دیل اوزرینه یاییناناں بیر چوخ یازیسی واردیر. بو یازیلاریندا، آذربایجان تورکجه‌سینی سس‌بیلیم، بیچیم‌بیلیم آچیسیندان اینجه‌له‌ییب، الیفبا و یازیم قوراللاری اوزرینه ده چوخ دگرلی تثبیتلر و اؤنریلری واردیر. وارلیق‌دا یاییناناں بیرنئچه یازیسی چالیشمالاری‌نین ماهیتینی گؤسترییر دورومدادیر: ویژگیهای ترکی آذربایجان، دیلیمیز، آدلاریمیز، کلمه‌لر اوزرینه، یازی قایدالاری (املا قیلاووزو) (۱۰-۹ سایی ۱۹۸۷).

وارلیق یازیچیلار جمعیتی‌نین گؤردویو ایشلرین اؤنمی بوردان قایناقلانیر: ایلک آشامادا سورونلار تثبیت ائدیلیب، اؤنریلر سونوندا آلینان قرارلارلا دیل کودلاشدیریلدیقدان سونرا، کودلاشدیریلان بو دیل درگیده یاییناناں یازیلاردا ایشله‌دیله‌رک استانداردلاشما امکانی تاپیر. بئله‌لیکله ایران‌ین چوخ فرقلی بؤلگه لریندن اوخویوجولارا بو دیلین استاندارد اولاراق منیمسه‌دیلمه‌سی ساغلانیر. گرچکدن، درگیده دوزنلی اولاراق یاییناناں «بیزه گلن مکتوبلار» بؤلومونده‌کی ۱۲۸ مکتوبون گلدیگی یئرلره باخیلدیغیندا، وارلیق درگیسی‌نین اوخویوجو کوتله‌سی ایران تورک جوغرافیاسی‌نین هارداسا تامامینی قاپسادیغی گؤرولور:

- آذربایجان: تبریز، اورمیه، اردبیل، میانا، خوی، ماراغا، موغان، مرند؛

- مرکز: تهران، کرج، ساوه، اراک، اصفهان، همدان، قوم، کرمانشاه؛

- خوراسان/تورکمن بؤلگه‌سی: مشهد، گورگان ...

۳. جواد هیئت‌ین بوتونجه پلانلاماسی چرچیوه‌سینده‌چالیشمالاری

۳,۱. جواد هیئت‌ین وارلیق‌دا یاییلانان یازیلاری

وارلیق درگیسی‌نین ایلک ساییسیندان اعتبارا ج. هئیت‌ین هر ساییدا ان آز بیر یازیسی بولونماقدادیر. بعضی ساییلاردا بیردن چوخ یازیسی دا یاییلانمیش، بعضی ساییلار ایسه مونوقرافی اولاراق باسیلمیشدیر. بیزده مؤجود اولان ۹۱ ساییدا ج. هئیت‌ین ۱۳۸ یازیسی یئر آلماقدادیر. بو یازیلارین ۱۱۶- سی (۸۴٪) تورکجه، ۲۲- سی (۱۶٪) فارسجا اولاراق قلمه آلینمیشدیر.

ج. هئیت‌ین یازیلاری‌نین تماتیک آنالیزینه باخیلدیغیندا، هر شئیدن اؤنجه ادبیاتچی کیملیگی اؤنه چیخماقدادیر. گرچکدن یازیلاری‌نین ٪۳۶-سی ادبیات آلانینداديير. ۱۹۷۹-داکی ۲-جی سایی ایله باشلایان *آذربایجان ادبیات تاریخینه بیر باخیش* باشلیغی داشییان ۳۹ ساییلیق سیرا یازیلاری، ۱۹۸۸ ایلینده یاییلانان ۶۸-جی ساییا قدر سورموشدور. بونا پاراللل اولاراق ۱۹۸۱-ده ۲۴-جو ساییدان اعتبارا *آذربایجان شفاهی خلق ادبیاتی* باشلیقلی یئنی بیر سیرا یازی باشلامیش و ۳۰-جو ساییا قدر ۴ مقاله یاییلانمیشدیر. بونلارین یانیندا، اسلام دؤنمی تورک ادبیاتی و دگیشیک ادبی شخصیتلری بیرلیکده، تورکیه تورک ادبیاتیندان یونوس امره، محمد عاکیف ارسوی کیمی شاعیرلرین اینجه‌لندیگی فرقلی یازیلارا دا امضا آتمیشدیر. آیریجا ۱۹۹۶-دا ۹۶-جی سایی *ادبیات شناسلیق* باشلیغی ایله بیر مونوقرافی اولاراق یاییلانمیشدیر.

ج. هیئت‌ین بیر دیگر اؤنملی قاتقیسی، تانیتیم، الشتیری و خبر نیته‌لیگی داشییان یازیلاریدیر. بونلارین اورانی ٪۱۹ کیمی بیر رقمدیر.

هیئت‌ین قاتقیسی‌نین اؤنملی بیر بؤلومونو، ٪۱۲، دینی ایچریکلی یازیلار تشکیل ائدیر. ۲۴-جو ساییدان اعتبارا ۶۴-۶۳ ساییلارینا قدر سورن اؤنجه *حضرت علی‌نین اؤیودلری* و داها سونرا *حضرت محمدین اؤیودلری* باشلیقلی سیرا یازیلارینی قله آلمیشدیر. بونونلا بیرلیکده *قرآن و اسلام* و *حضرت علی اهل سنت قاییناقلاریندا* باشلیقلی یازیلار یانیندا، بو آلاندا چئویردیکلری یازلار دا واردیر.

تاریخ و جوغرافیا آلانلاریندا ۱۳ یازیسی واردیر و بونلارین اورانی ٪۱۰-دور. تاریخ آلانیندا ۵۶-۵۵-جی سایی ایله باشلایان و ۶۴-۶۳-جو ساییلارا قدر سورن *اوغوزها* باشلیقلی ۵ بؤلومدن میدانا گلن فارسجا یازیلاری واردیر. آیریجا ۶ بؤلومدن اولوشان *کاشغرلی محمودا گؤره ۱۱-جی یوز ایلده تورک دونیاسی*، *تورکلرین تاریخ و فرهنگینه بیر باخیش* باشلیقلی بیر مونوقرافیسی و *دده قورقود داستانلاری‌نین تاریخینه بیر باخیش* کیمی یازیلاری مؤجودور.

سوسیولوژی، اتنولوژی و فولکلور آلانلارینا داخیل ائده‌بیلجگیمیز یازی ساییسی ۷-دیر؛ بونلارین اورانی ٪۵-دیر.

جواد هیئت‌ین یازیلاری‌نین بیر دیگر اؤنملی بؤلومو دیل و دیل‌بیلیم اوزرینه‌دیر. بیزده بولونان سایبلاردا ۲۳ یازیسی موجودور کی بونلارین اورانی ٪۱۷-دیر.

۳,۲. دیل و دیل‌بیلیم یازیلاری

هیئت‌ین *یئنی دیلچی‌لیک* باشلیقلی یازیلاری ۱۰۰ (۱۵-۳)، ۱۰۱ (۴۹-۳۳)، ۱۰۲ (۱۳-۴)، ۱۰۳ (-۳ ۱۵) و ۱۰۷ (۱۵-۳) سایبلاردا یایینلانمیشدیر. اصلینده ۱۰۶-جی سایبدا ج. هئیت‌ین یازیسیندا «آردی وار» تعبیری اولماسینا قارشین، بو یازیلارین آرخاسی گلمه‌میش، ۱۰۷-جی سایبدا سونا چاتمیشدیر. توپلامدا ۶۱ صحیفه‌دن اولوشان بو یازیلاردا ۱۹۲ دیل‌بیلیم تئریمی واردیر. دیل‌بیلیمین فرقلی آلانلاریندان بو تئریملرین ساده‌جه سؤز دیزیمی آلانینا عاید اولانلارینی اینجه‌له‌یه‌جگیک.

بیرینجی مقاله‌سینده داها چوخ عمومی دیل‌بیلیم سؤز قونوسو اولدوغو اوچون، گنل دیل‌بیلیمله ایلگیلی تئریملر یوغون بیر شکیلده یئر آلماقدادیر. ذاتاً بو بؤلومون قایناقلاری بو ایکی کیتابدیر: دوغان آقسان، *هر یؤنویله دیل*، ت.د.ق، آنکارا، ۱۹۹۵ و فردیناند دو سوسور (Ferdinand De Saussure)، Cours de linguistique générale, پایوت (Payot)، پاریس، ۱۹۱۶. دولاییسی ایله، وئریلن اؤرنکلر و قوللانیلان تئریملرده بو قایناقلارین ائتکیسی همن گؤرولمکده‌دیر: significant/signifié (گؤسترن/گؤستریلن) (س. ۱۰۰، ص. ۷). ایکینجی بؤلومده اوره‌تیجی دیل‌بیلگیسی قونوسونو اله آلمیشدیر. بو بؤلومده تمل قایناق نوآم چامسکی‌نین Aspects of the Theory of Syntax کیتابی‌دیر. بو بؤلومده آرتیق اینگیلیزجه تئریملرین قوللانیلدیغی گؤرولمکده‌دیر. اوچونجو بؤلوم، *تؤره‌دیجی-دؤنوشوملو دیلچی‌لیک* باشلیغی داشییر. عینی قونونون ایشلندیگی دؤردونجو بؤلومده قایناق اولاراق سومرو اؤزسوی و اثر تایلان‌ین «تورکجه‌ده آد اؤبگی‌نین ایچ یاپیسی» باشلیقلی مقاله‌سی واردیر. بو بؤلومده آرتیق تئریملر و اؤرنکلر اینگیلیزجه اوزریندندیر. سون بؤلومده ایسه قونو *حاکمیت و باغلیلیق نظریه‌سی* آدینی داشییر.

۳,۲,۱. سؤز دیزیمی (سینتاکس) تئریملری

ج. هیئت‌ین مقاله‌لرینده سؤز دیزیمی آلانینا گیرن ۱۹۸ قاورام واردیر. بو قاوراملار اوچون هیئت‌ین قوللاندیغی تئریملرین ۹۲-سینده آذربایجان تورکجه‌سی ویا تورکجه‌لشمیش؛ ۷۶-سیندا فارسجا/عربجه؛ ۲۲-سینده تورکیه تورکجه‌سی و یا تورکیه تورکجه‌سی ایله اورتاق؛ ۵۷-سینده ایسه اینگیلیزجه باشدا اولماق اوزره باتی دیللری کؤکنلی سؤزجوک واردیر. بونلارین توپلامی ۲۴۷-دیر؛ یعنی ۱۹۸ قاورامین سایبسیندان داها یوکسک بیر رقم سؤز قونوسودور. بونون ندنلری‌نین ایلکی، هیئت‌ین تک بیر قاورام اوچون بیردن چوخ، بعضا ۴-۳ تئریم قوللانماسی؛ بیر دیگری ایسه بعضا بیر تئریمین بیردن چوخ دیله عاید اولاراق گؤستریلمه‌سی گرکدیگی اوچوندور.

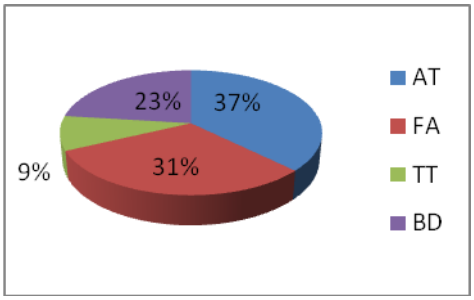

بو تئریملر، «اؤز تورکجه» تئریملر؛ اینگیلیزجه، فرانسیزجا و روسجا کؤکنلی تئریملر؛ فارسجا/عربجه کؤکنلی تئریملر اولماق اوزره ۳ آیری کاتقوریده اینجه‌لنه‌جکدیر.

۳,۲,۱,۱. «اؤز تورکجه» تئریملر

اؤز تورکجه دئیه‌بیله‌جگیمیز ۲۸ عدد تئریم بولونماقدادیر. آیریجا بونلارین بعضیلری تک باشلارینا قوللانیلیرکن، بعضیلری‌نین قارشیلیقلاری پارانتز ایچینده وئریلمکده‌دیر و یا یازی‌نین باشقا بیر یئرینده فرقلی بیر سؤزجوک ایشله‌دیلمکده‌دیر:

آد، آلت قورولوش، چردک / باش آد، یئرلرینی دگیشدیرمه...

۳,۲,۱,۲. اینگیلیزجه، فرانسیزجا، روسجا تئریملر

هیئت تئریملری‌نین ۵۷-سینده اینگیلیزجه (و یا نادراً فرانسیزجا و روسجا) سؤزجوکلره باش وورموشدور. آنجاق بونلارین تامامینی اؤدونچله‌مه (بورج آلما) اولاراق دگرلندیره‌بیلمریک. گرچکدن تابلودا قیرمیزی رنگده گؤستریلن ۴۳ تئریم، ساده‌جه پداقوژیک قایغیلارلا، هیئت‌ین قاناقلاریندا‌کی حالیله اینگیلیزجه اولاراق بوراخیلمیشدیر. بونلار چوخونلوقلا تورکجه تئریملرین یانیندا بعضاً پارانتز ایچینده، بعضاً پارانتز ایشلتمه‌دن و لاتین الیفباسی ایله وئریلمیشدیر. بو تئریملر ایلک سایبلاردا ال یازیسی ایله وئریلمیشدیر.

گرچک آنلامدا اؤدونج اولاراق دگرلندیریله‌بیله‌جک ۱۴ تئریم واردیر. تابلودا یاشیل رنگده گؤستریلنلر تورکجه‌لشمیش یابانجی کؤکنلی تئریملردیر:

ترانسفورماسیون قایدالاری، قرامر کاتقوریالاری، کومپلکس جمله، لکسیک مبهم‌لیک، پرئپوزیسیونلو مفعول، مورفم قروپلاشما، سنتاکتیک قورولوشلار، پاسیف (مجهول و یا مفعول) جمله، سنتاکتیک ایستراکچر (struktur)، نحوی فونکسیونلار نظریه‌سی، اصول و پارامترلر، افقی سینتاکماتیک، اونیورسال/اونیورساللار...

۳,۲,۱,۳. فارسجا/عربجه کؤکنلی تئریملر

ج. هیئت‌ین ۹۸ تئریمی‌نین ۷۹-ندا فارسجا و یا عربجه کؤکنلی سؤزجوکلر واردیر. آنجاق همن بلیرتمک لازیم کی، کیچیک بیر بؤلومو دیشیندا بو تئریملرین چوخ بؤیوک بیر بؤلومو تک باشلارینا ایشله‌دیلمه‌میشدیر. بو تئریملرین همن یانیندا پارانتز ایچریسینده و یا «و یا»، «و»، «یا» باغلاجلاری

ایشله‌دیله‌رک آلترناتیو تئریملر اؤنریلمیشدیر. بعضاً بیر قاورام اوچون اوچ فرقلی بعضاً حتی دؤرد فرقلی اؤنری سونماقدادیر:

آد بیرلشمه‌سی (اضافت و یا تعینی سؤز بیرلشمه‌سی)؛

آد تاماملیق (ترکیب-اضافه) ویا منسوبیت حالی؛

خصوصیت اساسی پروژکسیون (projection) پرینسیپله و یا عکس ائتمه اساسی/ عکس ائتدیرمه پرنسیبی کیمی.

دیگر طرفدن، فارسجا/عربجه تئریملرین چوخ کیچیک بیر بؤلومو، ساده‌جه اون اوچو (۱۳)، تورکجه‌لشمه میشدیر. بونلاردان ساده‌جه بیری تصریف (inflexion) پارانتز ایچینده اینگیلیزجه‌سی ایله بیرلیکده بولونماقدادیر. دیگرلری مطلقا تورکجه و یا تورکجه‌لشمیش یا دا اینگیلیزجه قارشیلیقلاری ایله بیرلیکده دیر:

معین/شدیرن دئتئرمینر (حرف تعریف)، */یز* و اثرِ اصلی trace، ...

گئری قالان تئریملرین تامامینی تورکجه‌لشمیش اولاراق دگرلندیرمک گرکیر. بونلارین بعضیلری سؤز دیزیمسل (سینتاکتیک) اولاراق تورکجه‌لشمیشدیر:

تعیینی سؤز بیرلشمه‌سی، آتیلمیش *عوضلیک*، *حذف* اولونان *ضمیر نظریه‌سی*؛ باغلیلیق *نظریه‌سی*، *مرجع* سئچمک...

بعضیلری ایسه تورکجه بیچیم بیریملرله تؤره‌دیلمیش یئنی تئریملردیر:

جانشین*لیک* علاقه‌سی، حال*لاندیرما* نظریه‌سی، مبهم*لیک* (ابهام)، مشخص*لشدیرن*، معین*لشدیریجی*...

۴. دگرلندیرمه

ج. هئیت‌ین تئریملرینده ان دقت چکیجی حادثه، قاوراملارین هارداسا تامامی اوچون فرقلی دیللردن بیر نئچه تئریمین ایشله‌دیلمیش اولماسی‌دیر. اؤزللیکله اینگیلیزجه تئریملرین یئر آلماسی یازارین پداوقوژیک دوشونجه‌سی ایله آچیقلانابیلیر: بیر دیلده هله تاماماً یئرلشمه‌میش تئریملرین اوریژینال دیلده‌کی قارشیلیقلاری‌نین وئریلمه‌سی گنلده یاپیلان بیر شئی‌دیر. آنجاق یازار بونونلا یئتینمه‌ییب آیریجا فارسجا و بعضاً عربجه قارشیلیقلارینی دا وئرمک زوروندا قالمیشدیر. بونو یاپارکن چوخو زامان یابانجی دیلدن آلینان سؤزجوکلری تورکجه‌لشدیرمه یولونا گئتمیشدیر. بو دوروم، آذربایجان تورکجه سی‌نین ایشله‌نیمی‌نین و یا ایشله‌وی‌نین یازی‌نین قونوسونو اولوشدوران آلاندا (کی بورادا دیل‌بیلیم آلانی سؤز قونوسودور) سؤزجوک/تئریم باخیمیندان یئترسیز اولدوغونون بیر گؤسترگه‌سیدیر. دولاییسی ایله، ج. هئیت‌ین بو یازیلاریندان، هر شئیدن اؤنجه، آذربایجان تورکجه‌سی‌نین ایچینده بولوندوغو دورومو، یعنی دارالما سوره‌جینی گؤزلمله‌یه‌بیلیرک.

آنجاق، ج. هئیت‌ین یازیلاری‌نین دیگر بویوتونو گؤز آردی ائتمه‌مک گرکیر. اؤنجه‌لیکله قاوراملارین هارداسا تامامی اوچون «اؤز تورکجه» اولماسا بئله، اؤزگه کؤکندن سؤزجوکلری تورکجه‌لشدیره‌رک «تئریملر تؤرتمیشدیر». ج. هئیت‌ین بو آشاماداً، تئریملری «اؤز تورکجه‌لشدیرمه» کیمی بیر قایغی سی‌نین و یا اوغراشی‌نین اولمادیغی آچیقدیر. ج. هئیت‌ین اصیل نیتی‌نین آذربایجان تورکجه‌سی‌نین ایشله‌نیمی‌نین دگیشیک آلانلارا گئنیشله‌دیلمه‌سی؛ بو دیله فرقلی آلانلاردا ایشله‌وسللیک، ایشلرلیک قازاندیرماقدیر. ج. هئیت‌ین «دیل‌بیلیم آلانینا یؤنه‌لیک تئریم تؤرتمه‌سی» و بونلاری شخصاً «یازیلاریندا ایشلتمه‌سی» آذربایجان تورکجه‌سی‌نین نورماللاشماسینا یؤنه‌لیک چوخ اؤنملی ایکی ایشدیر. بو ائیلملری دیل پلانلاماسی‌نین دیلسل (بوتونجه) پلانلاماسی چرچیوه‌سینده، «یاپیسال بویوتدا کودلاشدیریجی و استانداردلاشدیریجی ائیلم»؛ «ایشله‌وسل بویوتدا ایسه «دیلین یئنیلنمه‌سی» چرچیوه‌سینده دیلین بیچیمسل ایشله‌وی‌نین گلیشدیریلمه‌سی» اولاراق دگرلندیره‌بیلریک.

سونوج

وارلیق درگیسی، ایران‌دا تورک دیلی‌نین جانلی توتولماسی و دگیشیک آلانلاردا ایشلرلیک قازانماسینا یؤنه‌لیک ائتکینلیکلرده اؤنملی بیر رول اوینامیشدیر و اویناماقدادیر. درگی‌نین ان اؤنملی اؤزللیکلریندن بیری، ایراندا تورک دیلی‌نین سورونلاری و بو سورونلارین چؤزومونه یؤنه‌لیک دوشونسل یازیلارا یئر وئرمه‌سی؛ سورونون تثبیتی و چؤزوم اؤنریلری‌نین تارتیشیلماسی سونوجوندا آلینان قرارارلارین یئنه درگی آراجیلیغی ایله اویغولامایا قویولماسینی ساغلاماسی‌دیر. بو آچیدان، وارلیق درگیسینی ایران‌دا تورک دیلینه یؤنه‌لیک دیل پولیتیکاسی و دیل دوزنله‌مه‌سی باغلامیندا اؤنملی بیر آکتور اولاراق دگرلندیرمک گرکیر.

بو قاپسامدا، درگی‌نین قوروجولاریندان و عینی زاماندا باش ادیتورو و یازاری اولان ج. هیئت، درگیده یازدیغی ادبیات، فولکلور، تاریخ و سایر قونولاریندا‌کی یازیلاری‌نین یانیندا، دیل و دیل‌بیلیم آلانلاریندا قلمه آلدیغی بیلیمسل یازیلاری ایله، تورک دیلی‌نین بیلیمسل آلانلاردا ایشله‌نیمینی، ایشلرلیگینی و جانلیلیغینی ساغلاماق اوچون آغیر بیر چابایلا چالیشمیشدیر. «یئنی دیلچی‌لیک» باشلیغی ایله یایینلادیغی بئش مقاله‌سی ایله، دیل پلانلاماسی‌نین بیرنئچه ایشینی بیر آرادا گرچکلشدیرمیشدیر: ۱) دیله دیل‌بیلیم تئریملرینی قازاندیراراق «دیلین یاپیسینا» مداخله ائتمیش و «بوتونجه پلانلاماسی» چرچیوسینده «سؤزجوک استانداردلاشماسینا» قاتغیدا بولونموشدور؛ ۲) دیلین ایشله‌وینه مداخله ائده‌ر ک ده دیلین بیچیمسل ایشله‌وی‌نین گلیشدیریلمه‌سی اولاراق دیلین یئنی‌لنمه‌سینه یؤنه‌لیک ائیلمده بولونموشدور. بوندان سونرا یاپیلماسی گرکن ج. هئیت‌ین و وارلیق درگیسینده دیل و دیل‌بیلیم آلانیندا یازان دیگر یازارلارین اولوشدوردوغو دیل‌بیلیم تئرمینولوژی‌نین یئنیلنمه‌سی‌دیر.

آذربایجان تورکجه‌سی‌نین ایرانداکی دورومونون دینامیک یاپیسی بو چالیشمایلا دا اورتایا چیخماقدادیر. آنجاق بو دینامیزم تک یؤنده ایره‌لیله‌ین بیر سورجدن چوخ، بیر-بیری‌نین ترسی یؤنده ایره‌لیله‌ین ایکی فرقلی سوره‌جی ایچرمکده‌دیر. بیر طرفدن سوسیولوژیک دینامیکلر دارالما یؤنونده ایره‌لیله‌ین سوره‌جی

تتیکلرکن، دیگر طرفدن وارلیق درگیسی کیمی بعضی توپلومسال و کولتورل قوروم و قورولوشلارین گرچکلشدیردیگی ائتکینلیکلر سوره‌جی نورماللاشما یؤنونده زورلاماقدادیر.

قایناقلار

Baylon, C. (1996). *Sociolinguistique. Société, langue et discours*. Paris: Nathan.

Boyer, H. (1996). *Eléments de sociolinguistique.* Paris: Dunod.

Boyer, H. (Ed.) (1996). *Sociolinguistique: Territoire et objets*. Paris: Delachaux et Niestlé.

Bosnalı, S. (2007). İran Azerbaycan Türkçesi: Toplumdilbilimsel Bir İnceleme,

Kebikeç Yayınları, İstanbul.

Calvet, L.-J. (1993). *La sociolinguistique*. Paris: PUF.

Kremnitz, G. (1981). Du «bilinguisme» au «conflit linguistique» cheminement de termes et de concepts. *Language*. No: 61, 63-74.

Marcellesi, J.-B. (1981). Bilinguisme, diglossie, hégémonie: problèmes et tâches. *Language*. No: 61, 5-13.

Moreau, M.-L. (Ed.) (1997). *Sociolinguistique. Concepts de base*. Sprimont: Mardaga.

اکلر

۱- دیل‌بیلیم تریملری

	سؤز دیزیم (سینتاکس)	ت. تورکجه‌سی	آذ. تورکجه سی	فارسجا عربجه	ت. تورکجه‌سی	اینگیلیزجه فرانسیزجا
۱	آد / ایسیم	Ad/isim	X	X	X	
۲	آد بیرلشمه (اضافت و یا تعیینی سؤز بیرلشمه‌سی)		X	X		
۳	آد قروپو (مبتدا)	Ad öbeği	X	X		
۴	آد تاماملیق (ترکیب-اضافه) و یا منسوبیت حالی	Tamlama	X	X		
۵	آدلاشدیرما / آدلاشدیرماق "nominalisation"	Adlaştırma	X		X	X
۶	آلت قورولوش/ درینده‌کی استراکچر (deep structure)	Derin yapı	X			X
۷	آرتیرما	Yükseltme	X			
۸	آتیلمیش عوضلیک (حذف اولونان ضمیر) نظریه‌سی	Adıl silme kuramı	X	X		
۹	باغلاییجی	Bağlayıcı	X		X	
۱۰	باغلیلیق نظریه‌سی (مرجع سئچمک) binding theory	Bağlama kuramı	X	X		X
۱۱	بازا-تمل قایدالار / تمل، بازا (پایه)	Temel kurallar	X	X		
۱۲	بیرلشدیرمه دؤنوشومو	Birleştirme dönüşümü	X		X	
۱۳	بوش empty	Boş kategori	X		X	X
۱۴	برابر اولابیلمه (Co-occurrence)	Birliktelik	X	X		X
۱۵	جمله‌نین صوری علاقه‌لری (لفظ)		X	X		
۱۶	جمله‌نین قانونی یئری/(focus) تاکید(وورغو)/جمله‌نین قانونی بؤلگه‌سی	Odak	X	X		X
۱۷	چردک (head)/باش آد یا چردک	Baş	X		X	X
۱۸	داخلی قورولوش/خارجی قورولوش	İçyapı/dış yapı	X	X		
۱۹	Determiner اشاره صفتلری / معینلشدیرن دترمینر (حرف تعریف)	Belirleyen	X	X		X

۲۰	دیل بیلگیسی و یا قرامر	Dil bilgisi/gramer	X		X	
۲۱	دیل ماتریاللاری	Dil unsurları	X			
۲۲	دیلین قورولوشو	Dilin yapısı	X			
۲۳	دؤنوشوملو-تؤره‌دیجی قرامر	Dönüşümlü üretken/ Üretken Dönüşümlü/Üretici Dönüşümsel/Üretici-Dönüşümlü Dilbilgisi (Dil Bilgisi)	X		X	
۲۴	دؤنوشوم قایدالاری Transformational rules /دؤنوشوم و یا ترانسفورماسیون قایدالاری/ چئویرمه قایدالاری/ ترانسفورماسیون (دؤنوشوم) قایدالاری	Dönüşüm kuralları	X	X	X	X
۲۵	ادات (postposition) / قوشما/ (آد ادات)	Edat/ilgeç	X	X		X
۲۶	علاوه	Ekleme	X	X		
۲۷	ایسیم یا آد جمله‌سی	Ad cümlesi	X	X	X	
۲۸	عوض ائتمه/ یئرلرینی دگیشدیرمه / جانشین‌لیک علاقه‌سی Substitution	Değiştirim	X	X	X	X
۲۹	فاعیل (subject)	Özne	X	X		X
۳۰	فعل، فعل جمله‌سی، فعل قروبو (خبر)	Fiil, fiil cümlesi, eylem öbeği	X	X		
۳۱	فونتیک حیصه (component)	Bileşen	X	X		X
۳۲	گئچیشلی (تاثیرلی) transitive فعل	Geçişli fiil	X	X	X	X
۳۳	قرامر کاتقوریلری	Gramer kategorileri	X			
۳۴	قرامر وظیفه‌سی	Dilbilgisel işlev	X	X		
۳۵	حاکمیت نظریه‌سی government	Yönetim kuramı	X	X		X
۳۶	حاکمیت و باغلیلیق (Government and Bilding) نظریه‌سی	Yönetim ve bağlama kuramı	X	X		X
۳۷	حاللاندیرما نظریه‌سی (case theory)	Durum kuramı	X	X		X

۳۸	حرکت قایداسی و یا یئر دگیشدیرمه قایدالاری/ نظریه‌سی (movement theory)	Hareket kuralı/ kuramı	X	X	X	
۳۹	حذف / سیلمه(حذف و یا آتیلما)	Silme	X	X	X	
۴۰	ایچ مرکزلی endocentric قورولوش	İçözeksel yapı	X			X
۴۱	انکشاف ائتمیش جمله	Türemiş cümle	X	X		
۴۲	ایز و اثرِ اصلی trace = ایز	İz	X	X	X	X
۴۳	کاتقوری (مقوله)/کاتقوریا (مقوله‌ای) قایدالاری	Ulam	X	X		
۴۴	کاتقوریا آلتی	Altulam	X			
۴۵	گئچیشلی (تاثیرلی) Transitive فعللر	Geçişli fiiller	X	X	X	X
۴۶	کلمه نؤعلری	Sözcük türleri	X	X		
۴۷	کؤمکچی فعل/یاردیمجی فعل	Yardımcı fiil	X	X	X	
۴۸	کمپلکس جمله	Bileşik cümle	X			X
۴۹	لغوی یا لکسیک مبهم‌لیک	Sözcüksel belirsizlik	X	X		X
۵۰	محدودیت نظریه‌سی Bounding theory	Bağımlılık kuramı	X	X		X
۵۱	منطقی فورما (logic forms)	Mantıksal yapı	X	X		X
۵۲	مصدر آدلار (gerundive nominals) / ظرف فعل gerundium	Ulaç	X	X		X
۵۳	مفعول (object) مفعول=ترسلیک واسطه‌سیز مفعول(مفعول صریح) غیرصریح (indirect)/غیرصریح مفعول (prepozisyon) مفعول/ غیرمستقیم متمم(complement indirect)	Tümleç/nesne Düz tümleç Dolaylı tümleç (İlgeçli tümleç)	X	X	X	X
۵۴	منفی جمله	Olumsuz cümle	X	X		
۵۵	متمم (تاماملاییجی)/ متمم تؤره دن بیر مقوله complementiser	Tümleyen	X	X	X	
۵۶	مورفم قروپلاشما ویا سؤز بیرلشمه consitituant	Kurucu	X			X

۵۷	مبهملیک (ابهام)	Belirsizlik	X	X		
۵۸	مشخص‌لشدیرن specifier	Özelleştirici	X	X		X
۵۹	مشتق آدلار article	Tanımlık	X	X		X
۶۰	معین‌لشدیریجی(تاملایان، "-ین حالی")، determiner	Tamlayan	X	X	X	X
۶۱	نحو syntax/ نحو قورولوشو/ نحو بؤلمه‌سی/ نحوی سنتاکتیک قورولوشو	Sözdizimi/ Sözdizimsel yapı	X	X		X
۶۲	نووه جمله‌لر (kernel sentences)	Temel cümle	X	X		X
۶۳	اؤنجه‌دن قبول اولونان (presupposition)	Ön varsayım	X	X		X
۶۴	پارچالاما (تجزیه تحلیل)	Bölümleme	X	X		
۶۵	پاسیو (مجهول و یا مفعول) جمله	Edilgen	X	X		X
۶۶	Prepozisyon (حرف اضافه)	İlgeç	X			X
۶۷	قارشیلیقلی عوضلیکلر/ مشارکت ضمیرلری	İşteş adılları	X	X		
۶۸	قاییدیشلی ضمیرلر	Dönüşümlü adıllar	X	X		
۶۹	قورولوش قایدالاری	Dizim kuralları	X	X		
۷۰	ساده جمله/ انکشاف ائتمیش جمله/ ساده (تمل) جمله / تمل(اصلی) جمله‌لر	Basit cümle/temel cümle	X	X	X	
۷۱	سئچمک خصوصیتلری	Seçme kuralları	X	X		
۷۲	سنتاتیک استراکچر (syntactic structures)	Sözdizimsel yapı				X
۷۳	صفت، صفت فعل (participle)	Sıfat, sıfat-fiil (ortaç)	X	X		X
۷۴	سؤز قروپلاری (جمله)/ سؤز قروپلاشما قایدالاری	Öbekleşme kuralları	X	X		
۷۵	سؤزل مقوله‌لری (lexical category)/ سؤز مقوله‌لری (lexicon)	Sözcüksel ulamlar	X	X		X
۷۶	سئوال جمله‌سی	Soru cümlesi	X	X		
۷۷	شاقولی علاقه‌لر، جانشین علاقه‌لر (paradigmatic relations)	Dizisel bağıntı	X	X		X

	/ شاقولی جانشین‌لیک علاقه‌سی					
۷۸	تاملایان (منسوبیت حالی) genetif	Tamlayan durumu	X	X	X	X
۷۹	تقسیم نظریه‌سی Distributionalism	Dağılımcı kuram	X	X	X	
۸۰	تعیین ائدیجی		X	X	X	
۸۱	تاثیرلی (متعدی) (transitif)	Geçişli	X	X	X	
۸۲	تاثیرسیز فعللر (لازم)	Geçişsiz	X	X	X	
۸۳	تصریف (inflexion)	Bükün/büküm		X	X	
۸۴	تتا رولو/ تتا رول(teta roles) / و یا نحوی فونکسیونلار نظریه‌سی	Teta rolü	X	X	X	
۸۵	تؤره‌دیلمیش آدلار (derived nominales)	Türemiş adlar	X		X	X
۸۶	اصول و پارامترلر	Kural ve…	X	X	X	
۸۷	افقی علاقه‌لر سینتاقماتیک... قونشولوق باغلانتیلاری/ افقی سینتاقماتیک (قونشولوق) علاقه‌سی	Dizimsel bağıntı	X	X	X	
۸۸	Üniversal (عالم شمول)/ Üniversallar	Evrenceler		X	X	
۸۹	اونیورسال قرامر	Evrensel Dil Bilgisi			X	
۹۰	اوست قورولوش/ اوزده‌کی استراکچر/ قورولوش (surfaces structure)	Yüzey yapı	X		X	
۹۱	وصفلندیریجی سؤزلر	Niteleyici	X	X	X	
۹۲	خصوصیت اساسی Projection principle ویا عکس ائتمه اساسی/ عکس ائتدیرمه پرنسیبی	Yansıma ilkesi	X	X	X	
۹۳	یان جمله (tab جمله‌لر)	Yan cümle	X	X	X	
۹۴	یئرلری دگیشدیرمه permutatia	Değişi/değiştiri	X		X	X
۹۵	یییه‌لیک (مُلکی) حال	İyelik durumu	X	X	X	
۹۶	ضمیر	Adıl/zamir	X	X	X	
۹۷	ظرف: یئر ظرفی، زمان ظرفی	Belirteç/zarf: yer zarfı, zaman zarfı	X	X	X	

وارلیق
VARLIQ
Dil Edebiyat ve Kültür Araşdırmaları Dergisi
Yeni Dönem. İl: 1, Sayı: 3 (Qış 2015), ss. 21-32
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

تورک - موغول دیل ایلیشکیسی اساسیندا
ساری‌اویغور - شیرا یوغور دیل ایلیشکیسی (۲)[۱]

• موسی رحیمی[۲]

ÖZET: Mousa RAHIMI (Musa Rahimi), "Türk- Moğol Dil İlişkisi Esasında Sarı Uygur- Şıra Yugur Dil İlişkisi", *Varlıq: Üç Aylık Türk Dili, Edebiyatı ve Kültürü Dergisi*, İkinci Dönem, Sayı: 3 (Kış 2015/1394), ss. 21-32

Türklerin ve Moğolların eskiden beri birbirleriyle sıkı ilişkileri oldukları bilinmektedir. Bu ilişki sonucunda iki dilin de birbirinden derin etkilenmeleri olmuşşur. Bu etkilenmeler yalnız söz varlığında kalmamış, morfolojik ve sentaktik düzeyde de gerçekleşmişşir. Türkler hareketli bir millet oldukları için tarih boyunca Moğol, Tunguz, Fin, Islav, Hind-Avrupa, Arap ve Farslarla temasta olup onların dillerini etkilediği gibi dillerinden de etkilenmişşir. Bu etkileşimin derin izlerini yalnız art zamanlı (diyakronik) ve karşılaştırmalı dil biliminde değil, ayrıca onların inanç, sosyal hayat, düşünce biçimi ve yaşam tarzında da aramak gerekir.

Dil sınıflandırmasında aynı gruba ait olan Sarı Uygur Türkçesi ve Şıra Yugur Moğolcasının eklemeli (agglutinative) bir dil olmaları, yapım ve çekim benzerlikleri, zamirlerde ve söz varlığındaki ortaklıklar gibi hususlara araştırmacılar değinmiştir. Jenetik akrabalıktan çok, dil teması sonucu ortaya çıkan benzerlikler ve değişimin üzerinde durmaya çalışılan bu yazıda, bütün dillerin tarihinde bir karışmanın olabileceği gibi bu iki Altay dilinde de dil değişiminin birçok düzeylerinde gerçekleştiğinin tesbitine çalışılmıştır.

Bir dilin tarihini o dili konuşanların tarihinden ayırabilmediğimiz için biz bu çalışmada Türk ve Moğolların hem tarihini hem de dil teması sonucu oluşan ortaklıklara hem rekonstraksiyon (reconstruction) olarak varsayılan Ana Altaycayı (Proto-Altayca) göz önünde tutacağız.

Açar Sözcükler: Altay Dil Varsayımı (Ferziyesi), Kültürel Dil Bilimi, Sarı Uyhur Türkçesi, Şıra Yugur Moğolcası.

---

[۱] مقاله‌نین ایلک بؤلومو درگی‌نین "ایکینجی دؤنم، سایی: ۲ (گوز ۱۳۹۴) سایی‌سیندا یاییملانمیشدیر. وارلیق

[۲] آنکارا بیلیم‌یوردو چاغداش تورک لهجه‌لری و ادبیاتلاری بؤلومو، دوکتورانت (rahimi.musa@gmail.com)

چکیده: موسی رحیمی، "تماس زبانی ساری اویغور و شیرا اویغور بر اساس مناسبات زبانی ترکی- مغولی"، *وارلیق: فصلنامه زبان، ادبیات و فرهنگ ترکی*، دوره دوم، شماره ۳ (زمستان ۲۰۱۵/۱۳۹۴)، صص. ۳۲-۲۱

ترک‌ها و مغول‌ها از زمان‌های خیلی دور با هم ارتباط و مراوده نزدیکی داشته‌اند. در نتیجه این ارتباطات و مراودات نیز هر دو زبان ترکی و مغولی تاثیرات زیادی از یکدیگر پذیرفته‌اند. این تاثیرات تنها در واژگان نمانده بلکه از لحاظ ساختاری و نحوی نیز تاثیرات زیادی بر یکدیگر گذاشته‌اند. ترکان به خاطر متحرک بودنشان در طول تاریخ با مغولان، مانچو-تونقوزها، فین‌ها، اسلاوها، هند و اروپایی‌ها، عرب‌ها و فارس‌ها در ارتباط بوده و همانطوری که بر زبان‌های آنها تاثیر گذاشته‌اند، از زبان‌های آن‌ها نیز تاثیر پذیرفته‌اند. اثرات عمیق و متقابل این ارتباطات را نه تنها از لحاظ زبان‌شناسی تطبیقی و در زمانی (دیاکرونیک) بلکه از لحاظ اعتقادی، زندگی اجتماعی، طرز تفکر و زندگی نیز باید تحقیق و جستجو کرد. ترکی ساری اویغور و مغولی شیرا یوغور در طبقه‌بندی زبان‌ها به یک خانواده زبانی متعلق بوده و تاکنون محققان زیادی به تشابهات مورفولوژیکی و مشترکات واژگانی دو زبان پرداخته‌اند. در این مقاله به جای ارتباط ژنتیکی به تشابهاتی که در نتیجه تماس / ارتباط زبانی بوجود آمده پرداخته شده است. علاوه بر این، همانطوری که تاریخ یک زبان را از تاریخ متکلمین آن زبان نمی‌توان جدا کرد، در این نوشته هم به تاریخ ترکان و مغولان هم به مشترکاتی که در نتیجه ارتباط زبانی بوجود آمده نیم نگاهی انداخته شده و هم فرضیه پروتو-آلتاییک در نظر گرفته شده است.

کلیدواژه‌ها: فرضیه‌ی زبان آلتاییکی، زبان‌شناسی فرهنگی، ترکی ساری اویغور، مغولی شیرا یوغور

ABSTRACT: Mousa RAHIMI (Musa Rahimi), "The relationship of Sarı Uighur-Shira Yughur language in the context of the Turkish-Mongolian Language", *Varlıq: Quarterly Journal of Turkish Language, Literature and Culture*, Second period, Issue 3 Winter 2015/1394, pp. 21-32

Turks and Mongols are known to have close contacts for long years. As a consequence of this relationship, both of these two languages have deeply influenced each other. These impacts have not only occurred at the level of lexical system but also at morphological and syntactic levels. Since Turks have been a highly mobile nation throughout the history, they have been in contact with Mongolian, Tungus, Finnish, Slavic, Indo-European, Arab and Persian people and they have affected their languages as well as being affected by their languages. To study and determine the deep traces of these effects, not only is there a need to diachronic and linguistic comparison but there should be an investigation on their faith, social life, thinking manners and ways of life.

Since Yellow Uighur Turkic and ShiraYugur Mongolian languages belong to the same group and they are both agglutinative languages, the researchers have pointed out some similarities between pronouns, structures, conjugations, and words. Rather than genetic kinship, this paper has tried to examine the the similarities coming from language contacts.

Because it is not possible to separate a language's history from the speakers of that language, we have considered the history, contact-induced simmilarities and the reconstructed forms of Proto-Altaic.

Key words: Altaic languages, cultural linguistics, Sarı Uighur Turkish, Shira Yughur Mongolian.

۴. ساری اویغورلار و شیرا یوغورلار

۱،۴. ساری اویغورلار

گونوموز چین خلق جومهوریتینده‌کی ۵۵ آزینلیقدان (اقلیت) بیری اولان ساری اویغورلار، اؤزلرینی "یوغور/یوغیر" اولاراق آدلاندیریرلار. یوغور/ یوغیرلار اؤتوکن (Ötüken) اویغور خاقانلیغی‌نین قوروجولاری اویغورلارین بوگونکو تمثیلجیلری‌دیرلر. حتی ساری اویغورلارین بیر قیسمی خاقانلیغین قوروجو سولاله‌سی اولان یاغلاکارلارا اوزانماقدادیر. ۲۰۰۰ ایلی گنل نفوس ساییمینا گؤره "موغولجا/انگار سؤز؛ تورکجه/یوغور سؤز" و دیللرینی تماماً اونوداراق چینجه دانیشان اویغورلارین توپلام نفوسو ۱۳،۷۱۹ حدودوندادیر. تورکجه دانیشانلارین نفوسونون ۴،۰۰۰ حدودوندا اولدوغو سانیلماقدادیر. ۱۹۹۰ ایلینده گئچیریلن چین گنل نفوس ساییمینا گؤره چین‌ده اولان ساری اویغورلارین نفوسو ۱۲،۲۸۹ حدودوندا ایدی. ۱۹۸۲ ایلینده گئچیریلن اوچونجو گنل نفوس ساییمینا گؤره ایسه ساری اویغورلارین نفوسو ۱۰،۵۶۹ حدودوندا ایدی (گوو ۴: ۲۰۰۹).

ساری اویغور آدی اوزرینده، چینجه قایناقلاردا فرقلی دؤنمده فرقلی آدلار گؤرونمکده‌دیر. سونگ سولاله‌سی دؤنمینده "ساری باش اویغور "، یوان سولاله سی دؤنمینده "سا لی وئی وو"، "سا لی هو هی ائر"، مینگ سولاله‌سی دؤنمینده "سا لی وئی وو ائر"، چینگ سولاله‌سی دؤنمینده "شیلا وئیغوئر"، "هوانگ فان"، "شیلا گوئر هووانگفان"، "شیلا گوئر هئیفان"، "هوانگهوانگ فان"، "هئی هوانگ فان" شکلینده اوخشار آدلارلا آدلاندیریلمیشدیر (گوو ۶: ۲۰۰۹). بوندان باشقا ساری اویغورلارا اسلام قایناقلاریندا (تاریخ رشیدی، ۱۵۴۷)، و پاپانین ائلچیسی (۱۲۴۶) پ. ۱-جی کارپینیرین موغولیستان تاریخی‌نده راستلاییریق (اؤلمز، ۳۱: ۱۹۹۶).

۱۲۲۶-دا قانسو اویغورلاری چنگیزلیلرین حاکیمیتی آلتینا گیردی. قانسو اویغورلاری‌نین بوندان سونرا باغیمسیز بیر دؤلتلری اولمادی. بودیست اولاراق حیاتلارینی داوام ائتدیردیلر. اونلاردان چوخ کیچیک بیر قروب ساری اویغورلار آدی ایله چین‌ین قانسو ایالتینده بوگون ده یاشاماقدادیر (ارجیلاسون ۲۰۰۷: ۲۲۳). بوگون چین‌ین قانسو بؤلگه‌سینده یاشایان ساری اویغورلار یایقین بیر گؤروشه گؤره اسکی اویغورلارین، بوگونکو اویغورلارین اوزاق دوشموش بیر لهجه‌سی و بیر باشقا گؤروشه گؤره ده اسکی قیرغیزلارین نوه‌لریدیر (یوهانسون، ۲۳: ۲۰۰۱). تورکجه، موغولجا و چینجه دانشیانلار آراسیندا چینجه بیر لینگوا فرانکا (lingua franca) کیمی ایشله‌دیلیر (هان ۳۹۷: ۱۹۹۸).

سونگ تاریخینده اویغورلار، باتی اویغورلاری و قانسو (هئشی) اویغورلاری دئیه آیریلمازلار و هامیسی هوی قو اولاراق آدلاندیریلیرلار. باتی اویغورلارینا بعضی قایناقلاردا شاو-جاو اویغورلاری دا دئییلیر. ۹-جو یوز ایلده شاو-جاودا گوجلو بیر اویغور قروبو اولوشور؛ بیر سوره سونرا گئن-جووداکی اویغورلار دا بونلارا قاتیلیر و اویغورلار بورادا چوخ گوجلنیر. بو دؤنمده باتی اویغورلاری ایله قانسو اویغورلاری (هئشی) آراسیندا سیخی بیر ایلیشکی واردیر. اما میلادی ۱۰۷۰ ایلینده چین عسکرلری شاو-جاو بؤلگه‌سینی اشغال ائدرلر، بوگون بورا کومول ایله قانسونون آراسیدیر. سونوچ اولاراق شاو-جاوداکی اویغورلار دا

اکینجی‌لیگه گئچرلر. بو اولایلارین سونوجوندا ساری اویغورلارین آتالاری اولان هئشی اویغورلاری بو بؤلگه‌ده یالنیز قالیرلار. بئش سولاله زامانیندا قانسوداکی اویغورلار بو بؤلگه‌ده اولوشان اوتوریته ضعفیندن فایدالاناراق چوخ گوجلندیلر. بو دؤنمده ده مانیهئیزم اویغورلار آراسیندا بوتون جانلیلیغی ایله یاشانیردی. اویغورلار بو دؤنمده جوغرافی قونوملاری گریی چین‌ین باتی اؤلکه‌لری ایله اولان تیجارتینی دنه‌تیم (کونترول) آلتیندا توتوردولار (آق تپه ۷: ۱۹۹۸). مجار تاریخچیسی ک. سئگلئدی، چین‌ده قیتان دؤلتی‌نین قورولوشویلا دوغودان باتییا بیر کؤچ حرکتی‌نین باشلادیغینی؛ قون و اویغور بویلاری‌نین بونون سونوجو اولاراق قیپچاقلارا قاتیلدیغینی دوشونور. بونا گؤره ۱۰-جو یوز ایل باشلارینda "ایدیل-سئیحون-ایرتیش آراسیندا اوغوزلار، ایشیم چئوره‌سینده قیپچاقلار؛ بورادان آلتایلارا دوغرو کیمکلر؛ ایسیق گؤل اطرافیندا قارتوقلار، داها دوغودا نان-شان بؤلگه‌سینده ساری اویغورلار (مروزی‌ده‌کی شاریبا) یئر آلیردی. هوانگ-هو دیرسگی دولایلاریندا نستوری اؤنگوتلر واردی. بو سیرالاردا قونلار دا بو یاخینلاردا بیر یئرده یاشاماقدایدیلار. ۹۳۰-لاردا قیتانلار قونلاری یئرلریندن اویناتدیلار؛ اونلار دا "ساری اویغورلاردان بیر کوتله‌نی ده سوروکله‌یه‌رک جونقاریا قاپیسیندان تورکمن (قارلوق) بؤلگه‌سینه، اورادان دا قوزئیده قیپچاقلار ساحه‌سینه گلدیلر" (ارجیلاسون ۲۴۳: ۲۰۰۴).

بودا دینینه منسوب اولان ساری اویغور تورکلری یازی دیللرینی ایتیرمیش و یوخ اولما تهلوکه‌سی ایله اوز-اوزه‌دیرلر. ساری اویغور تورکجه‌سی ایله ایلگیلی ایلک چالیشما گ. ن. پوتانینه عایددیر. ۱۸۸۶-۱۸۸۴ ایللری آراسیندا تانقوت بؤلگه‌سینه گزی دوزنله‌ین پوتانین یوغورلارا عاید کندلری، یئرلشیم بیریملرینه اوغرامیش و موغولجا دانیشان شیرا یوغورلار ایله تورکجه دانیشان ساری (قارا) یوغورلارا عاید بیلگیلر درله‌میشدیر. پوتانین‌ین بلیرتدیگینه گؤره قارا یوغورلار یاقلاق و هورونگوت اولماق اوزره ایکی قولا آیریلیرلار. گئنه بونلار دا اوز آرالارینda داها کیچیک عایله‌لره (=اوتوک) آیریلیرلار. سونراکی ایللرده (۱۹۰۸-۱۹۰۶)، س. گ. مانئرهایم بو بؤلگه‌یه گلمیش، هم ساری اویغورلاردان هم ده شیرا یوغورلاردان متین درله‌میشدیر (اؤلمز، ۳۱: ۱۹۹۶).

۱۹۱۱-۱۹۰۹ ایللری آراسیندا روس بیلگینلرینden مالوف دا دوغو تورکیستانا گئدر. مالوف، قانسودا ساری اویغورلار آراسیندا دولاشیرکن ۱۹۱۰ ایلی ۳ ژوئنده شاچوو شهرینه یاخین وون-فی-گو کندی اطرافیندakی بودا ماغارالارینda گرچکلشن آیینه قاتلیر. بیر بودا هیکلی‌نین آلتیندا "ترتیب‌سیز، لزومسوز و فایداسیز" کاغیذ پارچالاری تاپار. بو ترتیب‌سیز پارچالار، اویغورجایا چئوریلمیش اثرلردن بیری اولان آلتون یاروقا عایددی. عینی ایلین اوکتوبر و دسامبر آیلارینda مالوف، آلتون یاروق-ون باشقا پارچالارینی دا تاپار و روسیه‌یه گوتورر. بو نسخه ۱۶۸۷ ایلینده استنساخ ائدیلمیش اولدوقجا گئج بیر نسخه‌دیر. اثرین باشقا نسخه‌لرینden بعضی پارچالار، آلمانلیلارین تورفان سفرینده تاپیلیب برلینه گوتورولور (ارجیلاسون ۲۶۵-۲۵۳: ۲۰۰۷).

ل. لیگئتی‌یه گؤره موغوللارین اویغور مدنیتی ایله تانیشمالاری، تورفان واحه‌سینده دئییل، باتی چین‌ین قانسو ایالتینده یاشایان اویغورلار آراجیلیغی ایله اولموشدور. بؤیوک خان قوبیلای زامانیندا، قوبیلای‌ین ایکی قارداشی دورتا و قودان بیگلر قانسودا لیانگ-کوو شهری یاخینلارینا یئرلشدیریلمیشلر، داها سونرا دا بودیست اویغور راهیپلری‌نین ائتکیسی ایله بودا دینینی قبول ائتمیشلر و بو دینین یاییلماسی اوچیو اللریندن گلن هر شئیی ائتمیشلر. چین‌ده‌کی موغول خاندانی دوشونجه اویغورلارین پارلاق دؤرلری ده سونا چاتمیش و قانسوداکی ماناستیرلارینا گئری چکیلمیشلر (لیگئتی ۲۷۶: ۱۹۹۸). موغوللارین اویغور راهیپلری واسطه‌سی ایله بودا دینینی قبول ائتمه‌لری و بو دینین یاییلماسی اوچون چالیشمالارینا قارشیلیق، اویغورلار دا بیر یازی دیلی اولمایان موغوللار اوچون اویغور الیفباسینی تمل آلان بیر الیفبا اولوشدورموشلار (آق تپه ۸: ۱۹۹۸). ساری اویغور تورکجه‌سینده بوگونه قدر بیر دیالکت (شیوه-آغیز) فرقی گؤرولمه‌میشدیر. چین‌ده دانیشیلان تورک دیالکتلری ایله ایلگیلی بیر چالیشمادا، دوغو تورکیستان‌دا دانیشیلان اویغور تورکجه‌سی استثنا اولماقلا بیرلیکده، دیگر تورک لهجه‌لرینی (تاتار، اؤزبک، سالار، ساری اویغور، تووا، هئیلونگژیانگ قیرغیز تورکجه‌لری) دانیشانلارین سایییسی‌نین آز اولماسینا گؤره هله دیالکت فرقلری‌نین اولوشمادیغی بیلینیر. داغدا و اووادا یاشایان ساری اویغورلارین دیللری آراسیندا چوخ آز سس و سؤزلوک فرقلری واردیر (آق تپه ۱۳: ۱۹۹۸).

۲,۴. شیرا یوغورلار

شیرا یوغور چین‌ده موغول، تورک، چین و بلکه ده آمدو تبت دانیشانلارینی قاپسایان بیر دیلدیر. خامنیقان موغولجاسیندان سونرا چین‌ده ان آز دانیشیلان موغولجا شیرا یوغور موغولجاسی‌دیر و ژوناست (۱۹۸۱) نفوسلارینی توپلام ۹،۰۰۰ یوغور نفوسونون اوچده بیرینی اولوشدوردوغونو تخمین ائدر. شیرا یوغور موغولجاسی قانسو ایالتی‌نین مرکزینده و چین‌ین قوزئی-دوغوسوندا دانیشیلماقدادیر. دانیشانلاری‌نین بیر چوخو چین‌ده سونون یوغور اؤزرک (خودمختار) شهرینده، کانگلی بؤلگه‌سینده، هونگشیوودا و هوانچنگ بؤلگه‌سی‌نین دونقتان و بئیتان کندلرینده یاشاماقدادیرلار. هم تورک دیلینده هم ده موغول دیلینده وار اولان ساری اویغور دیل تورلرینی آییرد ائده‌بیلمک اوچون موغول دیلینه باغلی اولانا دوغو یوغور، تورک دیلینه باغلی اولان توره باتی یوغور دئییلمکده‌دیر. آرد زامانلی (diacronic) باخیلدیغیندا یوغور سؤزو اسکی اویغور تورک اتنونیمیندن گلیر اولسا دا، یوغور باتی لیتراتورواندا گله‌نکسل (سنتی) اولاراق ساری اویغور آدی آلتیندا بیلینمکده دیر. گرچی شیرا یوغور لهجه‌سینی دانیشانلارین تورک سویلو اولوب سونرادان موغوللاشمالارینا دایر هر هانسی بیر دلیل یوخدور (نوگترن ۲۶۵: ۲۰۰۳).

شیرا یوغورو بلیرتن باشقا بیر تئریم نگگار (هم ده آنگگار، اینگگار)دیر. بو دیل، مرکزی موغولجا (اویغون مونقول داخیل، اویرات و دیگرلری) و قاریشیق قانسو - قینغایی (مونگول، مانگوئر، بونان، و سانتا داخیل) دیللری آراسیندا اورتا دوروما صاحیب کیمی گؤرونور. شیرا یوغور بیر نئچه فونولوژیک و مورفولوژیک اؤزللیکلری قورودوغو حالده باشقا قاریشیق قانسو - قینغایی دیللری اونلاری ایتیرمیشلر (نوگترن ۲۶۵:

۲۰۰۳). یازی دیللری اولمادیغی اوچون بوگون یالنیز عایله ایچی دانیشیلان، یاشلیلارین بیلدیگی بیر دیل دورومونادیر. گنجلر ایسه داها چوخ چینجه‌نی بیلمکده‌دیرلر. تورکجه، موغولجا و چینجه دانیشانلار آراسیندا چینجه لینگوا فرانکا (lingua franca) رولونو اوستلنمیشدیر. بونونلا بیرلیکده، شیرا یوغورلار، سارب اویغورلار کیمی اگیتیم ، اؤیرتیم و اداری دیل اولاراق دا چینجه‌نی ایشلتمک مجبوریتینده‌دیرلر. شیرا یوغورلار قانسو بؤلگه‌سینده تورکجه دانیشانلارا "قارا یوغور" دئییرلر. شیرا یوغورلار اتنیک اولاراق تورکجه دانیشان ساری اویغورلارلا باغلانتیلی اولمالارینا رغماً، موغولجا دانیشدیقلاری اوچون اونلاردان آیریلماقدادیلار. موغولجا دانیشان شیرا یوغورلار عینی زاماندا ماندارین چینجه‌سینی ده دانیشیرلار.

شیرا یوغورلار اوچون ایلک ماتریال، یاخلاشیق ۲۰۰ سؤزجوک روس بیلگینی گ. ن. پوتانین طرفیندان (ا.و. ایوانووسکی طرفیندن ادیت اولونموش) بیر عصردن چوخ اؤنجه توپلانیب باسیلمیشدیر (پوتانین ۱۸۹۳). باشقا بیر سؤزجوک درله‌مه س. گ. ا. مانئرهایم (۱۹۱۱) و م. هئرمانس (۱۹۵۱) طرفیندن گرچکلشمیشدیر. شیرا یوغورلاری ایلک گرچک گؤرن دیل بیلیمجی س. ی. مالوف‌دور؛ اونون ملزمه‌لری ولادیسلاو کوتویچ (۱۹۵۰) طرفیندن ادیت ائدیلدی (نوگترن ۲۶۵: ۲۰۰۳).

شیرا یوغور اوزره بیلگی ۱۹۵۰-جی ایلده سینو-سوویت‌ین یولجولوغویلا آرتماغا باشلادی. بو چالیشمانین سونوجوندا هم باتی هم ده دوغو اویغور اوزرینه ایلک بؤیوک یایین، تانیشف و ب. خ. تودایوانین (۱۹۶۶) اکله‌مه‌لی یازیلاری ایله گرچکلشدی. ب. خ. تودایوا (۱۹۶۷) سونرالار باشقا شیرا یوغورون قیسا بیر اؤزتینی یایدی. چین بیلگینلری شیرا یوغور اوزرینه چالیشمالار سوردوردولر اما پولیتیک ندنلرله ۱۹۸۰ ایلینه قدر چالیشمالارینی یایامادیلار. ژوناست (۱۹۸۱) شیرا یوغور موغولجاسی‌نین قرامر و سؤزجوکلرینی یاییملادی و بولچولو (۱۹۸۴)ده چوخ آیرینتیلی و اتیمیلوژیک بلیرتیلری ایله حاضیرلادی. بولچولو و ژالسان شیرا یوغور موغولجاسی‌نین متین و گونجل جمله‌لرینی بیر جیلد شکلینده یاییملادیلار (۱۹۸۸) و قارشیلاشدیرما قرامرینی ده ۱۹۹۰ ایلینده باسدیلار (نوگترن ۲۶۶: ۲۰۰۳).

۵. ساری اویغور تورکجه‌سی و شیرا یوغور موغولجاسی‌نین مورفولوژیک اؤزللیکلری

شیرا یوغور موغولجاسیندا منسوبیت کاتقوریسی		تکلیک	چوخلوق
۱-جی شخص		-مینی	-مانی
۲-جی شخص		-سینی	-تانی
۳-جو شخص	-اینی/-نی		

ساری اویغور تورکجه‌سی و شیرا یوغور موغولجاسی‌نین مورفولوژیک اؤزللیکلرینی قارشیلاشدیرماق اوچون ایکی دیلین منسوبیت کاتقوریسی و حال اکلری (حال کاتقوریسی) 'تیین یالقال' وئریله‌جکدیر.

۱،۵.ساری اویغور تورکجه‌سی و شیرا یوغور موغولجاسی‌نین منسوبیت کاتقوریسی:

شیرا یوغور موغولجاسی اوچون اؤرنکلر:

ت. ۱-جی شخص: بئلزیگ+مینی 'بیله‌زیگم'

ت. ۲-جی شخص: بلزیگ+سینی 'بیله‌زیگین'
ت. ۳-جو شخص: بلزیگ+ ینی 'بیله‌زیگی'
چ. ۱-جی شخص: بلزیگ+مانی 'بیله‌زیگیمیز'
چ. ۲-جی شخص: بلزیگ+تانی 'بیله‌زیگینیز'
چ. ۳-جو شخص: بلزیگ+ ینی 'بیله‌زیکلری'

ساری اویغور تورکجه‌سینده منسوبیت کاتقوریسی یوخدور.

۲.۵. ساری اویغور تورکجه‌سی و شیرا یوغور موغولجاسی‌نین حال اکلری (کاتقوریسی)

حاللار	شیرا یوغور موغولجاسی	ساری اویغور تورکجه سی
یییه‌لیک حال	-ین/-ی/-ن	-نینگ/-دینگ
تاثیرلیک حال	-ین/-ی/-ن	-نی/-دی/-ن
یؤنلوک حال	-دی/-تی	-گا/-غا/-نگگا
یئرلیک حال	-دی/-تی	-دا/-ده/-ندا/-نده
چیخیشلیق حال	-سا/-سه	-دان/-ندان

شیرا یوغور موغولجاسی اوچون اؤرنکلر: (نوگترن ۲۷۱-۲۷۰: ۲۰۰۳)

یییه‌لیک و تاثیرلیک حال: دره+ین> دری+ین 'یاستیق+ینین/+نین، یاستیق+ینی'؛ بودو+ین>بودی+یم 'گییک+ینین، گییک+ینی' ؛ مولاس+یی 'اوشاقلار+ینین، اوشاقلار+ی' وب.
یؤنلوک حال: تولوغوی+دی 'باش/+ین/+ا' ؛ خاان+تی 'خان+ا، خاقان+ا' وب.
چیخیشلیق حال: سریگ+سه ' عسکر+دن'؛ کوو+سه 'خلق+دن'؛ ناق+سا 'آغاج+دان' وب.
شیرا یوغور موغولجاسی‌نین یؤنلوک و یئرلیک حاللاری بیر فونکسیوندا ایشله‌دیلیر.

ساری اویغور تورکجه‌سی اوچون اؤرنکلر: (چن زونگژن ۶۸-۶۳: ۱۹۸۵)

یییه لیک حال: یورک+نین 'یورک+نین' وب.
تاثیرلیک حال: کلین + نی 'گلین+ی'؛ یییناک+نی 'یاناق+ی/+ینی'
یؤنلوک حال: ازک+گه 'قارین+ا'؛ گینگئل+گه 'کؤنول+ه'؛ ایرک+غا 'فال+ا' وب.
یئرلیک حال: یورک+ده 'یورک+ده'؛ کیسه+ده 'کیشی+ده' وب.
چیخیشلیق حال: کلین+دن 'گلین+دن'؛ گینگئل+دن 'کؤنول+دن'؛ ایتتر+دن 'ایتلر+دن'؛ گیوز+دان 'گؤز+دن' وب.

۶. ساری اویغور تورکجه‌سی و شیرا یوغور موغولجاسی‌نین سؤز دیزیمسل (سنتاکتیک) اؤزللیکلری

سؤز دیزیمی (سنتاکس) بؤلومونده اوچ تومجه (جمله) اؤرنک آلیناراق ایکی دیلین قارشیلاشدیریلماسی گؤستریله‌جکدیر. اؤرنکلر بونلاردیر:

الف) شیرا یوغور موغولجاسی: هکؤن-ی بئلئزیگ+ییني تانییوسان بی گینیی "او، قیزین بیله‌زیگینی تانیدی" (نوگترن ۲۷۴: ۲۰۰۳). بو اؤرنکده تانی- 'تانی-' فعلی تأثیرلیک حال تاملاییجیسی ایله ایشله‌دیلمیش. بو فعل ساری اویغور تورکجه‌سینده ده تاثیرلیک حال ایله ایشله‌دیلیر؛ ساری اویغور تورکجه‌سی: گو/او قیز قولاغینی دانیپدرو.

ب) شیرا یوغور موغولجاسی: تره بارمیی-نی بو بودوماسا سئین بائی "او، من دوشوندویومدن داها یاخشیسینی بیرینی دوزه‌لتدی" (نوگترن ۲۷۴: ۲۰۰۳). بو اؤرنکده *بودو- 'دوزلت-' فعلی تاثیرلیک حال تاملاییجی ایله ایشله‌دیلمیش. بو فعل ساری اویغور تورکجه‌سینده ده تاثیرلیک حال ایله ایشله‌دیلیر؛ ساری اویغور تورکجه‌سی: میسلر گونگزونی یاخشی قیلن "بیز ایشیمیزی یاخشی گؤرک" (گوو ۲۳۷: ۲۰۰۹).

پ) شیرا یوغور موغولجاسی: بو خواازیغ-ان یییلغاییگوه "چانتامی ایتیردیم'. بو اؤرنکده یییلغایی- 'ایتیر-' فعلی تاثیرلیک حال تاملاییجی ایله ایشله‌دیلمیش. عینی فعل ساری اویغور تورکجه‌سینده ده تاثیرلیک حال تاملاییجی ایله ایشله‌دیلمکده‌دیر؛ ساری اویغور تورکجه‌سی: شوباونی باحدروحسته "چانتامی ایتیردی".

۷. ساری اویغور تورکجه‌سی و شیرا یوغور موغولجاسی‌نین قارشیلاشدیرمالی سؤز وارلیغی

ساری اویغور تورکجه‌سی‌نین سؤز وارلیغیندا اسکی تورکجه‌دن گلن سوزجوکلرین یانی سیرا چینجه، سینیتیکجه، موغولجا و لاماجیلیق یولو ایله تیبتجه سؤزجوکلر اؤنملی بیر یئر توتار. اؤزللیکله چینجه سؤزجوکلر بو قونودا آنیلمایا دگر. بو آلینما سؤزجوکلره ساری اویغور تورکجه‌سی یاپیم اکلری گتیریله‌رک یئنی سؤزجوکلر ده تؤره‌دیلیر، آلینما سؤزجوکلرین بیر بؤلومو چوخ اسکییه، اسکی اویغورجا دؤنمینه قدر گئدر: اسکی تورکجه لو 'اژدها' (< چین. لونگ) > ساری اویغور تورکجه‌سی.: لو ~ اولو؛ اسکی تورکجه نوم '(دینی) یاسا، قورال' («اسکی یونانجه. νομος) > ساری اویغور تورکجه سی: لوم.

موغولجا سؤزجوکلر: آقا 'آقابگ/ بؤیوک قارداش' <آقا؛ آمتان 'جانلی، یاراتیق' < آمیتان؛ جار 'مشک' < جاقار؛ جیگن 'ائششک' < ائلجیگن.

چینجه سؤزجوکلر: تس'ون 'کند' < جون؛ هونگجون 'قیزیل اوردو' < هونگژون؛ جیفانگنا- 'قورتارماق' < ژیفانگ و تورکجه +لا-. (گئنگ/جلارک ۲۱۲. س.) (اؤلمز ۳۷: ۱۹۹۶).

ساری اویغورجا تورکجه‌سینده بعضی اؤنملی بیچیم بیلگیسل (مورفولوژیک) آسانلاشدیرمالار وار. اؤرنگین، منسوبیت اشارتلری تکلیک و چوخلوق آراسیندا آیریمجیلیق یاراتمیر و گونلوک دانیشمادا یالنیز اوچونجو شخص اکی وار: -(س)ه & -(ا) نگ بوتون دیگر شخصلره (هاهن ۳۹۹: ۱۹۹۸).

سؤزجوکلرین تکلیک و چوخلوق اکلری: -لار، -لر، -نار، -نر، -تار، -تر، -دار ایشله‌دیلیر، اؤرنک: آتتار 'آتلار'، ایتتر 'ایتلر'، عربنر 'عربلر'.

شیرا یوغور موغولجاسی‌نین موغولجا سؤزجوکلری، 'باتی موغولجا' سؤزجوکلری‌نین فونتیک واریانتلاری اؤزللیکلری ایله اولوشماقدادیر، اؤرنک: ویبی 'بسله‌مه شیشه‌سی'، هوجو 'کورک خطلی کوت'، خالااسین 'یاما'. دیگر اؤزللیکلری موغول ایله اورتاقدیر، اؤرنک: نگگواسین 'یون'، گؤژرؤ (گؤره) 'باشقا'. کیمی موغولجا سؤزجوکلر عینی بیچیمده گؤرونورلر، اؤرنک: لابسیق 'یارپاق' (<*نابسین)، هونیس- 'اوچماق' (<*نیس-)، قوسون 'سو' (<*وسون)، تال- 'قویماق' (<*تالبی-). هم ده گؤرونوشده، تابو ایله ایلگیلی بعض بتیمسل (descriptive) آنلاتیملار موجوددور، اؤرنک: ناگ ناقوی 'سنجاب' (کلمه کلمه‌سینه: 'اغاج-ایت')، مالاگایسی 'تولکو' (کلمه کلمه‌سینه: 'بورکجو')، تولوخ خارا 'آیی' (کلمه کلمه‌سینه: 'توکلو قارا') (نوگترن ۲۸۳: ۲۰۰۳).

چینجه‌نین اوخوللاردا ایشله‌دیلمه‌سینه رغماً اؤلچونلو (استاندارد) ماندارین چینجه‌سیندن یئنی اؤدونج آلینانلار بؤلگه‌نین دیگر موغول و تورک لهجه‌لریندن اولدوقجا آزدیر. یئرل (محلی) قوزئی -باتی ماندارین لهجه‌سیندن آلینان سؤزجوکلر، بییگی 'سوچ\گوناه'، کوئی 'چکیش'، فئینیی 'سیمان' (اؤلچونلو ماندارین اوچون بئیزی، چوئی، شوئینی) کیمی سؤزجوکلردیر. گئری قالان یابانجی (خارجی) سؤزجوکلر اساساً تورکجه و تیبتجه سؤزجوکلردن اولوشور. تورکجه سؤزجوکلر قی

قیسماً ساری اویغورجادان قیسماً ده بلیرلنه‌بیلمه‌ین دیگر قاپناقلاردان گلیر، اؤرنک: داد 'پاس'، حدای 'کیچیک' ، سپغونگ 'سوغان' ، اوو- 'اؤومک\مدح ائتمک'. تیبتجه سؤزجوکلر ایسه یئرل آمدو لهجه‌لریندن آلینمیش، اؤرنک: شنوگه 'یازی فیرچاسی'، غایارلا- 'اؤدونچله‌مک'، زاگالی 'انسان شکلی'.

چوخ ساییدا کؤکو تانینمایان و بلیرلنه‌بیلمه‌ین سؤزجوک وار؛ بونلارین بیر قیسمی ساری اویغور ایله اورتاقدیر. بونلارین بعضیسی تمل سؤزجوکلردیر: هانی- 'گئتمک' ، لار 'کلمه' ، بالا 'یومورتا'. دیگر کؤکو بیلینمه‌ین کلمه‌لر موغولجا ایله اورتاقدیر، اؤرنک: ژورا- 'قووالاماق' ، سوئیس 'ایکی ایللیک ارکک کئچی'. شیرا یوغور موغولجاسی قاریشیق قانسو-گینغایی دیللری ایله بعضی آنلامسال و/ویا ایشله‌وسل (کاربردی) دگییشمه‌لرده اورتاقدیر، اؤرنک: ارگن (<*ایرگن 'انسانلار') اوچونجو شخص آدیلی (ضمیر) کیمی ایشله‌دیلیر و اژن (<'بگ، بیر ارکک عنوانی') دؤنوشلو آدیل کیمی ایشله‌دیلیر (نوگترن ۲۸۴: ۲۰۰۳).

۸. دگرلندیرمه (سونوچ یئرینه)

تورکجه و موغولجا دیل صینیفلاندیرمالاریندا عینی قروبا عاییددیر. ایکی دیلین ده سوندان اکله‌مه‌لی بیر دیل اولماسی، یاپیم و چکیم اکلرینده‌کی اوخشارلیقلار، آدیللاردا (ضمیر) و سؤز وارلیغینداکی اورتاقلیقلار کیمی خصوصلارا آراشدیرماجیلارجا توخونولموشدور. تهلوکه آلتیندا اولان بو ایکی آلتایلی قروبون دیل، سوسیولوژی، آنتروپولوژی، فولکلور، وب. بعضی آلانلاردا اینجه‌لنمه‌سی گرکدیگی هرکسجه بیلینمکده‌دیر.

شوخارت، دیل تماسیندان قایناقلانان دگیشیمین ائورنسل (جهان‌شمول) اولدوغو گؤروشونده‌دیر. بعضی دیل‌بیلیمجیلر ۱۸۸۴-دن بو یانا، دیل تماسی سونوجو دگیشیمین بیر دیلین بوتون سویّه‌لرینده چوخ ایشلک اولاراق گؤرولدویونو دوشونمکده‌دیرلر. آنجاق، بو گؤروشه قارشی چیخانلار دا واردیر. بونلار، سؤز وارلیغی‌نین تمل سؤزجوکلری‌نین و چکیمله‌نن یاپی بیلگیسی‌نین دیل تماسیندان ائتکیلنمه‌یه‌جگی گؤروشونده‌دیرلر و تمل سؤزجوکلردن اولوشان سؤز وارلیغی ایله مورفولوژی‌نین دیل قوهوملوغونو تثبیت ائتمه‌ده ایپ‌اوجو وئرن اؤگه‌لر (عنصرلر) اولدوغونو دوشونورلر. تمل سؤز وارلیغی و بیچیم بیلگیسی (مورفولوژی) بیر دیلین ان اسکی قایناغینا ال تاپمادا بیر میراثدیر (توماسون- کوفمان ۲: ۱۹۸۸).

شوخارت ، بایلی و مولهاوسلر بوتون دیللرین تاریخینده بیر قاریشمانین اولابیله‌جگینی ساوونورلار. دیللر آراسیندا ایکی فرقلی تماس شکلی واردیر. بونلاردان بیری آلینتی (borrowing) یولویلا، دیگری ده آلت قاتمان (substratum) یولویلا تماسدیر (توماسون-کوفمان ۳: ۱۹۸۸). بواس و ساپیر ایکی دیل آراسینداکی ژنتیک قوهوملوق سونوجو اوخشارلیقلار ایله تماس سونوجو اوخشارلیقلار اوزرینده دورموشلار. بواس، تاریخین درینلیگینده‌کی آلینما کلمه‌لردن قایناقلانان اوخشارلیقلارلا اورتاق کؤکن ندنی ایله گؤرولن اوخشارلیقلارین آییرد ائدیلمه‌سی‌نین ممکن اولمادیغی گؤروشونده‌دیر. بونا قارشی ساپیر، بو ایکی فرقلی اوخشارلیق شکلینی هر زمان آییرد ائده‌بیله‌جک بلیرگین یاپیسال فرقلی‌لیکلرین اولدوغونو ادعا ائدر. اونا گؤره بیر دیلین اوزئیسل (سطحی) اؤگه‌لری، باشقا بیر دیله گئچه‌بیلر، آنجاق داها درین چردک اؤگه‌لر ژنتیک میراثدیر. ساپیرین "درین چردک" آدلاندیرماسی مورفولوژیک بیر آنلام داشییر. مورفولوژی، اؤزللیکله چکیملی مورفولوژی داها ثابیت‌دیر و دگیشیمه‌لره قارشی داها دایانیقلیدیر. ساپیرین یانی سیرا مئیللئت، هویژئر، سوادئش و هایمئس کیمی باشقا بیلیم آداملاری دا بو فیکیرده‌دیرلر (توماسون-کوفمان ۵: ۱۹۸۸).

تاریخدن بوگونه تورک-موغول ایلیشکیسی سورمکده‌دیر. اؤزللیکله چنگیزخان ایمپراتورلوغوندان سونرا بو ایلیشکی داها دا آرتمیشدیر. کیمی موغوللار تورکلشمیش، کیمی تورکلرسه موغوللاشمیشدیر. شیرا یوغور موغوللاری موغوللاشمیش بیر تورک قروبو اولاراق بیلینمکده‌دیر. آلتای دیل وارساییمی (فرضیه) یا ژنتیک قوهوملوغونا اینانان باخیش آچیسی‌نین یا دا وارساییما قارشی اولان و قارشیلیقلی تماسلارین دوغوردوغو سؤزجوک آلیش وئریشیندن قایناقلانان بیر کولتور قوهوملوغونا اینانان گؤروشونون آلتای

تئوریسی اوچون بیر دورومون دگیشمه‌دیگینی گوسترمکده‌دیر و سونوجدا تورکلر و موغوللار قوهوم اولماسالار دا یوز ایللردیر قارشیلیقلی ایلیشکی و ائتکیله‌شیمده (قارشیلیقلی تاثیر آلما) اولان ایکی اولوس اولاراق بیلینمکده‌دیر.

۹. قایناقلار:

آریز، ارکین (۲۰۰۲)، "ساری اویغور تورکلرینده گئسار دستانی اوزرینه" ، چاغداش تورکلوک آراشتیرمالاری سمپوزیومو بیلدیریلیری، صص: ۱۳۹-۱۳۳.

آغ آلداغ، صباح‌الدین (۲۰۰۰) "موغول دولتی"، تورکلر آنسیکلوپدیسی، ج: ۸، صص: ۲۷۷-۲۶۵، یئنی تورکیه یاییناری، آنکارا.

آق‌تپه، گولسون (۱۹۹۸)، ساری اویغور تورکجه‌سی‌نین تاریخی قارشیلاشتیرمالی سس بیلگیسی، آنکارا اونیورسیته‌سی سوسیال بیلیملر انستیتوسو چاغداش تورک لهجه‌لری و ادبیاتلاری آنابیلیم دالی، یاییملانمامیش یوکسک لیسانس تئزی، آنکارا.

ابرهارد، و. (۱۹۹٦) چین‌ین شیمال قومشولاری (چئویرن: نعمت اولوغتوغ)، تورک تاریخ قورومو، آنکارا.

اؤلمز، محمت (۱۹۹۶)، "ساری اویغورلار و ساری اویغورجا" ، چاغداش تورک دیلی، س: ۹۸، صص: ۳۷-۳۱.

اؤلمز، زوهال (۲۰۰۳)، شجره تورکه گؤزه موغول بویلاری، کبیکچ یاییناری، ایستانبول.

اؤزتورک، موثر (۲۰۰۲)، "چینجه‌دن تورک دیللرینه گیرمیش اولان سؤزجوکلر" ، نسخه، ایل: ۲، س: ۷، صص: ۱۸۹-۱۷۹.

ارجیلاسون، احمد بیجان (۲۰۰۴)، باشلانغیچدان ییرمینجی یوز ییلا تورک دیلی تاریخی، آقچاغ یاییناری، آنکارا.

اکرم، ارکین (۲۰۰۷)، "ساری اویغورلارین کؤکنی" ، مودرن تورکلوک آراشتیرمالاری درگیسی، ج: ۴، س: ۳، صص: ۱۸۰-۱۵۶.

ارن، حسن (۱۹۵۰)، "سیبیریا تورک دیللرینده موغول عنصرلاری" ، تورک دیلی آراشتیرمالاری ایللیگی بللەتن، تورک دیل قورومو یاییناری.، صص: ۴۳-۳۵.

بنزینگ، ژ. (۱۹۵۷)، "آلتای فیلولوژیسی و تورکولوژی اتوتلرینه قیلاووز" (چئویرن: ثابیت س. پایلی)، تورک دیلی آراشتیرمالاری ایللیگی بللەتن، تورک دیل قورومو یاییناری، صص: ۱۷۷-۱۳۱.

تکین، طلعت (۱۹۷۶)، "آلتای دیللری تئوریسی" ، تورک دونیاسی ال کیتابی، تورک کولتورونو آراشتیرما انستیتوسو، آی ییلدیز مطبعه‌سی، آنکارا.

تمیر، احمد (۱۹۷۶)، "اورال-آلتای دیللری تئوریسی" ، تورک دونیاسی ال کیتابی، تورک کولتورونو آراشتیرما انستیتوسو، آی ییلدیز مطبعه‌سی، آنکارا.

تمیر، احمد (۱۹۸۹)، موغوللارین گیزلی تاریخینه گؤره چنگیز خان، کولتور باقانلیغی یاییناری، آنکارا.

تمیر، احمد (۲۰۰۲)، "موغول (و یا تورک-موغول) خانلیغی" ، تورکلر، ج: ۸، صص: ۲۶۴-۲۵۶، یئنی تورکیه یاییناری، آنکارا.

توغان، ایسن بیکه (۲۰۰۲)، "چینگیز خان و موغوللار " ، تورکلر، ج: ۸، صص: ۲۵۵-۲۳۵، یئنی تورکیه یاییناری، آنکارا.

تونا، عثمان ندیم (۱۹۷۲)، "عثمانلیجادا موغولجا اؤدونچ کلیمه‌لر" ، تورکیات مجموعه‌سی، ج: ۱۷، صص: ۲۵۰-۲۰۹.

تونا، عثمان ندیم (۱۹۹۲)، "آلتای دیللری تئوریسی" ، تورک دونیاسی ال کیتابی. آنکارا، ج: ۱، سایی: آ-۲۳.
جعفراوغلو، احمد (۲۰۰۱)، تورک دیلی تاریخی، آلفا یایینلاری، ایستانبول.
چاغاتای، سعادت (۱۹۶۱)، "ساری اویغورلارین دیلی" تورک دیلی آراشتیرمالاری ایللیگی بللەتن، تورک دیل قورومو یایینلاری، صص: ۴۲-۳۷.
چاندارلو اوغلو، گولچین (۱۹۶۷)، ساری اویغورلار و قانسو بؤلگەسی قبیلەلری (۱۱-۹-جو عصرلر)، ایستانبول.
دورفر، گرهارد (۱۹۸۱-۱۹۸۰)، "تمل سؤزجوکلر و آلتای دیللری سورونو" (چئویرن: سمیح تئزجان)، تورک دیلی آراشتیرمالاری ایللیگی بللەتن. تورک دیل قورومو یایینلاری، صفحه: ۱۶-۱.
راشونیی، ل. (۱۹۷۱)، تاریخده تورکلوک، ت.ک.آ.ا یایینلاری، آنکارا.
سپولر، برتولد (۱۹۸۷)، ایران موغوللاری، تورک تاریخ قورومو یایینلاری، آنکارا.
عبدالله‌یف، علی‌اؤوست ذاکیر اوغلو (۱۹۸۷)، "آذربایجان-موغول دیل ایلیشکیلری" ، تورک دیلی آراشدیرمالاری ایللیگی بللەتن، تورک دیل قورومو یایینلاری، صص: ۹-۱.
قارلوق، عبدالرشید جلیل (۲۰۰۶)، "ساری اویغورلارین تورکیه تورکلرینه قارشی توتوملاری"، مودرن تورکلوک آراشتیرمالاری درگیسی، ج: ۳، س: ۱، صص: ۱۵۳-۱۴۵.
قفس اوغلو، ابراهیم (۱۹۷۲)، تورک میلّی کولتورو، اؤتوکن یایینلاری، آنکارا.
قایماز، زکی (۲۰۰۵)، "ساری اویغورجا آراشتیرمالارینا گنل بیر باقیش" ، فیکرت تورکمن آرماغانی، قان ییلماز مطبعه‌سی، صص: ۴۵۵-۴۵۱، ایزمیر.
قورقماز، زینب (۱۹۸۶)، "تورکچه ایله موغولجا آراسیندا اورتاقلاشان عنصرلار و موغولجانین تورک دیلی آراشتیرمالاریندا‌کی یئری" ، تورک دیلی آراشتیرمالاری ایللیگی بللەتن، تورک دیل قورومو یایینلاری، صص: ۵۲-۴۳.
گروسه، رؤنه (۱۹۹۹)، بوزقیر ایمپراتورلوغو (چئویرن: م. رشات اوزمن)، اؤتوکن، ایستانبول.
گولنسوی، تونجر (۱۹۷۳-۱۹۷۴)، "آلتای دیللرینده‌کی آقرابالیق آدلاری اوزرینه نوتلار"، تورک دیلی آراشتیرمالاری ایللیگی بللەتن، تورک دیل قورومو یایینلاری، صص: ۳۱۸-۲۸۳.
موغوللارین گیزلی تاریخی (۱۲۴۰)، چئویرن: احمد تمیر، تورک تاریخ قورومو یایینلاری، ۱۹۴۸.
ولادیمیرستوو، ب. ی. (۱۹۸۷)، موغوللارین اجتیماعی تشکیلاتی (چئویرن: عبدالقادر اینان)، تورک تاریخ قورومو یای.، آنکارا.

Ehlich, K. (1994) "Communication Disruptions: On beniflts and disadvantages of language contact", *Language Contact Language Conflict*. Martin Putz. Philadelphia, Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
HAHN, R. F. (1998), "Yellow Uyghur and Salar", *The Turkic Languages*, editor: Lars Johanson and Eva A . Csato. London, New York: Routledge.
JOHANSON, Lars (2002), *Structural Factors in Turkic Language Contacts*, Curzon Press.
JOHANSON, Lars (2007), *Türkçe Dil İlişkilerinde Yapısal Etkenler* (çev. Nurettin Demir), TDK Yay., Ankara.
NUGTEREN, H.(2003), "Shira Yugur", *The Mongolic Languages*, Outledge, London and Newyork, s.265.
SINOR, Denis (1988), *The Uralic Languages*, E. J. Brill, Leiden-New York-Kobenhavn-Köln.
THOMASON, Sarah Grey-KAUFMAN, Terence (1991), *Language Contact, Creolization, and Genetic Linguistics*, University of California Pres, Berkeley-Los Angeles-Oxford.
THOMSEN, Kaare (1985), "Sarı Uygurların Dili ve Salarca" (çev. ilhan Çeneli), Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, TDK Yay., sayfa: 13-19.
TRASK, R.L. (1996), *Historical Linguistic*. New York: St Martin's Press.

وارلیق
VARLIQ
Türk Dili, Edebiyatı ve Kültürü Dergisi
Yeni Dönem. İl: 1, Sayı: 3 (Qış 2015), ss. 33-43
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

جلیل محمد قلیزاده‌نین *آنامین کیتابی* پییئسینده دیل و کیملیک شعورو[۱]

• پروفسور دوکتور اردوغان اویغور[۲]

ÖZET: Prof. Dr. Erdoğan UYGUR, "Celil Mehmet Kulizade'nin *Anamın Kitabı* Piyesinde Dil ve Kimlik Şüuru", *Varlıq: Üç Aylık Türk Dili, Edebiyatı ve Kültürü Dergisi*, İkinci Dönem, Sayı: 3 (Kış 2015/1394), ss. 33-43

Anamın Kitabı Celil Mehmet Kulizade'nin *Ölüler* piyesinden sonra en dikkat çeken eseridir. Eser, toplumdaki farklı kültürlere yönelişi ve bu yönelişin neden olduğu sorunları irdeleyerek bu duruma alternatif çözümler getirmeyi amaçlayan bir piyes olarak ortaya çıkar. Başka bir ifadeyle eser, Celil Mehmet Kulizade'yi tüm hayatı boyunca düşündüren halkın millî varlığının kavranılması, korunması ve geliştirilmesi sorunlarıyla ilgilidir. Bu çalışmada *Anamın Kitabı* piyisinden yola çıkarak Celil Mehmet Kulizade'nin dil ve kimlik bilinci ele alınmıştır.

***Açar Sözler*:** Celil Memmedquluzade, *Anamın Kitabı*, Azerbaycan, , dil, kültür, toplum, yabancılaşma.

چکیده: پروفسور دکتر اردوغان اویغور، "شعور زبانی و هویتی در نمایشنامه *آنامین کیتابی* (کتاب مادرم) جلیل محمدقلیزاده"، *وارلیق: فصلنامه زبان، ادبیات و فرهنگ ترکی*، دوره دوم، شماره ۳ (زمستان ۲۰۱۵/۱۳۹۴)، صص. ۳۳-۴۳

نمایشنامه *آنامین کیتابی* (کتاب مادرم) پس از *اؤلولر* (مردگان) مهمترین اثر جلیل محمدقلیزاده محسوب می‌شود. این اثر با بررسی گرایشات جامعه به فرهنگ‌های مختلف و و دلایل بروز این گرایش‌ها، به دنبال یافتن راه‌حل‌های جایگزین می‌باشد. به عبارت دیگر، آنچه که یک عمر جلیل محمدقلیزاده را به تفکر واداشت، مسائل

---

[۱] بو مقاله داها اؤنجه توركيه توركجه‌سيله *"توركيه سوسيال آراشتيرمالار درگيسي، ايل: ۹، سايي: ۳، صص: ۱۸-۹، آرالیق ۲۰۱۵"* ده ياييناانميشديير.

[۲] آنکارا بیلیم‌یوردو، دیل و تاریخ- جوغرفیا فاکولته‌سی، چاغداش تورک لهجه‌لری و ادبیاتلاری بؤلومو اؤیرتیم اویه‌سی.
ایمئیل: (uygur@humanity.ankara.edu.tr)، آکادمیک اؤزگئچمیش اوچون باخین:
(http://cv.ankara.edu.tr/uygur@humanity.ankara.edu.tr).

مبوط به درک موجودیت ملی مردم و محافظت و توسعه آن بوده است. در این مقاله، آگاهی زبانی و هویتی جلیل محمدقلیزاده با تکیه بر نمایشنامه *آنامین کیتابی* مورد بررسی قرار گرفته است.

کلیدواژه‌ها: جلیل محمد قلیزاده، *آنامین کیتابی*، آذربایجان، زبان، فرهنگ، جامعه، بیگانگی.

۲۰-جی یوز ایلین باشلاریندا چارلیق روسیاسی‌نین یؤنتیمی آلتیندا‌کی آذربایجان‌دا ادبی و کولتورل حرکتلی‌لیک اداری مکانیزملرین کونترولو آلتیندا اولماسینا رغماً آیدینلارین چابالاری ایله بلیرلی بیر مسافه آلمیش کیمی‌دیر. ۱۹۰۵ دئوریمی سونراسیندا مطبعه‌نین گلیشمه‌یه باشلاماسی و ادبی مناظیره‌لرین یایغینلاشماسی بیر سیرا سوسیال و دوشونسل (فیکری) فعالیتلری اؤن پلانا چیخاردیر (عارف و حسینوف، ۱۹۴۴: ۱۸۸). ادبیات ساحه‌سینده قلمه آلینان شعر، حکایه و پییئسلرده چوخونلوقلا توپلومداکی یانلیش گله‌نک و گؤره‌نکلر سورغولاناراق اگیتیمین اؤنمی، قادینین توپلومداکی یئری بلیرلنمگه چالیشیلیر؛ فئودال یاپیلانما و دین استثماری اوزرینه الشدیری (تنقید) و مقاله‌لر باسین-یایین (مطبوعات و نشریات) اورقانلاریندا یئر آلماغا باشلار.

قاسیم بگ ذاکر (۱۷۸۴-۱۸۵۷)، میرزه شفیع واضع (۱۷۹۴-۱۸۵۲)، عباسقلی آقا باکیخانوف (۱۸۴۷-۱۷۹۴)، اسماعیل بگ قوتقاشینلی (۱۸۰۶-۱۸۶۹)، میرزه فتحعلی آخوندوف (۱۸۱۲-۱۸۷۸) کیمی معاریفچی اؤنجولرین ایزیندن گئدن سید عظیم شیروانی (۱۸۳۵-۱۸۸۸)، نجف بگ وزیروف (۱۹۲۶-۱۸۵۴)، نریمان نریمانوف (۱۸۷۰-۱۹۲۵)، سلیمان ثانی آخوندوف (۱۸۷۵-۱۹۳۹)، میرزه علی‌اکبر صابر (۱۸۶۲-۱۹۱۱)، سلطان‌مجید غنی‌زاده (۱۸۶۶-۱۹۳۷)، عبدالرحیم بگ حق‌وئردی‌یف (۱۸۷۰-۱۹۳۳)، محمد سعید اوردوبادی (۱۸۷۲-۱۹۵۰)، علی نظمی (۱۸۷۸-۱۹۴۶) کیمی آیدینلار آذربایجان توپلومونون انسان سئوگیسی، ائشیتلیک و عدالت قاوراملاری تملینده یاپیلانماسینا قاتقیدا بولونماغی اؤزلرینه گؤره‌و (وظیفه) سئچیرلر. بو دوشونجه چرچیوه‌سینده اورتایا قویولان ادبی اورونلر (محصوللار) گنللیکله رئالیست اثرلر اولاراق قیمت قازانیر.

توپلومو آیدینلاتما و یؤن وئرمه دوروموندا‌کی آیدینلارین بیر قیسمی آنلاشیلیر اولماق آماجی ایله اثرلرینی دورو بیر آذربایجان تورکجه‌سیله قلمه آلما یولونا گئدرلرکن م. م. نواب، م. مجتهدزاده، طالبوف (طالب‌زاده، ۱۹۶۶: ۱۲۶)، علی بگ حسین‌زاده (۱۸۶۴-۱۹۴۰) کیمی بیر قیسیم آیدینلار دا دوشونجه‌لرینی، ایچینه عربجه، فارسجا، و یا روسجا سرپیشدیریلمیش جمله‌لرله ایفاده ائدرلر، حتی بو دیللری دانیشان توپلوملارین کولتورل دگرلرینی چئشیدلی وسیله‌لرله مدح ائدرلر. بو قونویلا ایلگیلی اولاراق تورکیه تورکجه‌سینی ساووناں آیدینلارین ایره‌لی گلنلریندن علی بگ حسین زاده فارس دیلینه و کولتورونه قارشی چیخیشینی، بونا قارشیلیق تورکیه تورکجه‌سینه گؤستردیگی یاخین ایلگینی بو جمله‌لرله دیله گتیریر: «ایران آرتیق گئریده قالمیشدیر. ماضیده گؤزل ادبیاتی وار ایدی. لاکین بوگون ادبیاتدان، مطبوعاتدان بیر اثر گؤرونمور. بو یولدا هر نه وارسا تورکلرده‌دیر. فارس لیسانی بیر عصردن بری گئریله‌مگه اوز توتدوغو حالدا، تورک لیسانی گوندن گونه گلیشمکده‌دیر.» (طالب‌زاده، ۱۹۶۶: ۷۴).

گیریش

جلیل محمدقلیزاده ۱۹۳۲-۱۸۸۶

۱۸۸۳-۱۸۸۷ ایللری آراسیندا "گوری سئمینئریاسی"نین آذربایجان شعبه‌سینده اؤیرنیم گؤرن جلیل محمدقلیزاده (۱۹۳۲-۱۸۶۶) بورادا ایلاهیات درسلری یانیندا جوغرافیا، طبیعت و تاریخ بیلگیلریله ده دونانیر (مجهز اولور). سئمینئریانین اؤیرتیم کادری هوموژن بیر دوشونجه یاپیسینا صاحیب دئییلدیر. چار اداره‌سینه باغلی اؤیرتمنلره قارشیلیق سوسیال یاپینی الشدیرن، اگیتیمی و گلیشمه‌جی آنلاییشی ساوونان آیدینلار دا موجوددور. محمدقلیزاده‌نین بو آیدینلارلا تماس حالیندا اولماسی و وولتایر (۱۷۷۸-۱۶۹۴)، دیدئروت (۱۷۸۴-۱۷۱۳)، پوشکین (۱۸۳۷-۱۷۹۹)، لرمونتوف (۱۸۱۴-۱۸۴۱)، گوگول (۱۸۵۲-۱۸۰۹)، تولستوی (۱۹۱۰-۱۸۲۸) کیمی دوشونور (متفکیر) و ادبیات آداملاری‌نین اثرلریله تانیشماسی اوندا توپلومجو، ائشیت‌لیکچی و اؤزگورلوکچو (حریتچی) فیکیرلرین گلیشمه‌سینه اؤنملی قاتقیدا بولونور (ابراهیموف، ۱۹۶۶: XII-XIII).

جلیل محمدقلیزاده توپلوماداکی ائشیتسیزلیگی، حضورسوزلوغو (دینجسیزلیگی)، سورونلاری و بونالیملاری (تنگه گلمه‌لری) اثرلرینه یانسیدارکن خالقین آنا دیلینه مراجعت ائدر. چونکو، محمدقلیزاده توپلومون میلّی وارلیغی‌نین دیل ایله مومکون اولدوغونا و اونونلا وارلیغینی سوردوره‌بیله‌جگینه اینانیر (آخوندوف، ۱۹۵۹: ۴۵). توپلوملارین پالتاری اولاراق نئجه‌لندیردیگیمیز (سجیه‌لندیردیگیمیز) دیل حاقیندا‌کی گؤروشلرینی ملانصرالدین (۱۹۳۱-۱۹۰۶) درگیسینده[۱] و بیر چوخ مقاله‌سینده بعضاً مزاحی، بعضاً ده الشدیرل (تنقیدی) بیر اوسلوبلا چوخ سیخ دیله گتیریر. آنجاق *آنامین کیتابی* (۱۹۱۹)[۲] پییئسینی تاماماً بو قونویا آییراراق توپلومون و کولتورون معروض قالدیغی تهلوکه‌لری میلّی بیر باخیش

---

[۱] آیرینتیلی بیلگی اوچون باخین: اویغور، اردوغان، «ملانصرالدین درگیسی‌نین دیل آنلاییشی»، ۵-جی اولوسلار آراسی تورک دیلی قورولتایی، ۲۶-۲۰ ائیلول (سپتامبر)، آنکارا ۲۰۰۴. (دوزنله‌ین: آتاتورک کولتور، دیل و تاریخ یوکسک قورومو، تورک دیل قورومو باشقانلیغی)، ۵-جی اولوسلار آراسی تورک دیلی قورولتایی بیلدیریلری ۲-جی ۲۶-۲۰ ائیلول (سپتامبر)، تورک دیل قورومو، آنکارا، ۲۰۰۴، صص. ۳۰۷۴-۳۰۶۳.

[۲] پییئسین تاماملانما تاریخی چئشیدلی قایناقلاردا ۱۹۲۰ اولاراق گؤستریلمکده‌دیر؛ آنجاق، دراماتورقون ائشی حمیده خانیمین خاطیره‌لرینده پییئسین بیتیش تاریخی ۱۹۱۹ ایلی، فوریه آی‌نین سون گونلری اولاراق قئیدلی‌دیر. محمدقلیزاده، حمیده، *آذربایجان‌دا یئنی‌لیکچی بیر اؤنجو: جلیل محمدقلیزاده: خاطیره‌لر*، (حاضیرلایان: فاطما اؤزکان)، ت. ج. کولتور باخانلیغی یایینلاری، آنکارا، ۲۰۰۲، س. ۸۵.

آچیسییلا اورتایا قویور و دیلی یابانجی عنصورلره قارشی قوروما و بونلاردان آریندیرما مجادله‌سی وئریر، چونکو او، دیلی، میلّی کیملیگی قورومانین و گلیشدیرمه‌نین ان اؤنملی تأمیناتی اولاراق گؤرور.

آنامین کیتابی اثرینده دیل و کیملیک شعورو

آنامین کیتابی محمدقلیزاده‌نین *اؤلولر* (۱۹۰۹) پییئسیندن سونرا ان دقت چکن اثری‌دیر. اثر، توپلومداکی فرقلی کولتورلره یؤنه‌لیشی و بو یؤنه‌لیشین سبب اولدوغو سورونلاری ایرده‌له‌یه‌رک بو دوروما آلترناتیو چؤزوملر گتیرمگی آماجلایان بیر پییئس اولاراق اورتایا چیخار. بیر باشقا ایفاده‌یله «اثر، جلیل محمدقلیزاده‌نی بوتون حیاتی بویونجا دوشوندورن خالقین میلّی وارلیغی‌نین قاورانیلماسی، قورونماسی و گلیشدیریلمه‌سی» (حبیب‌بگلی، ۱۹۹۴: ۱۴-۱۳) سورونلاری ایله ایلگیلی‌دیر.

دؤرد پرده‌لی پییئسده آیدین بیر عایله‌نین اوچ فردی‌نین ایران، روسیا و تورکیه‌ده تحصیل آلدیقدان سونرا ائدیندیکلری (الده ائتدیکلری) بیلگی بیریکیمینی آذربایجان‌داکی دوشونسل و توپلومسال (فیکری و اجتماعی) گلیشمه‌لره حصر ائتمک یئرینه، آدی گئچن اؤلکه‌لرین دیللرینی و کولتورل دگرلرینی توپلوما منیمستمه یولونا گئتدیکلری گؤرولور. روستم بگین کیتابلاری‌نین روسجا، میرزه محمدعلی‌نین فارسجا، صمد واحیدینکی‌لرین ده عثمانلی تورکجه‌سیله اولماسی و بو کیتابلارا گؤره عمل ائتمه‌لری قارداشلار آراسینداکی دوشونجه آیریلیغینی بسله‌ین آنا عنصورلردن بیریدیر:

> «**روستم بگ**. آنا، باخ، من سنی لاپ یاخشی باشا سالیم: نه قدر کی، من بو کیتابلارا اعتقاد ائله‌ییرم، محمدعلی ده بو کیتابلارا (*میرزه محمدعلی‌نین طرفینه الینی اوزادیر*) و صمد ده بو کیتابلارا (*صمد واحیده طرف الینی اوزادیر*) اعتقاد ائله‌ییرلر، داخی بیز نه قدر اتحاد ائدیب، مهربان یولا گئده‌بیلریک؟» (ص. ۱۲۳)[۱].

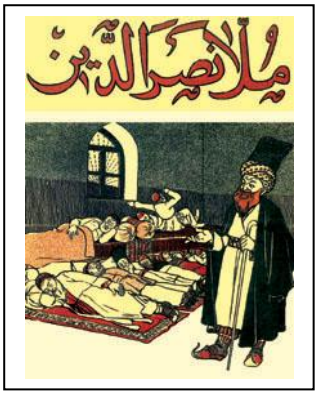

سؤزده بیر خیریه جمعیتی‌نین اویه‌لری (عضولری) اولان قارداشلارین فرقلی دیللرله دانیشماسی و فرقلی کولتورلری ساوونماسی آرالاریندا ممنونیت‌سیزلیگه و خصومت دوغماسینا سبب اولور. بو دورومدان قایغیلانان آنالاری زهرا بگیم و قیزی گولباهار، قاردشلار آراسینداکی آنلاشمازلیغین سببی‌نین آرالاریندا دیل بیرلیگی اولماییشیندان قایناقلاندیغینی آنلایاجاق شعورا صاحیبدیرلر. دیلین دوشونجه‌نی؛ دوشونجه‌نین ائیلمی (عملی) دوغورماسی گرچگی پییئسده ده ایفاده‌سینی تاپیر و اوچ فرقلی دیلی دانیشان و فرقلی کولتورلره، فرقلی ایدئاللارا یؤنه‌لن اوچ قارداش بیر-بیرینی گؤرمه‌مک اوچون آنا اوجاغینی ترک ائدر.

---

[۱] پییئسله ایلگیلی آلینتیلار *جلیل محمدقلیزاده، اثرلری*، آس‌س‌ر علملر آکادمیاسی نشریاتی، باکی، ۱۹۶۶ باسقیسیندان وئریلمیشدیر.

بوتون اوغراشلارینا رغماً بو آیریلیغا انگل اولاممایان زهرا بگیم دایاناممماز و حالسیزلاشاراق ییخیلار، قالار.

پییئس فرقلی کولتورلری منیمسه‌مه و بو کولتورلرین نورملارینی، دگر یارغیلارینی (قضاوت) ایچینده یاشادیغی توپلوما تحمیل ائده‌رک کولتور آسیمیلاسیونونون حلقه‌لرینی اولوشدورما چابالاری و بو چابالارا بیر باش‌قالدیری شکلینده اؤزتلنه‌بیلر. پییئسده فرقلی کولتورلره یؤنه‌لیش، اوچ آیری اؤلکه‌ده تحصیل گؤرموش قارداشلارین ایشلتدیکلری اوچ فرقلی دیل و بو دیللرله گلیشدیریلمیش دوشونجه‌لر و صاحیب اولدوقلاری کیتابلار ایله اؤزونو گؤسترییر. بو باغلامدا پییئسی دؤنمین آذربایجانیندا کیملیک بونالیمینا آینا توتان بیر اثر اولاراق دگرلندیرمک یانلیش اولماز. چونکو؛ روسیا، ایران و عثمانلی‌نین کولتور دایره‌سینده‌کی قافقازیا و دولاییسی ایله ده آذربایجان بو اؤلکه‌لرله سیاسی و کولتورل باخیمدان بیر باشا ائتکیلشیم ایچینده‌دیر.

اؤلکه‌ده‌کی بعضی آیدینلار و گنجلر اوچون بو اوچ اؤلکه چئشیدلی گرکچه‌لرله اقتصادی و کولتورل گلیشمه‌نین، بیر باشقا دئییشله اویقارلیغین (مدنیتین) اؤنملی رفرانسی اولاراق گؤرولورلر. دولاییسی ایله، گنجلرین یوکسک اؤیرنیم گؤرمک اوچون گئتدیکلری یابانجی اؤلکه‌لردن دؤنوشلرینده، ائدیندیکلری بیلگی بیریکیمی یانیندا بعضی کولتورل دگرلری ده منیمسه‌میش اولدوقلاری تئز- تئز گؤرولور. بو جمله‌دن حرکتله، ۲۰-جی یوز ایل باشلارینا یوغونلوق قازانان یورد دیشیندا (خارجده) اگیتیم سورجینده آیدینلارین اؤنملی بیر قیسمی بیر- بیرینه ضد کولتورل دگرلر و سیاسی دوشونجه‌لرله دونانمیش اولاراق آذربایجانا دؤنرلر. بو دورومدا یاناشی، دیللری‌نین ده یابانجیلاشدیغی گؤرولور. حالبوکی، محمدقلیزاده‌نین ایفاده ائتدیگی کیمی «انسان اؤیرندیگی هر بیر دیلدن اؤز خالقی‌نین، وطنی‌نین خئیری اوچون استفاده ائتمگی بیلمه‌لی‌دیر.» (میر احمدوف، واهابزاده، حسینوف، ۱۹۶۶: ۵۲).

پییئسده یئر آلان هر شخص بیر دگرین، بیر قیمتین یا دا بیر قاورامین سمبولو کیمی‌دیر. اوچ قارداش باشقالاشماغی، یابانجیلاشماغی سیمگه‌لرکن، آنا زهرا بگیم آذربایجانلا، زهرا بگیمین قیزی گولباهار آذربایجان توپلومویلا و چوبانلیق ائدن قنبر، قوربان و زامان دا آذربایجان تورکجه‌سیله اؤزدشلشیرلر. قارداشلارین آنا اوجاغیندان آیریلمالاری ایسه اؤلکه‌نین بؤلونمه و پارچالانما قایغیسی‌نین دیشا ووراماسی‌دیر. داها آچیق بیر ایفاده‌یله، بیر یاندا ظاهراً روسیا، ایران و عثمانلی‌نی سمبولیزه ائدن اوچ قارداش جیدّی بیر دوشونسل و کولتورل چاتیشما ایچینده‌یکن، بونلاری سورکلی بیرلیک و دایانیشمایا چاغیران آنالاری زهرا بگیمین کیملیگی ایله آذربایجانین میلّی‌لیگینه و توپلومسال دگرلرینه صاحیبلنمه‌یه دعوت واردیر. دراماتورق باشقالاشماغا قارشی شیدّتلی بیر توتوم ایچینده‌دیر. بو، آنانین و گنج قیزین داورانیشلاریندا آچیقچا گؤرولور. اوچ قارداشین سورکلی بیر- بیرلریله چاتیشما حالیندا اولماسی آدی گئچن اؤلکه‌لرین بیر- بیرلرینه پولیتیک یاخلاشیملاری ایله یاخیندان باغلیدیر.

دؤنمین توپلومسال سانجیلاریندان بیرینی یانسیدان پییئسده بیرلشمه‌نین و گوجلو اولمانین تک مکانی آنا اوجاغی، یعنی آذربایجان‌دیر. آنانین دوشونجه‌سینده دیلی قوروماق اؤنملی یئر توتار. انسانلاری

آنلاشدیران، قایناشدیران، دوشونجه‌لری گلیشدیرن و توپلوما ایشیق اولان دیل قورونمادیقجا فردلر آراسینداکی یابانجیلاشما توپلوما دا یانسییاجاق؛ یئرلی دگرلرله بسلنمه‌ین دوشونجه‌لر یوزلاشمیش بیر توپلومون اورتایا چیخماسینا سبب اولاجاقدیر. بو دوروم، بیر باخیما، گلیشمه‌میش اؤلکه توپلوملاری‌نین تمایوللرینه آینا توتان اؤنملی بیر تثبیتدیر. *میلّی کیملیگی شکیللندیرمه‌ده مودل آلیناجاق توپلومون اؤزللیکلرینی اؤز توپلومونا اویارلاماق* دوشونجه‌سیندن اورتایا چیخان بو داورانیش بیچیمی کیملیک بونالیمی‌نین خوشاگلمز بیر اورونودور. بو گرچگی بیلن زهرا بگیمین، اوغوللارینی آنا اوجاغینا، سکونته و دایانیشمایا دعوت ائدن یاخاریشلاری، هایقیریشلاری و اؤلومو، عادتا دؤنمین آذربایجانی‌نین عاقیبتی کیمی‌دیر: «*سیزه گلن قادا-بلا منه گلسین، آی بالالاریم، ساواشمایین!*» (ص. ۱۱۲)، «*بالا، بونو هارا ییغیشدیریرسان؟ اولماز، اولماز! دئیه‌سن بورادان کؤچمک ایسته‌ییرسن؟ قویمانام، اؤزومو اؤلدوره‌رم! اولماز، کؤچمک اولماز! سیز بورادا هامینیز بیر یئرده یازیملیسینیز، آیریلا بیلمزسینیز؛ یوخسا واللاه باغریم چاتلار!*» (ص. ۱۱۵)، «*صمد، بالا، سن نه قاییریرسان؟ نییه ییغیشدیریرسان؟ یوخسا سن ده کؤچمک ایسته‌ییرسن؟ بوی، ائویم ییخیلدی! آمان آللاه، منیم باشیما کول النسین! آللاه، منی اؤلدور، اؤلدور، اؤلدورا!*» (ص. ۱۱۵)، «*بالا، سنین من قادانی آلیم. سنین نه بیر گوناهین وار کی، من سنین گوناهیندان گئچم؟ سن منی اینجیتمه‌میسن. سن بیرجه قارداشلاریندان آیری دوشمه، من اؤلندن سونرا دا، قبیرده ده سنه دوعاچی اولوم، آی روستم بالا!*» (ص. ۱۲۳)، «*بالا، آیاقلاری‌نین آلتیندا اؤلوم، قارداشلاریندان آیریلما*» (ص. ۱۲۴)، «*اورگیم، اورگیم اوچ یئره بؤلونه، اوچ تیکه اولا، هر تیکه‌سی ده بیر طرفه چیخیب گئده، اوندا داخی اورگیم پارچالانار، اؤله‌رم. قیزیم، پس منیم اورگیم اوچ پارچا اولسا، سن نه ائلرسن؟! قیزیم، آناسیز قالارسان.*» (ص. ۱۲۵).

روسیادا اؤیرنیم گؤرن روستم بگ نیشاستالی یاخاسی و قوللاری کولالانمیش کؤینگی، اوزرینده آرخالیغی، بوینوندا بویونباغی، گؤزلرینده گؤزلوک و باشی آچیق اولاراق پییئسده یئر آلیر. میرزه محمدعلی باشیندا ایران بؤرکو، اوزون ایران پالتاری، شالوار، آغ جوراب، الینده تسبئح، قاش‌قاباقلی بیر گؤرونتو وئریر. صمد واحید ایسه باشیندا قیرمیزی فس، آغ یاخالی کؤینک، یلک و بویونباغی ایله ایستانبولدا اؤیرنیم گؤرموش آیدین تیپینی سیمگه‌له‌ییر. اوچ قارداشین گئییمینه یانسییان دوشونجه و ائیلملری باشقا مدنیتلرین ظاهیری عنصورلرینی توپلوما تحمیل ائتمک شکلینده اورتایا چیخار (ابراهیموف، ۱۹۶۶: XLVIII).

روستم بگ، میرزه محمدعلی و صمد واحید گئییملری ایله، داورانیشلاری ایله و ایشلتدیکلری دیل اعتیباریله رجایی‌زاده محمود اکرم (۱۹۱۴-۱۸۴۷)-ین آرابا سئوداسی (۱۸۹۶) رومانیندا‌کی بهروز بگ کاراکتریله بیر چوخ باخیمدان اؤرتوشورلر. بیر باشقا ایفاده‌یله، پییئسده اوچ دگیشیک زوپپه (ایفاده‌لی) سؤز قونوسودور.

هر اوچ تیپ ده اگیتیم گؤردوکلری اؤلکه‌لرین دیلی ایله ایلتیشیم قورماغا، صنعت و ادبیات اثرلری یاراتماغا چالیشماقدا؛ بو اؤلکه‌لرین کولتورل دگرلریله آذربایجان توپلومونا یؤن وئرمگی آماجلاماقدادیرلار.

آنجاق، بهروز بگ کاراکترینده‌کی کومیک عنصورلار بورادا تراژی-کومیک سونوجلارا یول آچان داورانیشلار و دوشونجه‌لر شکلینده اؤزونو گؤسترییر. محمدقلیزاده، باشقالاشماغی یا دا فرقلی کولتور دگرلرینی منیمسه‌مگی گؤزدن دوشورمک اوچون پییئسده بو دوشونجه صاحیبلرینی گولونجلشدیرمه یولونا گئدر. قارداشلارین و یا آرخاداشلاری‌نین صرف ائتدیگی آنلاشیلماز سؤزلرین تئز- تئز قاهقاهالارا، آلایجی گولوشمه‌لره و اعتراضلارا یول آچماسی، بو شخصلرین اوغراشلاری‌نین بوش اولدوغونو گؤسترمه آماجلی‌دیر. بونونلا بیرلیکده، بو تیپلرین بیربیرلریله مناسبتلری گولدورو یانیندا گریلیم و چاتیشما دوغوراجاق و آیریمجیلیغی کؤروکله‌یه‌جک عنصورلار ایچریر. قیساجا، بهروز بگ توپلومسال باشقالاشیم اؤزلمی‌نین کومیک و گولونج بیر فردی اولاراق سمبوللاشیرکن پییئسده‌کی تیپلر چاتیشمانین سمبولو حالینادیرلار. اؤته یاندان خئییر جمعیتی‌نین توپلانتیسیندا دیل قونوسونداکی آنلاشمازلیق توپلومسال آیریشمانین اؤنملی بیر مثالی اولاراق دقتلری چکر:

«روستم بگ. قوسپودا، زاسئدانیه اوبیاولیاو اوتکریتیم.»
میرزه زینال. (دورور آیاغا و یومروغونو سیلکه‌له‌یه سیلکه‌له‌یه، آجیقلی) آقالار، آنا دیلیندن باشقا بورادا اؤزگه دیل دانیشماق اولماز. آنا دیلی، آنا دیلی. تورک دیلی، میللی دیل.» (ص. ۱۰۲-۱۰۱)

....

«حسین شاهید.... یئتر، آز اوّل آلچاقجا بوراخیب سووشدوغوموز تورپاقلار، یئتر! اوه‌ت، چوجوقلار، قادینلار، ارککلر، یئنیلر بو تورپاقدان چیخیب، یاووقلوسونا قووشموشدو. قارتلاشمیش قوللارینی اوچ-بئش میزراق بویو اؤته‌ده‌کی بینالارین اوستونه قدر سالان بول کؤلگه‌لی کوچه‌لرین دیبینده گومله‌ین طبیللرین سسی چوجوقلارین دویونونو بیلدیریوردو.
ایشته کله‌بکلر کیمی قارلار دوشویور،
سانکی بیر نور ائنییور هر فیدانا،
لاکین اگلنجه اولورکن آدانا،
یاورو چوجوقلار اوشویور!

آقالار، بو دئییل می میلّی ادبیات! بو دئییل می میلّی تورک لیسانی! (... جماعاتدان گولن ده وار و تک-تک چپیک چالان دا وار.) (ص. ۱۰۵-۱۰۴)

....

«زهرا بگیم. (گولباهارا). قیزیم، بو آداملار نه دانیشیرلار؟ (ص. ۱۰۵).

....

«میرزه بخشعلی. اعضای گرامدان عذر ایسته‌ییرم کی، ذیلده معروضه‌یی-محقریم آقایانِ بزرگوارین درد-سرینه شاید سبب اولا...» (ص. ۱۰۶).

....

«میرزه محمدعلی. فصلِ نوزدهم در بیانِ کسوف و خسوف؛ یعنی آیین و گونون توتولماغی...» (ص. ۱۰۷).

محمد قلیزاده‌نین «اؤلولر» پیئسینده توخوندوغو فارس کولتورونون توپلوم اوزرینده‌کی اولومسوز (منفی) ائتکیلری (شریف، ۱۹۸۶: ۳۸۶) «آنامین کیتابی»ندا زیروه‌یه چیخار. ایران‌دا آلدیغی دینی اگیتیم سونوجوندا بیلیمی ایلاهی گوجلره دایاندیران میرزه محمدعلی «خداوندِ عالم، بلایِ ناگهان، مثلِ ولوله‌ی صرف اسیمان، زلزله‌یِ سطح خاکدان» (ص. ۹۳) کیمی فارسجا-عربجه ترکیبلرله دوشونجه‌لرینی اورتایا قویماغی یئیلرکن (ترجیح ائدرکن)، روستم بگ «وستکاد، ووبروس (۱۰۲)، زاسئدانییا سمئتان، پریبلیزیتئلنو، کلاس، رازنورئچی (۱۰۳)، «قاسپودا، زاسئدانییئ اوبییاولیو زاکریتیم» (۱۰۹) کیمی کلمه‌لر و جمله‌لرله روسجایا؛ صمد واحید ده «ارککلر، های‌دا آرقاداشلار!» (ص. ۹۳)، «بانا قالییورسا» (ص. ۹۵)، «ایزدیواجِ نیّت» (ص. ۹۷)، «چوجوق آغلاماسین، بن شعر یازییوروم»، «چوجوقلارا اؤیره‌تیورلار» (ص. ۱۰۰) کیمی ایفاده‌لرله تورکیه تورکجه‌سینه یؤنه‌لیر. بیر سوروشدورما (عدلی آراشدیرما) اثناسیندا اوچ قارداشین آدلارینی فرقلی سؤیله‌مه‌لری توپلومدان آیریشمانین دوشونجه‌لرینه نه اؤلچوده نفوذ ائتمیش اولدوغونو غایت آچیق گؤستریر:

«روستم بگ. روستم بگ عبدالعظیموف.

میرزه محمدعلی. میرزه محمدعلی خلفِ مرحوم آقا عبدالعظیم.

صمد واحید. عبدالعظیم‌زاده‌یِ صمد واحید.» (ص. ۱۱۶).

زهرا بگیم‌ین، گولباهارین و چوبانلارین دیل قونوسوندا‌کی بیرلیک و برابرلیک دوشونجه‌لرینی اورتایا قویان پاستورال ایفاده‌لره پیئسده سیخ (تئز- تئز) راستلانیر. بو شخصلر باشقالاری ایله ایلیشکیلرینده و یا اؤز آرالاریندا‌کی صحبتلرده توپلومون آنلایاجاغی بیر دیل، ساده بیر تورکجه ایشله‌دیرلر:

«قنبر. خانیمجان، بیزیم قویونچولوق بیر طرفدن گؤزل پئشه‌لی. همیشه گزدیگیمیز و یاشادیغیمیز یئرلر چمنلر، لاله‌لی و چیچکلی داغلار، داشلار؛ ایچدیگیمیز نه‌دیر؟ بولاق سولاری و پاک قویون سوتو...» (ص. ۱۱۴).

بو دوروم محمد قلیزاده‌نین باشقالاشان آیدینلارا بیر باش‌قالدیریسی اولاراق نیته‌لندیریله‌بیلر. بو باش‌قالدیری‌نین ان بؤیوک دایاناغی ساده تورکجه ایشله‌دیلمه‌سینی اؤزندیرمه‌نین یانی سیرا ائیلم و چیلقینلیقدیر. پییئسده کولتورلری سمبولیزه ائدن کیتابلارین امحاسی قاینناق کولتوره دؤنوش چابالاری‌نین ان اؤنملی آشاماسی اولور.

اؤته یاندان، محمد قلیزاده‌نین قادین حاقلاری و حقوقو قاپسامیندا تئز- تئز الشدیردیگی قادینین ائشینی سئچه‌بیلمه اؤزگورلویوندن (آزادلیغیندان) محروم اولوشو دا پییئسده اولای هؤرگوسونون اؤنملی بیر عنصرو اولاراق یئر آلیر. قارداشلار آراسینداکی چاتیشمانین ایلک جدی باشلانغیجی گولباهارین ائولیلیگی قونوسوندا اورتایا چیخار. سیمگه‌سل (سمبولیک) ایفاده‌لردن حرکت ائدیلدیگینده بو چاتیشما پییئسده آذربایجان توپلومونون یابانجی کولتورلرله تانیشدیریلماسی آرزوسونون ایلک آددیمی اولور.

گولباهارین اره وئریلمه‌سی خصوصوندا روستم بگ اسکی عادتلردن واز گئچیلمه‌سی گرکدیگینی سؤیله‌مکله بیرلیکده روس دیلینی و کولتورونو منیمسه‌ین آرخاداشی آسلان بگ ایله ائولندیریلمه‌سی‌نین اویغون اولاجاغینی ایفاده ائدر (ص. ۹۱). میرزه محمدعلی بو قونودا قدرجی (مقدراتا اینانان) بیر یاخلاشیم سرگیلر. اونا گؤره ائولی‌لیک قسمت قاورامی ایله یاخیندان ایلیشکیلی‌دیر. بونونلا بیرلیکده باجیسی‌نین اؤز دوستویلا ائولنمه‌سینی ایستر (ص. ۹۱). صمد واحید ده ائش سئچمکده گولباهارین اؤزگور (سربست) اولدوغونو دیله گتیریر؛ آنجاق، بو ائشین اؤز آرخاداشی اولماسی گرکدیگینی علاوه ائدر. توپلومون آیدین کسیمینی اولوشدوران بو انسانلارین گؤروشلرینده صمیمی بیر تکامول اولمادیغی آچیقجا گؤرولمکده‌دیر. اؤته یاندان گنج قیزی یابانجیلارا وئرمک آذربایجانی عادتا باشقالارینا تسلیم ائتمکله ائش آنلاملی‌دیر. توپلومون اؤزو اولان گولباهارین بو ایستکلره بویون اگمه‌ییشی توپلومون یابانجیلاشماغا دیرندیگی‌نین اشارتی‌دیر. اوغوللاری‌نین آیریلیغینا دایاناماياراق وفات ائدن زهرا بگیم‌ین قولتوغونون آلتینداکی کیتابدا آتانین اوغوللارینا بیر نئچه جمله‌لیک وصیتی واردیر. بو وصیت پییئسده دیلی، کولتورو، کیملیگی، بیرلیک و برابرلیگی قورومانین گرکلی‌لیگینی اورتایا قویان ان اؤنملی اجرائات اولاراق دقتلری چکر:

> «تاریخ هجری‌نین مین ایکی یوز دوخسان دؤردونجو ایلینده، ربیع‌الثانی‌نین اون ایکیسینده، سه‌شنبه گونو، صبح اذانیندان یاریم ساعات کئچدیکده یولداشیم زهرانین جیسمیندن بیر پارچا قوپوب آیریلدی کی، عبارت اولسون روستم بالامدان.
>
> بیچاره عورتین جیسمی‌نین قالانیندان گئنه تاریخِ هجری‌نین مین ایکی یوز دوخسان دوققوزونجو ایلینده، رمضانین بئشینده، پنجشنبه گونو، آخشامدان اوچ ساعات کئچدیکده گئنه بیر پارچا آیریلیب قوپدو. همان گون اوغلوم محمدعلی آنادان اولدو.

یازیق زهرانین قالان جسمی گئنه بیر دفعه پارچالاندی. بو دا واقع اولدو همان تاریخین مین اوچ یوز دؤردونجو ایلینده، جمادی‌الاولین اون بئشینده، چهارشنبه گونو، گون اورتا زامانی کی، همان گون بالامیز صمد دونیایا گلدی.

بوندان دا بیر نئچه ایل سونرا بختی قارا عورتین قالان یاریم جانیندان گئنه بیر پارچا قوپدو کی، آدینی گولباهار قویدوق. بو دا واقع اولوب همان تاریخین مین اوچ یوز اونونجو ایلینده، شوالین ایگیرمی بیرینده، جمعه آخشامی، صبح وقتی.

یئر، گؤی، آیلار و اولدوزلار گؤیلرده سیر ائدیب گزه گزه گئنه اول-آخیر گونون باشینا دولانیرلار؛ چونکی بونلار هامیسی قدیم ازلده گوندن قوپوب آیریلمیش پارچالاردیر.

من اعتقاد ائدیرم کی، منیم ده بالالاریم دونیادا هر یانی گزیب دولانسالار، گئنه اول-آخیر آنالاری زهرانین اطرافیندا گرک دولانالار؛ چونکی آی و اولدوز شمسین پارچالاری اولان کیمی، بونلار دا آنالاری‌نین آیی و اولدوزلاری‌دیر. وای او کسین حالینا کی، طبیعتین همین قانونونو پوزماق ایسته‌یه! اونون انصافی و وجدانی اونا مدام‌الحیات اذیت ائده‌جک؛ نه قدر جانیندا نفس وار، پشیمان اولاجاق.» (۱۳۲-۱۳۱).

سونوج

جلیل محمد قلیزاده پیئسلرینده گولدورمک و یا قایغیلاندیرماقلا یئتینمیر؛ او، عینی زاماندا گؤزل آرزولارین و گله‌جگه دایر اومودلارین دا یاشارماسینا چابا گؤسترپر (اسرافیلوف، ۱۹۶۴: ۱۷۱). «آنامین کیتابی»ندا روستم بگین آشاغیداکی اؤز الشدیریسی بوتون اولومسوزلوقلارا رغماً بو اومودون ایفاده‌سی‌دیر:

«هله ایندییه کیمی خالق بیر شئیی باشا دوشموردو. ایندییه کیمی خالق دئییردی: مرحبا عبدالعظیم‌ین اوغلانلارینا! ماشالاه، بیری پئتئربورگ‌دا علم تحصیل ائدیب، بیری ایستانبول‌دا، بیری نجف‌الاشرف‌ده. اوچو ده، ماشالاه، اوخویوب عالیم اولوب. اما بوندان سونرا آغیزلاردا سؤیله‌نه‌جک کی، هامان اوچ عالیملرین بیری (میرزه محمدعلی‌یه اشاره ائدیر) خسوف-کسوف دوعاسی یازیر؛ بیری (صمد واحیده باخیر) مفاعلن فعلاتن؛ بیری ده ... (اؤزونه باخیر)، واللاه، من اؤزوم ده هئچ باشا دوشمورم کی، من نه‌چی‌یم. ...» (ص. ۱۲۲).

پیئس اؤزه دؤنوشون اؤزلمینی دیله گتیریر. باشقالاشمانین توپلوما بیر یارار ساغلامایاجاغینی وورغولایاراق آیدینلاری دیله، کولتوره و توپلومسال سورونلارا قارشی دویارلی اولماغا چاغیریر. محمد قلیزاده‌یه گؤره صنعتکار، یازار، ادبیات آدامی و آیدین انسان دؤنمین ایله‌ریجی (قاباقجیل) فیکیرلرینه خیدمت ائتمه‌لی، بلیرلی بیر دونیا گؤروشونه صاحیب اولمالی‌دیر (طالیبزاده، ۱۹۶۶: ۱۵۹)؛ آنجاق، بو نیته‌لیکلر آنا دیلله ایفاده‌سینی تاپدیغی تقدیرده توپلوم یارارینا گلیشمه سؤز قونوسودور. عکسی دورومدا

ایسه توپلومون تقلیدچی و یا مستملکه اولما احتیمالی هر زامان واردیر. بوندان دولایی دراماتورق آنا دیلینه، آذربایجان تورکجه‌سینه بؤیوک اهتیمام گؤستریر. او، دیلده میلیتچیلیگی آذربایجان تورکجه‌سینه حؤرمت دویماقدا، اونون بوتون زنگینلیکلرینی، بوتون گؤزللیکلرینی اورتایا چیخارتماقدا گؤرور (طالیبزاده، ۱۹۶۶: ۱۵۹).

دراماتورق هر باخیمدان آنا دیلینه و قاییناق کولتوره یؤنلمگی، اونلارا صاحیب چیخماغی توپلومسال کیملیگین قورونماسیندا و گلیشمه‌سینده ان وازگئچیلمز عنصرلر اولاراق بلیرله‌ییر. بو یؤنویله پییئس آذربایجان‌دا دیل، کولتور و کیملیک شعورونون گلیشمه‌سینده اؤنملی بیر یئر توتار ■

قاییناق:

اسرافیلوف، هـ (۱۹۶۴). "اؤلولر پییئسی‌نین ژانر خصوصیتلری"، داداش‌زاده، م. آ.؛ طالیبزاده، ک. (رداکتورلاری)، *آذربایجان ادبیاتی مسئله‌لری*، آس‌س‌ر علملر آکادمیاسی نشریاتی، باکی.

آخوندوف، ن. (۱۹۵۹). *ملانصرالدین ژورنالی‌نین نشری تاریخی*، آذربایجان دولت نشریاتی، باکی.

حبیب‌بگلی، ع. (۱۹۹۴). *سئچکین آذربایجان یازاری جلیل محمد قلیزاده*، آتاتورک اونیورسیته‌سی فن- ادبیات فاکولته‌سی یایینی، ارزروم.

شریف، ا. (۱۹۸۶). *ملانصرالدین نئجه یاراندی؟*، آذربایجان دولت نشریاتی، باکی.

طالیبزاده، ک. (۱۹۶۶). *۲۰-جی عصر آذربایجان ادبی تنقیدی (۱۹۰۵-۱۹۰۷-جی ایللر)*، آس‌س‌ر علملر آکادمیاسی نشریاتی، باکی.

عارف، م. حسینوف، هـ (۱۹۴۴). *آذربایجان ادبیاتی تاریخی*، ایکینجی جیلد، زآآزف نشریاتی، باکی.

محمد قلیزاده، حمیده (۲۰۰۲). *آذربایجان‌دا یئنی‌لیکچی بیر اؤنجو: جلیل محمد قلیزاده: خاطیره‌لر*، (حاضیرلایان: فاطما اؤزقان)، تورکیه جمهوریتی کولتور باقانلیغی یایینلاری، آنکارا.

میر احمدوف، ا.، واهابزاده، ب.، حسینوف، ف. (۱۹۶۶). *آذربایجان سووئت ادبیاتی*، معارف نشریاتی، باکی.

میرزه، ا. (۱۹۶۶). *جلیل محمد قلیزاده، اثرلری*، آس‌س‌ر علملر آکادمیاسی نشریاتی، باکی.

وارلیق
VARLIQ
Türk Dili, Edebiyatı ve Kültürü Dergisi
Yeni Dönem. İl: 1, Sayı: 3 (Qış 2015), ss. 45-59
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

نگاهی به مطبوعات و نشریات ترکی در دوره مشروطیت (۱)

• محمدرضا هیئت[۱]

ÖZET: M. Rıza HEYET, "İran'da Meşrutiyet Dönemi Türkçe Basın-Yayına Bir Bakış", *Varlıq: Üç Aylık Türk Dili, Edebiyatı ve Kültürü Dergisi*, İkinci Dönem, Sayı: 3 (Kış 2015/1394), ss. 45-59

İran'ın aksine meşrutiyet devrimi gibi devrimlerin gerçekleştiği çoğu ülke, nihayeten cumhuriyet veya demokrasiye dayalı bir siyasî düzene kavuşmuşlar. Fakat İran Meşrutiyet Dervrimi, tam tespit edilmeyen nedenlerden dolayı gerilemeye uğramış ve etkisi hala devam eden diktatörlük ve ırkçılığa dayalı bir rejimle sonuçlanmıştır. Bu değişim veya gerileme yalnız şahlık rejiminin yeniden kurulmasıyla sınırlı değildi. En önemli değişim "memâlik-i mahrûae"nin, yani klasik federal yapının "tek dil, tek millet" politikası yürüten merkeziyetçi bir sisteme dönüşmesiydi. Oysaki bu politika İran'ın etnik ve dilsel yapısına tamemen aykırıydı. Fakat hep merak edilen sorulardan biri, Meşrutiyet dönemi Türk aydınlarının bu önemli değişim karşısındaki olumlu veya olumsuz tepkisi olmuştur. Bu sorunun yanıtının bir kısmını bulmak amacıyla bu makalede Meşrutiyet dönemi Türkçe basın-yayının içerik ve dilsel açıdan incelenmesi yapılmıştır.

Açar Sözcükler: Türkçe Basın, Türkçe Yayın, Meşrutiyet, İran, Azerbaycan.

چکیده: محمدرضا هیئت، "نگاهی به مطبوعات و نشریات ترکی در دوره مشروطیت (۱)"، *وارلیق: فصلنامه زبان، ادبیات و فرهنگ ترکی*، دوره دوم، شماره ۳ (زمستان ۲۰۱۵/۱۳۹۴)، صص. ۵۹-۴۵

بر خلاف ایران، در اکثر کشورها انقلاب‌هایی مانند انقلاب مشروطه نهایتاً منجر به تأسیس جمهوریت و یا نظامی مبتنی بر دموکراسی گردیده است. اما انقلاب مشروطه ایران بنابه دلایلی که هنوز کاملاً مشخص نیست، دچار عقبگرد شده و به نظامی دیکتاتور و مبتنی بر نژادپرستی منتهی گردید که آثار آن همچنان باقی است. این تغییر و یا عقبگرد تنها محدود به تأسیس مجدد نظام شاهنشاهی نبود، بلکه تغییر اصلی زمانی رخ داد که ممالک محروسه، یعنی سیستم فدرال سنتی تبدیل به سیستمی مرکزگرا با سیاست "زبان واحد و ملت واحد" شد. سیاستی که با ساختار قومی و زبانی ایران منافات داشت. اما یکی از مواردی که همواره به عنوان سؤال مطرح بوده این است که روشنفکران ترک دوره مشروطیت در همراهی و یا مقاومت در برابر این تغییر بزرگ چه نقشی ایفا کرده‌اند. برای یافتن بخشی از پاسخ این سؤال، مطبوعات و نشریات ترکی دوران مشروطیت از نظر محتوایی و زبانی مورد بررسی قرار گرفته و بطور مختصر در این مقاله منعکس شده است.

کلیدواژه‌ها: مطبوعات ترکی، نشریات ترکی، مشروطیت، ایران، آذربایجان.

---

[۱] عضو هیئت علمی گروه لهجه‌ها و ادبیات‌های معاصر ترکی دانشگاه آنکارا، مدیر مسئول مجله *وارلیق*.
(mrheyet@ankara.edu.tr).

مقدمه

اگرچه انقلاب مشروطیت با پیشگامی و رهبری روشنفکران ترک را می‌توان گامی مهم در جهت شکل‌گیری و رشد دموکراسی در ایران تلقی و ارزیابی نمود، اما با توجه به نتایج بدست آمده نمی‌توان از آن به عنوان یک حرکت موفقیت‌آمیز سخن گفت. چرا که در نهایت، تحولات و دستاوردهای مهمی چون مجلس، قانون اساسی و انجمن‌های ایالتی و ولایتی در کوتاه مدت به تاریخ پیوست و با ظهور ناگهانی و غیر دموکراتیک حاکمیت پهلوی تمامی دستاوردهای انقلاب مشروطیت یکی پس از دیگری بطور عمد به فراموشی سپرده شد و راهی که قرار بود فدرالیسم سنتی (ممالک محروسه) در ایران را به فدرالیسم مدرن تبدیل کند، بکلی (اما شاید نه برای همیشه) مسدود گردید. با آغاز حاکمیت پهلوی نه تنها نظام فدرالیسم سنتی از میان برداشته شد، بلکه مداخله کشورهای اروپایی و به ویژه انگلستان، ناسیونالیسم افراطی مبتنی بر فارس‌گرایی را در کشوری که از نظر ساختار قومی هیچ سنخیتی با هیچگونه ناسیونالیسم قومی ندارد، به سیاست رسمی کشور تبدیل گردید.

با توجه به تاسیس جمهوری دموکراتیک آذربایجان در سال ۱۹۱۸ و آغاز مبارزات رهایی‌بخش مردم ترکیه در سال ۱۹۱۹ که منجر به تاسیس جمهوری ترکیه در سال ۱۹۲۳ گردید، به راحتی می‌توان علت پافشاری انگلیس‌ها در براندازی دولت ترک قاجار در ایران را درک نمود. جهان غرب و روسیه که وجود سه دولت مستقل ترک در ایران، آذربایجان و ترکیه را تهدیدی جدی برای سیاست‌های استعماری خود تلقی می‌کردند، درصدد آن بودند که حاکمیت ترک‌ها در این کشورها را تضعیف و در صورت امکان بکلی از میان بردارند. در همین راستا، سه کشور مذکور همزمان مورد تهدید و حملات غربی‌ها و روسیه قرار گرفتند؛ ترکیه به عنوان باقیمانده امپراتوری بزرگ عثمانی همچنان در اشغال متفقین بود و جمهوری آذربایجان نیز در سال ۱۹۲۰ مجدداً به اشغال نیروهای روس درآمد و استقلال خود را به مدت ۷۰ سال از دست داد. اما پروژه غیرترک سازی حاکمیت ایران با زیرکی خاصی دنبال می‌شد. انقلاب مشروطیت که ابتدا با هدف تفویض برخی از اختیارات شاه قاجار به مجلس و پایه‌ریزی دموکراسی آغاز شده بود، به تدریج و با افزایش نفوذ عناصر غیر ملی و وابسته، به عاملی برای تضعیف دولت قاجار تبدیل گردید و در نهایت منجر به کودتای رضاخانی با کمک انگلیس‌ها و سقوط حاکمیت قاجار شد. این تغییر رژیم نه تنها کمکی به شکل‌گیری دموکراسی در ایران نکرد، بلکه موجب گردید تمامی دستاوردهای انقلاب مشروطیت از جمله مجلس ملی، قانون اساسی، انجمن‌های ایالتی و ولایتی و آزادی‌های زبانی کاملا از میان رفته و برای اولین بار در تاریخ ایران، نظامی مبتنی بر نژادپرستی و ناسیونالیسم افراطی فارس برپا شود. به عبارت دیگر با روی کار آمدن خاندان پهلوی و اعمال سیاست‌های قومی به جای سیاست‌های ملی، دموکراسی در نطفه خفه شد. با اینحال به نظر نویسنده این مقاله، بحران هویت در میان روشنفکران ترک در اواخر دوره قاجار و در دوره مشروطیت نیز یکی از عوامل مهم شکست جنبش آزادیخواهی و تاسیس دولت راسیستی پهلوی بود. از این منظر، بررسی دقیق و بی‌طرفانه تحولات آن دوره می‌تواند راهگشایی باشد برای جنبش‌های دموکراتیک نوین و آینه‌ای باشد برای مشاهده خطاها و کوتاهی‌هایی که در آن دوره حساس انجام گرفته است. در این مقاله با کنکاش در محتوا و زبان

مطبوعات ترکی دوره مشروطیت، سعی گردیده بحران شدید هویت که گریبانگیر روشنفکران ترک شده بود، مورد بررسی قرار گیرد.

جنبش مشروطیت و آذربایجان

جنبش مشروطیت زمانی شدت گرفت که شاه قاجار در سال ۱۹۰۶ از امضای قانون انتخابات مجلس سرباز زد. پس از این حادثه و به منظور وارد ساختن فشار، در تبریز "مرکز غیبی" و در باکو نیز حزب "اجتماعیون-عامیون" تاسیس شد. "انجمن تبریز" نیز که با هدف نظارت بر انتخابات تشکیل شده بود، در مدت کوتاهی به ارگان حکومت غیر رسمی ایالت آذربایجان تبدیل گردید. پس از آنکه ولیعهد محمدعلی میرزا والی آذربایجان به دنبال بیماری پدرش عازم تهران شد (۱۹۰۶) و با مرگ شاه بر تخت سلطنت نشست (۱۹۰۷) و آذربایجان بدون والی ماند، این ایالت رسماً از طرف "انجمن تبریز" اداره می‌گردید (مصطفی‌یف ۱۹۹۸: ۴۹).

مرحوم محمدامین رسولزاده نقش آذربایجان در انقلاب مشروطه را به نقش قلب در بدن تشبیه می‌کرد. به عقیده او، آذربایجان میدان جنبش آزادی و تبریز مرکز قهرمانی آن بود. نقش تبریز در انقلاب ایران، همانند نقش مارسلیا در انقلاب فرانسه و سلانیک در انقلاب عثمانی بود (رسولزاده ۱۹۹۳: ۲۳).

بدون شک آذربایجانی‌های مقیم باکو و استانبول نیز سهم بزرگی در شکل‌گیری جنبش مشروطه داشتند. نباید نقش روزنامه *اختر* که از طرف آذربایجانی‌های مقیم استانبول منتشر می‌شد، در سوق دادن مردم به شرکت در جنبش نادیده گرفته شود. همچنین باید اذعان نمود که جریان تجدد و روشنفکری در آذربایجان شمالی که پس از انقلاب ۱۹۰۵ روسیه به سرعت در حال رشد بود، تأثیر زیادی در جنبش آزادیخواهی و تجدد در ایران و به ویژه آذربایجان جنوبی داشت. اگرچه آذربایجان شمالی تحت سیطره روسیه قرار داشت، اما مشارکت آن‌ها در انقلاب مشروطه و همکاری نزدیکشان با هم‌تباران خود در ایران را می‌توان یک واقعه تاریخی برشمرد. محمدامین رسولزاده که بعدها موفق به تاسیس دولت جمهوری ترک آذربایجان گردید نیز ضمن کمک فکری به مشروطه‌خواهان، روزنامه *ایران نو* را منتشر نمود. در آن دوره، نه تنها اکثریت تحصیل‌کردگان خارج از کشور را ترک‌ها تشکیل می‌دادند، بلکه عده زیادی نیز به منظور کار به روسیه و قفقاز مهاجرت کرده بودند و پس از انقلاب ۱۹۰۵ روسیه با اندیشه‌های آزادیخواهی و تعداد زیادی کاغذهای تبلیغاتی و سلاح به کشور بازگشته و به جنبش مشروطه پیوستند (هاشمی ۱۹۹۹: ۳۷).

زمانی که مجلس اول در تهران تشکیل شد، تعداد نمایندگان ترک در مجلس اندک بود. زیرا بر اساس قانون انتخابات، نیمی از نمایندگان از تهران و نیم دیگر از دیگر شهرها انتخاب شده بودند. محمدامین رسولزاده با اشاره به برخورد دائمی دو جریان نوگرا و مرتجع در مجلس اول، معتقد است اگرچه ترک‌ها جزو اقلیت مجلس بودند، اما بیشتر جریان نوگرا را نمایندگی می‌کردند و به دلیل مزیت‌های ذاتی خود، در مقابل گروه پس‌گرا برتری یافتند. دو نماینده جوان ترک یعنی سید حسن تقی‌زاده و حاجی میرزا

ابراهیم آقا در رأس نوگرایان مجلس قرار داشتند. حاجی میرزا پس از بسته شدن مجلس اعدام گردید و تقی‌زاده که ابتدا بازداشت شده بود، در مجلس دوم به رهبری حزب "احرار" انتخاب شد (رسولزاده ۱۹۹۳: ۲۸-۲۷) و بعدها به مقام نخست‌وزیری ایران دست یافت.

ترک‌ها که عنصر اصلی انقلاب مشروطه را تشکیل می‌دادند، در حالی خود را فدای ایران و آزادی ایران نمدند که خود را بکلی فراموش کردند. مفاهیم ملیت و ملی‌گرایی که در آن دوره در حال نفوذ به ایران بود، اگرچه در میان ترک‌ها به صورت ملت ایران و ملی‌گرایی ایرانی تظاهر پیدا می‌کرد، اما در میان روشنفکران فارس منتج به رواج ملت و ملی‌گرایی فارسی گردید. با اینحال روشنفکران فارس که در دوره مشروطیت محافظه‌کارانه عمل می‌کردند، ملی‌گرایی فارسی خود را تحت پوشش ملی‌گرایی ایرانی پیش می‌بردند. رسولزاده به درستی می‌گوید: "وقتی می‌گوییم انقلابیون ترک، نمایندگان ترک مجلس و انجمن‌های ترک؛ نباید چنین تصور شود که آنها تنها به نام ترک بودن فعالیت می‌کردند. مشروطه‌خواهان ترک ایران، به ترک بودن خود نیاندیشیدند و تمامی فداکاری‌های خود را به نام ایران و وطن مشترک انجام دادند (رسولزاده ۱۹۹۳: ۳۰). این جملات میزان آگاهی ملی ترک‌ها در دوران مشروطیت را بخوبی نشان می‌دهد.

به همین دلیل مطبوعات منتشره در طول دوره بیست ساله (۱۹۲۵-۱۹۰۶) توسط ترک‌ها را باید در این چارچوب مورد بررسی قرار داد. پس از اعلان مشروطیت (۱۹۰۶) از نظر تعداد مطبوعات تبریز پس از تهران در جایگاه دوم قرار داشت. در چهار سال اول دوره مشروطه در ایالت آذربایجان ۴۶ روزنامه و تا سال ۱۹۲۱، یعنی در طول ۱۵ سال ۹۰ روزنامه منتشر شده است. از میان این ۹۰ نشریه، ۸۰ روزنامه در آذربایجان و ۱۰ روزنامه در دیگر کشورها توسط آذربایجانی‌ها انتشار یافته است. بر اساس آمار موسی مجیدی در این دوره در تبریز ۶۳، اورمیه ۹، خوی ۷، اردبیل ۱، استانبول ۵، باکو ۲، تفلیس ۱، برلین ۱ و لندن ۱ روزنامه منتشر شده که ۵۵ روزنامه به زبان فارسی، ۱۰ روزنامه به زبان ارمنی، ۸ روزنامه ترکی- فارسی و ۲ روزنامه نیز به زبان‌های ترکی- کردی بوده است. مجیدی همچنین ترتیب انتشار مطبوعات را بدین شکل ارائه می‌کند: روزانه ۱، دوروزانه ۱، سه‌روزانه ۵، هفتگی ۵۸، دوهفتگی ۷، ماهنامه ۵، تک‌شماره ۳ و نامشخص ۱۰. همین مولف اشاره می‌کند که از میان این مطبوعات سه روزنامه با گرایش دینی، ۶ روزنامه با گرایش سوسیالیستی، ۱۰ روزنامه با گرایش محافظه‌کارانه، ۸ طنز و ۶ روزنامه ارتجاعی بوده است (مجیدی ۱۹۹۶: ۲۱۳-۲۱۲).

روزنامه‌ها

روزنامه انجمن

اولین روزنامه پس از انقلاب مشروطیت می‌باشد. سه شماره نخست به نام *روزنامه ملی*، شماره چهارم به نام *جریده ملی*، شماره‌های ۵ الی ۱۰ مجددا به نام *روزنامه ملی* و شماره‌های ۱۰ الی ۳۵ به نام *جریده ملی* منتشر گردیده است. اولین شماره این نشریه در سال ۱۹۰۶ (۱۳۲۴ هـ‌ق) در یک صفحه در تبریز انتشار یافته است.

انجمن

این روزنامه که ابتدا تحت مدیریت سید علی اکبر وکیلی هر سه روز یکبار منتشر می‌شد، سپس تحت مدیریت محمود غنی‌زاده دو روز یکبار انتشار یافت.

آبونمان سالانه روزنامه *انجمن* که به صورت سنگی چاپ می‌شد در تبریز ۱۰ قران، در دیگر شهرها ۱۵ قران، در روسیه ۵/۳ منات، در عثمانلی ۴۰ قروش، در اروپا ۱۰ فرانک و قیمت تک شماره در تبریز ۲ شاهی و دیگر شهرها ۳ شاهی بوده است (مجیدی ۱۹۹۶: ۷۲-۷۱).

در تمامی نسخه‌ها در قسمت فوقانی صفحه، شماره روزنامه (راست)، سال نشر (وسط) و شماره صفحه (چپ) و تاریخ نشر، نام منتشر کننده و آدرس پخش نوشته شده است. در برخی از شماره‌ها در خصوص موضع و یا زبان روزنامه توضیح کوتاهی مانند جمله زیر به چشم می خورد:

"بنا به خواهش اهالی و کسبه و اصناف کلمات این جریده خیلی سهل و ساده نوشته می‌شود."(ش. ۱:۱)[۲]

مطالب روزنامه در دو ستون نوشته شده و موضوعات و جملات مهم داخل متن، با خطوط سیاه مشخص شده و تیترها نیز با حروف درشت‌تر و یا داخل پارانتز داده شده است.

روزنامه *انجمن* به عنوان ارگان رسمی "انجمن ملی تبریز" که در میان انجمن‌های ایالتی و ولایتی از موقعیت و اهمیت ویژه‌ای برخوردار بود، نه تنها در تبریز و آذربایجان، بلکه در تمامی نقاط ایران علی‌الخصوص در تهران مورد توجه شدید قرار داشت. این روزنامه به استثنای چند شعر و نامه، به زبان فارسی منتشر می‌شد. اما محتوای برخی اعلانات و اخبار از نظر تعیین موقعیت زبان ترکی در آن دوره، حاوی مطالب قابل استفاده‌ای می‌باشد.

در اطلاعیه‌ای که در شماره ۹ روزنامه منتشر گردیده گفته شده است که در مدرسه "ادبیه" تبریز برای کودکان هفت ساله‌ای که هرگز به مدرسه نرفته‌اند، ظرف مدت چهار ماه آموزش خواندن و نوشتن به هر یک زبان‌های فارسی، ترکی و عربی داده می‌شود و مدرسه برای آزمون اولیا آماده می‌باشد. در شماره ۳۲ روزنامه آمده است که دانش‌آموزان همین مدرسه به همراه معلمین خود از "انجمن تبریز" دیدن نموده و برای اعضای انجمن اشعاری به زبان ترکی قرائت کرده‌اند. همچنین "انجمن تبریز" مبلغ ۲۵ تومان به

[۲] تمامی اشعار و متون نقل شده در این مقاله با املای اصلی می‌باشد.

مدرسه کمک نموده و قرار شده که هر هفته ۶۰ روزنامه به صورت رایگان برای دانش‌آموزان ارسال شود. شعر قرائت شده در انجمن که در روزنامه منتشر گردیده اینگونه آغاز می‌شود:

مکتبدور انبیاده نبی‌لخ علامتی
مکتبدور اولیاده ولی‌لخ سعادتی
مکتبدور عالمه یتورن هر هدایتی
مکتبدور اورگدن بزه امر شریعتی...

در شماره ۴۴ نیز چنین درج شده که دانش‌آموزان مدارس "سعادت"، "ادبیه" و "نوبر" به همراه معلمین خود به تلگرافخانه رفته و در آنجا شعر و خطابه سروده‌اند. روزنامه *انجمن* با نقل این جمله از خطابه "بیز بیر قاشق قانیمیزی المزه الوب ملته نثار المکه گلمشوق"، تمامی شعر سروده شده را منتشر نموده است:

امالمز افکارمز اقبال وطندور
سرحدمزه قلعه بزم خاک وطندور
دعوا کونی یکسز کورونن قانلو کفندور
ایرانلولا روق جان وروبن نام الا روق بز
دعواده شهادتله هامی کام الا روق بز

قانیله قلجدور کورنن بیدقمزده
جان قورخوسی یوخدور دلمزده جانمزده
هر گوشه‌ده بیر شیر یاتوب توپراقمزده
ایرانلولا روق جان وروبن نام الا روق بز
دعواده شهادتله هامی کام الا روق بز

ایرانلو ادی هر اورگه لرزه سالاندور
اجدادمزن هیبتی معروف جهاندور

در همان شماره خطابه دانش‌آموزان مدارس "پرورش" و "رشدیه" درج گردیده است:

«خدایا خداوندا سود امر اوشاقلار اویاندی قرمزی علملر کویه اوجالدی بتون قان رنگیله بویاندی صوراسرافیل چالیندی فریادلر گویه اوجالدی تمام نظرلری پوزولدی ملت قربانلارینون صفی دوزلدی ای ژاپونلره رحم ایلین الله ای میکادوی ژاپونی ایلدان الله تلگراف سیملری یورولدی ملت قانی هیجانه گلدی ای مظلوملری ظلمدن قورتاران الله ملت سینه‌سنون دویونمکندن .... جوان شاهمزون قلبینه ات استبداد سونلری پایمال ات ظلم قوشوننی داغت بز ملت بیچاره‌یه ترحم ات»

ترجمه:

«خدایا، خداوندا! کودکان شیرخوار بیدار شدند، پرچم‌های قرمز برافراز شده و همه به رنگ خون درآمدند. صوراسرافیل به صدا درآمد، فریادها به آسمان رفت، تمامی نظرها دگرگون شد. صف قربانیان ملت شکل گرفت. ای خدایی که به ژاپنی‌ها رحم کردی! ای خدایی که میکادوی ژاپنی را بیدار نمودی! سیم‌های تلگراف خسته شدند. خون ملت به جوش آمد. ای خدای نجات‌دهنده مظلومان از ظلم! ملت از زدن بر سینه خود ..... بر قلب شاه جوانمان بینداز. دوستداران استبداد را پایمال کن، قشون ظلم را برهم ریز، بر ما ملت بیچاره رحم کن.»

از شماره ۱۰۷ لایحه قانون انجمن‌های ایالتی و ولایتی به ترتیب منتشر شده است. بر اساس لایحه، در هر ایالت باید یک انجمن ولایتی (مجلس) به نام *انجمن* تأسیس شود. اعضای انجمن با رأی مردم انتخاب می‌شوند، رأی‌دهندگان باید دارای تابعیت ایران بوده و حداقل ۲۱ سال شن داشته باشند. داشتن ملک و خانه در ایالت و یا پرداخت مستقیم مالیات جزو شروط می‌باشد. زنان حق شرکت در انتخابات را ندارند. کاندیداها نیز باید حداقل ۳۰ سال سن داشته و سواد خواندن و نوشتن به زبان فارسی داشته باشند.

در حالی که در قانون اساسی مشروطیت سخنی از زبان رسمی به میان نیامده، گذاشته شدن شرط داشتن سواد خواندن و نوشتن به زبان فارسی در انتخابات انجمن ایالتی و در نتیجه محروم ماندن کاندیداهایی که تنها سواد ترکی دارند، نه تنها نهایتاً موجب رسمیت یافتن زبان فارسی شد، بلکه چنین تصوری ایجاد نمود که زبان ترکی کاربردی در مراکز رسمی نخواهد داشت. و این شاید اولین و بزرگ‌ترین آسیبی بود که در جریان مشروطیت بر زبان و فرهنگ ترکی وارد گردید. به عبارت ساده‌تر، علیرغم اینکه در آن دوره حکومت مرکزی تحت اختیار ترک‌ها قرار داشته و ترک‌ها پرچمدار جنبش مشروطه‌خواهی بودند و تقریباً تمامی شرایط برای رسمیت یافتن زبان ترکی به همراه فارسی مهیا بود، اما روشنفکران ترک به قصد نجات ایران، خود را بکلی فراموش کردند.

کل صفحه دوم و نیمی از صفحه سوم شماره ۱۱۶ روزنامه به زبان ترکی است. این متن ترکی در واقع بخشی از سخنرانی معلمین مدارس "سعادت" و "نوبر" است. سروده شدن اشعار ترکی توسط دانش‌آموزان مدارس و سخنرانی‌ها معلمین به زبان ترکی نشان می‌دهد که تعلیم به زبان ترکی در آن دوره کاملا رایج بوده است. اما آنچه که از محتوای اشعار و سخنرانی‌ها بدست می‌آید این است که آرام آرام "ایرانیت" در میان ترک‌های آذربایجان در حال تبدیل شدن به هویت حاکم شده و در هر سخنرانی بر آن تأکید می‌گردد:

«دنیانون تمام نقطه‌لرینده ساکن اولان حریت‌پرورلره بشارت اولسون بز ملت ایران گللر اطرافنه عشقیله دولانوب اخذ کام ایدن بلبللر کیمی سلسبیل چشمه‌سنون دوره‌سنه عظشان‌لرین طوافی کیمی مشروطیت بهشت اعلی‌سنون حوالی‌سنه دولانوب اخرده نائل اولدوق... ای

حقیقت دین ای ملجا مسلیمن ای منشا یقین اوز وجود پاکوی بیز ایرانلولارون افقنده ظاهر ایت و ایللرچه سعی ایدوب درک ایتدیغیمیز افتخارین نشانه‌لرین فوریتله اشکاره کتور...» (*انجمن* ۱۱۶: ۳-۲).

سخنران، سخنان خود را با جمله «یاشاسون ایران ملتی و مشروطیتی» خاتمه می‌دهد.

در شماره نخست سال دوم روزنامه، به نقل از روزنامه *فیوضات* ترجمه ترکی شعر نظامی گنجوی خطاب به پسرش درج گردیده است.

در روزنامه *انجمن* همچنین دو نامه بسیار مهم به زبان ترکی درج گردیده که ضمن نشان دادن موقعیت زبان ترکی در آن دوره، روابط نزدیک میان روشنفکران ترک آذربایجانی و روشنفکران عثمانی را بخوبی منعکس می‌کند. در صفحه نخست شماره ۱۰ سال دوم روزنامه *انجمن* نامه «جمعیت اتحاد و ترقی عثمانی" از پاریس به «انجمن ملی تبریز» و در صفحه دوم همین شماره پاسخ انجمن تبریز درج شده است. در خاتمه متن پاسخ از طرف روزنامه توضیحی بدین شکل نوشته شده است: "اگرچه ممکن است برای مشترکین و خوانندگان گرامی فارسی‌خوان کمی دشوار باشد، اما بنا به درخواست اعضای انجمن مقدس این دو نامه را که به ترکی عثمانی نوشته شده، بدون ترجمه منتشر نمودیم."

طرز نگارش این دو نامه که در زیر نقل خواهد شد، تقریباً یکی است. فرد پاسخ دهنده به نامه از اعضای انجمن ملی تبریز است. اصرار دیگر اعضای انجمن مبنی بر عدم ترجمه این نامه نیز نشان می‌دهد که تمامی اعضای انجمن هیچ مشکلی در خواندن و درک متون ترکی، حتی "ترکی عثمانی" نداشته‌اند. نگارش نامه‌ها با حروف عربی موجب شده تا تفاوت فونتیکی بین دو لهجه نیز تا حد زیادی پنهان بماند. به عبارت دیگر به جز کلمات معدودی چون "بکله‌مک" (منتظر ماندن) و "کبی" (مانند) و پسوند /- ز/ در سوم شخص جمع (در ترکی آذربایجانی /- ک/) تقریباً همه چیز مشابه هم است. بدین معنی که نامه را می‌توان در هر دو لهجه قرائت کرد. زبان نامه نوشته شده از تبریز جالب‌تر است. نویسنده و یا نویسندگان که نامه را به ترکی آذربایجانی و نزدیک به گویش تبریز نگاشته‌اند، سعی کرده‌اند تا کلمات رایج در ترکی ترکیه را نیز بکار ببرند.

متن نامه‌ها (به زبان و املای اصلی):

تبریز انجمن ملیسی حضور عالیسنه

اخیرا حدود اورزنده وقوعه گلن حادثه موسفه جمعیتیمیزی ان درین بر [ببر][۳] حس تأسفله متأثر ایتدی. شرقک [شرقین] بو ایکی دولت علیه‌سنی نجیب و حقیقی بیر امل اتحاد اوکنده [اؤنونده] ابدی بیر حبل متین اخوتله باغلی کورمک ایسته‌ین جمعیتمز ایچون بو وقعه‌دن زیاده بادی کدر و ضرر بر [ببر] شی اولماز عالم اسلامیهٔ [اسلامیه‌یه] هر طرفدن مسلط اولان مصائب خارجیه‌یی رد دفع ایده‌بیلمک قوتنی انجق [آنجاق] اوخوت و اتحاددە ارامق لازمگلرکن [لازیم گلیرکن] و دین و

[۳] کلمات داخل آکولاد از طرف نویسنده مقاله نوشته شده است. م.ر.هـ

شریعت عقل و حکمت و ایجاب سیاست و حقیقت دائما بونی امر ایدرکن شرقک [شرقین] بو ایکی دولت اسلامیه‌سی اراسنده حصوله کله‌جک اک [ان] اوفاق [کیچیک] بر [ببر] مسئله اختلافی بیله نظرالمله کورمکدن و بونک [بونون] چاره رفعینه چالشمقدن دها [داها] بیوک بر [بویوک ببر] اثر حمیت تصور ایدیله‌مز. بوکون بوتون ممالک عثمانیه‌یی اسیر ظلمی ایتمکه چالشان حکومت مستبدیه حمیدیه‌دن معقول و منقطی نه بکلنه‌بیلیر که حدود اوزرنده وقوعه کتیریلن حادثه چوخ کورلسون کندی تبعه‌سنه کندی ملتنه رحم و شفقتی اولمایان بر پادشاهک [پادشاهین] قابلمیدر [قابیل می‌دیر] که قومشوسنه حرمتی السون. بر [ببر] حکمدار بر [ببر] حکومت که کندی ملتنک [ملتی‌نین] حقوق و حریتنی محو اتمکه اوغراشه‌رق اوکا [اونا] بر [ببر] اجنبی نظر عداوتیله باقار اویله بر [ببر] ادمدن صدور ایده‌جک کافه افعال و حرکاته ملتک [ملتین] نتیجه حس و فکری کبی [کیبی] باقیله‌میه‌جغی [باقیلامایاجاغی] اشکاردر بناء علیه بو حادثه مؤلمه‌یی دوغریدن دوغری‌یه سلطان عبدالحمیدک [عبدالحمیدین] زاده وهم و جنونی کبی تلقی بیورملرینی [بویورمالارینی] و حال بو که قرین افکار و حسیاتی الدیغیمیز ملت عثمانیه‌نک [عثمانیه‌نین] بوکا [بونا] قارشی جدا صحیح و صمیمی بر حس تأسفله متحسس اولدیغنک [اولدوغونون] بالاعتماد قبولنی عرض و رجا ایده‌رز مسئله واقعه‌نی نظر حکمت و اعتداله الهجقلرندن [آلاجاقلاریندان] امین اولدیغمز دولت علیه ایرانیه رجال محترمه‌سنک [محترمه‌سی‌نین] حقوق مقدسه اسلامیه‌یه هر طرفدن تعرض الندیغی [اولوندوغو] هر طرفدن اسلام قانی دوکیلدیکی [دؤکولدوگو] بویله بر زمانده وجدام مؤمنیننی داغدار تأثر ایده جکی ..... اولان بر حکومت اجنبیه مداخله‌سیله دکل [دئییل] انجق بر بصیرت عاقلانه ایله حل مشکلاته موفق اولملرینی [اولمالارینی] و هر طرفده یتیم و بی‌کس قالان ملل اسلامیه‌نک [اسلامیه‌نین] توحید فکر و امال ایده‌رک مسعود و بختیار اولمسی خصوصنده بیدریغ همت و معاونت بیورملرینی تمنی ایده‌رز اولبابده [اول بابدا] اتحاد و اخوت وظیفه اسلامیتدر (۱۰ شعبان‌المعظم ۱۳۲۵) (۱۸ ایلول اخرنجی ۱۹۰۷) (عثمانلی ترقی و اتحاد جمعیتی عموم اعضاسی نامنه)".

مقدس انجمن‌ین جوابی

"پایسده عثمانلو ترقی اتحاد جمعیتی هیئت مرکزینون صوب عالیسینه

سیزون اونی شعبان‌المعظم تاریخلی بر قطعه مکتوبنز وصول بولوب هیئت انجمن ملیده و عموم فدائیلرمزون حضورنده قرائت اولندی [اولوندو] سیزون بو حسیات انسانیت‌پرورانه‌لروز و غیرت اسلامیه‌لرنوزدن بوراده اولان بوتون اسلام قارداشلارمزون قلبونده بیوک بر مسرت حاصل اولدی جناب الهدن [آللاهدان] اوز توفیقات زبانیه‌سیله سیزون مقصودزه نائل اولمقه تمنی ایده‌رز سزه مژده اولسون اون درد [دؤرد] آیده چکدیقمز زحمت بی‌ثمر قالمیوب (۲۹) شعبانده قانون اساسی موکولی پادشاهمزون صحه همایوننه یتیشدی بوکون کی [بوگونکو] کونده بیزم قلبمزی دردلندرن بلکه دکل [دئییل] ایرانده هر یرده اولان اسلامون قلبنی بو سرحد مسئلسی [مسئله‌سی] دردلندروب قاچ سنه‌لردن عثمانلولار ایکی اسلام بیننده اولان اتحادی برباد ایتدلر معلوم عالی‌لرنزدی یوز سنه‌لردن بری اولان عادات مستبدانه‌نی دکشدرماق [دگیشدیرمک] پک قولای بر اش [ایش] دکل طبیعی انقلابت داخلی حاصل اولاجاغدی بز اسلام قارداشلارمزدن بر معاونت بکلدغمزدا عکسنه سرحدمزه

تجاوز ایلیوب سهلدی بونا قناعت ایتمیوب عثمانلولار قارشوسندا هیچ بر دشمن و مانع اولمادغی حالدا یتشن کولره [کؤیلره] بر حالت وحشیانه‌ده خونریزانه قتل و غارت هیچ بر اناث و چوجوغا رحم ایتمویلر هانکی انسانیتده و مذهبه موافقدور مین ایولی [ائولی] بیر کوه [کؤیه] آتمیش [آلتمیش] پاره انداختیله بوتون نفوسنی چولوق چوجوغلارنی محو و تلف ایتسونلر رجا ایدرم انصاف ایدینوز بر غیرتلو مسلمان بو حالت اسف‌انگیزی اونودا بلورمی؟ ایرانلولارون قباحتی قاچ سنه‌لردن برو استبداد التندا ازلمکدن کندیسنی قورتاروب پادشاه‌لارنا سلطنت مشروطنی قاندردلار بو سلطان حمیدن [حمیدین] خوشونا کیتموب عمرون اخرنده خلیفه عصر کندینی جانشین پیغمبر بولن [بیلن] زواللی اسلاملارون قانینون توکمکده صلاح بولموشدور [بیلمیشدیر] حال بو کی ایرانلولار هیچوقت پوئرلردن و ترانسوالاردان قانسز بر ملت دلکدر بویله بر وجب تورپاخلاردان سون بر داملا قانلاری توکولنه قدر اجنبیه ورمکه حاضر دکلدرلر بو سرحد مسئله‌سنده عموم ایرانلولارا بر بویوک هیجان حاصل اولوب بویله بر فقیر ایونده [ائوینده] اولان مایحتاجنی ساتوب بر تفکیله [توفک ایله] بر مقدار فشنک الوب بونون اونونی علمامز و واعظلرمز الوب ملته نصیحت ایدیورلار که قارشومزدا اولان مسلمانلاریله جهاد ایتمک شرع شریفده ممنوعدر بر قطره بویله قان توکمک حبیب اکرمی‌مز پیغمبرمز افندیمز حضرتلرینی امتندن بیزار ایلمقدر [ائیله‌مکدیر] هرکاه عثمانلولار تعدی‌لرندن ال چکمیجک [چکمه‌یه‌جک] اولورسا نتیجه‌سی چوخ وخیم کورینور خاچ‌پرستلر چوقدان برو چکدکلری ارزویه نائل اولاجاقلار و سیزلردن داخی رجامز بودور کی بو مسئله‌ده ممکن مرتبده [مرتبه‌ده] معاونتی‌نزی دریغ بویورمیه‌سز بوندان ارتق ایکی اسلام بیننده کدورت حاصل اولماسین اورادا اولان بوتون اسلام قارداشلارمزا بیزم خالصانه سلامیمیزین تبلیغینی رجا ایدرز و هیچوقت کندی حالنزدن بیخبر قویمامانزی علاوه ایدرز (انجمن ملی تبریز)."

با دقت به زبان نامه‌ها مشخص می‌گردد که هر دو نامه به گویشی نزدیک و مشابه نوشته شده است. تفاوت صوتی موجود در زبان نامه‌ها زمانی بیشتر به چشم می‌خورد که نامه‌ها به الفبای لاتین برگردانده شود. به همین دلیل، همانطوری که نامه نخست را می‌توان به ترکی آذربایجانی قرائت کرد، نامه دوم را نیز می‌توان به ترکی ترکیه خواند. متن نامه‌ها نشان می‌دهد که در آن دوره از نظر زبان نوشتاری تفاوت عمده‌ای بین دو لهجه وجود نداشته است.

در شماره ۲۴ سال دوم همین روزنامه، خبر انتشار روزنامه *تازه حیات* به ترکی ساده و زیبا در باکو منتشر می‌شده، درج گردیده است. در این آگهی، ضمن درج هزینه اشتراک و آدرس روزنامه، گفته شده برای کسانی که از ابتدا مشترک روزنامه گردند، کتابی حاوی آثار ملا پناه واقف، شاعر مشهور آذربایجان به عنوان هدیه ارسال خواهد شد و کسانی که از تبریز و دیگر "ممالک محروسه" ایران خواستار اشتراک روزنامه باشند، می‌توانند به دفتر روزنامه *انجمن* مراجعه نمایند.

در شماره ۲۶ سال دوم نیز آگهی یک روزنامه داده شده است. در این آگهی آمده است که روزنامه *برهان ترقی* در حاجی‌ترخان با محتوای ادبی، سیاسی و تجاری به "ترکی زیبا" منتشر می‌شود و متقاضیان اشتراک نشریه می‌توانند به دفتر روزنامه *انجمن* مراجعه کنند.

روزنامه *آذربایجان*

همانطوری که پس از انقلاب روسیه (۱۹۰۵) مجله *ملانصرالدین* در قفقاز منتشر شد، در ایران نیز به دنبال انقلاب مشروطه روزنامه *آذربایجان* در تبریز انتشار یافت.

این دو نشریه نه تنها از نظر تاریخ نشر، بلکه از نظر محتوا، شکل و اسلوب نیز شباهت زیادی به یکدیگر داشتند. روزنامه *آذربایجان* در سال ۱۹۰۶، یعنی همزمان با مخالفت محمدعلی شاه با مشروطیت، به زبان‌های ترکی و فارسی آغاز به نشر نمود. این نشریه ضمن اینکه اولین روزنامه چاپ سربی در تبریز است، اولین روزنامه طنز تصویری تبریز نیز محسوب می‌شود.

علیقلی صفروف صاحب روزنامه در دوران جوانی مدتی در تجارتخانه پدرش در روسیه و عثمانی فعالیت کرده و با آزادیخواهان آذربایجان ارتباط نزدیکی داشت. او پس از بازگشت به تبریز به کمک دوستان آزادیخواه خود روزنامه‌های *شبنامه* (۱۸۹۲)، *احتیاج* (۱۸۹۸)، *اقبال* (۱۸۹۸) و *آذربایجان* (۱۹۰۶) را منتشر نمود و در عین حال با نام های مستعار «حاجی بابا» و «خورتدان» همکاری نزدیکی با مجله *ملانصرالدین* داشت. صفروف پس از توقیف روزنامه *آذربایجان* از سوی نیروهای مخالف مشروطیت به استانبول فرار کرد و در بازگشت به تبریز به دلیل فشارهای سیاسی وارده، خودکشی نمود (مجیدی ۲۰۰۳: ۳۰-۲۹).

روزنامه *آذربایجان* جمعاً ۲۳ شماره منتشر شد. سرمقاله‌های روزنامه تا شماره ۱۵ از طرف میرزا آقا تبریزی و سپس از طرف بابا تبریزی نوشته می‌شد. *آذربایجان* بصورت هفتگی و در ۸ صفحه به ابعاد ۵/۲۴ در ۵/۳۶ سانتیمتر در مطبعه ناموس تبریز چاپ می‌شد. قیمت تک‌شماره نشریه ۱۴ شاهی و اشتراک سالانه چهار تومان بود (*آذربایجان* ش. ۱، ص. ۱).

بر خلاف دیگر نشریات آن دوره، بیشتر صفحات نخست این روزنامه حاوی کاریکاتور بوده و مقالات اکثراً از صفحه دوم آغاز می‌شود. در قسمت فوقانی نشریه نام روزنامه و در زیر آن تاریخ انتشار به میلادی و هجری درج شده است. در فاصله یک سطری بین نام روزنامه و کاریکاتور نیز شماره روزنامه و گاهی قیمت آن نوشته شده است. اطلاعات مربوطه به ناشر، آدرس و هزینه اشتراک روزنامه نیز در بالای صفحه دوم ذکر گردیده است. نوشتجات روزنامه با خط عمودی به دو ستون تقسیم شده و تیتر مطالب با حروف درشت و یا داخل پارانتز داده شده است.

در شماره نخست روزنامه *آذربایجان* تلگراف‌های ارسالی از مایان، خراسان، لوان، شبستر، نخجوان، لندن، تهران، اسلامبول (استانبول) و پکن منتشر شده است. تلگراف‌های ارسالی از شبستر و نخجوان به زبان ترکی و بقیه فارسی می‌باشد. در تلگراف وارده از شبستر، پسوند «اوف» که در انتهای نام بعضی از اهالی آذربایجان نیز دیده می‌شود، به زبان طنز مورد انتقاد قرار گرفته است:

بوگون انجمن ملی طرفندن شهرون بعضی اطرافنده اولان محترم ذواتون هر برینه بر «قویروق» لقبی مرحمت اولندی که بوندان صونرا همان اشخاص قویروقلاندیریلیب و اوف لفظیله مخاطب ایده‌جکلر. مثلا جهانگیروف و بهادروف. الله بزی قویروقدان آیرماسون (ش. ۱، ص ۳).

ترجمه: امروز از طرف انجمن ملی به هریک از ذوات محترم در برخی از نقاط شهر لقب «قویروق» (دُم) مرحمت گردید که من‌بعد این اشخاص را دُم‌دار کرده و با لفظ اوف مورد خطاب قرار دهند. مثلا جهانگیروف و بهادروف. خدا ما را از دُم جدا نکند (ش. ۱، ص ۳).

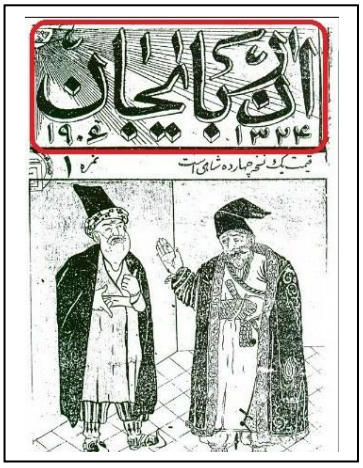

در صفحات ۴ و ۵ روزنامه کاریکاتور چاپ می‌شود. در آگهی چاپ شده در صفحه ۷ آمده است که هر نوع کارت ویزیت، دعوتنامه و رساله به زبان‌های فارسی، روسی و فرانسوی به قیمت مناسب در چاپخانه «ناموس» می‌شود و نوشتجات «انجمن ملی مقدس» بدون هزینه چاپ می‌گردد. در این آگهی که به زبان فارسی منتشر شده، عدم اشاره به چاپ کارت ویزیت، دعوتنامه و رساله به زبان ترکی، می‌تواند دارای دو علت باشد. نخست، با توجه به اینکه امور چاپ به زبان ترکی در تمامی چاپخانه‌ها انجام می‌گیرد، تنها برای زبان‌های خارجی آگهی داده شده و نیازی به تبلیغ در زمینه چاپ مطالب به زبان ترکی احساس نشده است. احتمال دوم اینکه، اینگونه متون بیشتر به زبان فارسی و زبان‌های خارجی رایج در آن دوره یعنی فرانسوی و روسی چاپ می‌شده و از اینرو به ترکی اشاره نشده است. اما داده‌های موجود و تحولات بعدی نشان می‌دهد که احتمال دوم به واقعیت نزدیک‌تر است.

در روزنامه *آذربایجان* که سرمقالات آن به زبان فارسی می‌باشد، در کنار اشعار ترکی، متون نثر ترکی نیز به چشم می‌خورد. بخشی از مطالب ترکی از طرف نویسندگان روزنامه و بخشی نیز از خوانندگان نوشته شده است. زبان نامه ارسالی یکی از خوانندگان به زبان ترکی که در شماره دوم چاپ شده، کاملا مبتنی بر زبان گفتاری است. خواننده بدون اینکه خود را به زحمت بیندازد، جملاتی که هنگام حرف زدن به صورت روزانه مورد استفاده قرار می‌دهد را به کار برده است:

وطن مقدوسن مبارک روزنامه‌سی «آذربایجانون» محترم مدیرنون حضرتلریندن رجا ایدرم که بنده‌نون بو نچه کلمه عرضیمی اوندا درج بوکوراسوز.

جناب حاجی بابا، دونن عصر چاغی ایودن چقدیم که کیدم خیاباندا منیم بر عزیز دوستیم واردی که چوخداندی کورممیشدیم اونی بیر کوروش ایلییم کوردوم که خیابانون اراسندان بر نچه عرابه که تمام ایچلری دولی آپارورلار یریدیم یواش یواش عرابه‌لرون یانینه سئوال ایلدیم

که آی قارداش بونلاری هارایه آپارورسوز و نمنه‌دیلر دیدی مگر بولمورسن بونلار ضیافت و جشن تدارکی‌دورلر آپاروروق قزلجه میدانه که اوردا لازم‌دور دیدیم آی اغلان مگر اوردا نه وار دیدی آخی کوزلریمیز ایدن اولسون ساعدالملک حضرتلرینی طهران اهلی قولاقندن یاپشوب دیشقاری آتوبلار که مبادا اوراده ده چورک تجارتینه رونق ویرسون و اونه کوره آذربایجانه تشریف کتورور... (ش. ۲، ص ۷).

ترجمه: از حضرت مدیر محترم «آذربایجان» روزنامه مبارک وطن مقدس خواهشمندم که چند کلمه عرض بنده را در آن درج بفرمایید.

جناب حاجی بابا، دیروز عصر از منزل خارج شدم که بروم در خیابان دوستم را که خیلی وقت است ندیده‌ام، ببینم. دیدم از میان خیابان چند عرابه که داخلشان کاملا پر است می‌برند. آرام آرام رفتم نزدیک عرابه‌ها و پرسیدم که ای برادر، این‌ها را کجا می‌برید و چه هستند؟ گفت مگر نمی‌دانی این‌ها تدارکات ضیافت و جشن است که می‌بریم قزلجه میدان آنجا لازم است. گفتم ای پسر مگر آنجا چه خبر است؟ گفت آخر چشممان روشن، مردم تهران حضرت ساعدالملک را از گوشش گرفته و بیرون انداخته‌اند که مبادا در آنجا هم به تجارت نان رونق بدهد و به همین دلیل به آذربایجان تشریف می‌آورد... (ش.۲، ص ۷).

در شماره ۳ به منظور تشویق مردم به خواندن روزنامه *آذربایجان*، نوشته شده که کتاب «روضه رضوان» که از طرف یکی از علمای نجف اشرف نوشته شده و زیر چاپ می‌باشد، به عنوان هدیه روزنامه تقدیم خوانندگان خواهد شد. همچنین در یک آگهی آمده است: «به منظور رفاه برادران دینی و هموطنان محترم، در این شرکت که با تحمل زحمات زیاد تاسیس گردیده، برای مصرف کنندگان تریاک همه نوع مواد با کیفیت وارداتی از چین به فروش می‌رسد.» (ش. ۳، ص. ۷)

در شماره ۵ تلگرافی از استانبول درج گردیده که در آن آزادی قلم داده شده توسط دولت عثمانی به زبان طنز توضیح داده شده است:

بابعالی طرفندن تمام مطبوعات ممالک شاهانیه حریت قلم مرحمت اولوندی بو شرطیله که دانشمندان مملکت افکار حریت‌پرورانه‌لرینی آزادانه قره‌بولاغ سوئیله یازوب و نشرینده مختاردورلر ولی ایران سرحدین تجاوز ایتمگه هنوز اجازه یوخدور (ش. ۵، ص. ۷)

در آگهی دیگری در همین شماره آمده است که این روزنامه در باکو نیز دارای نمایندگی بوده و مدیریت آن به طور موقت در اختیار شخصی به نام کاظم‌زاده می‌باشد (ش. ۵، ص. ۷).

در شماره ۶ روزنامه، در میان تلگراف‌های چاپ شده آنچه که قابل توجه می‌باشد، این است که تلگراف‌های ارسالی از ترک‌های ساکن اردبیل و مشکین فارسی بوده اما از بلوچستان که در جنوب شرقی ایران قرار دارد، تلگراف ترکی ارسال شده است.

از نامه‌ها و تلگراف‌های ارسالی به روزنامه و نیز آگهی‌ها معلوم می‌شود که این نشریه در خارج از آذربایجان، مناطق مختلف ایران، همچنین در مراکز مهمی چون باکو و استانبول نیز خوانندگان زیادی دارد. برای مثال در آگهی مندرج در شماره ۹ آمده است که از اول ماه آوریل روزنامه *ینی حیات* به روش ادبی، فنی و سیاسی در باکو (کوچه نیکولایوسکی، منزل تقی‌یف) چاپ خواهد شد. مشابه چنین اخباری را می‌توان در شماره‌های مختلف روزنامه مشاهده نمود. همانطوری که در شماره ۱۲ نیز «کتابخانه تربیت» به عنوان نمایندگی روزنامه در تهران معرفی شده است (ش. ۱۲، ص. ۷).

در شماره ۹ روزنامه *آذربایجان*، به جز چند شعر و آگهی ترکی، بقیه مطالب به زبان فارسی می‌باشد. این در حالیست که در شماره‌های قبلی تقریباً نیمی از مطالب ترکی می‌باشد. نویسندگان روزنامه در این مورد هیچگونه توضیحی ننوشته‌اند. در میان آگهی‌ها نیز آنچه که مربوط به آذربایجان شمالی است به زبان ترکی و بقیه فارسی می‌باشد.

در شماره ۱۵، آگهی تاسیس مسافرخانه «اتفاق» در «جلفای روس» به زبان ترکی درج شده است (ش. ۱۵، ص. ۷).

در شماره ۱۸ روزنامه، پاسخ نامه ارسالی در ادیرنه به زبان فارسی داده شده است. از محتوای پاسخ مشخص می‌شود که خواننده ادیرنه‌ای از روزنامه پرسیده است که سخاوتمندترین سطان جهان کیست؟ نویسنده روزنامه نیز پاسخ داده که سخاوتمندترین سلطان جهان پادشاه عثمانی است. زیرا از زمانی که بر تخت سلطنت اسلام نشسته، سرزمین‌های فتح شده توسط غازیان اسلام را از هیچ کس دریغ نمی‌کند. مثلا انگلیس‌ها خاک مصر را خواهش کردند، سلطان بلافاصله مرحمت فرمود. بعد بلغارستان را تقاضا کردند، سلطان گفت «اهمیتی ندارد». یک گروه جزیره ساموس را گرفت، گفت مدیون شما هستم. سپس کوه لبنان را خواستند، گفت آنجا را به شما می‌بخشم. وقتی صحبت هرسک (هرزگووین) شد، گفت باشد. وقتی نوبت بوسنی گردید، بالافاصله تقدیم کرد. قبرس را استرحام کردند، گفت با کمال میل. بعد کیرید را خواستند، دل آنها را نشکست و نهایت مقدونیه را خواستند، گفت قابل شما را ندارد. در پاسخ به سوال خواننده ادیرنه‌ای که پرسیده بود «اکنون سلطان مشغول چه کاری است؟» گفته شده که «آن را باید از مرز ایران- عثمانی سوال کرد» (ش. ۱۸، ص. ۳).

"در شماره نخست روزنامه *آذربایجان* که به *ملانصرالدین* آذربایجان جنوبی معروف است، تصویر «حاجی بابا» کاراکتر معروف مجله *ملانصرالدین* به چشم می‌خورد. در این تصویر «حاجی بابا» مقابل استادش «ملا عمی» مانند دانش‌آموزی که آمده شنیدن می‌باشد، ایستاده است. ما علامت روزنامه *آذربایجان* را «حاجی بابا» می‌نامیم. زیرا در خطاب‌هایی که در *ملانصرالدین* به صورت «آی ملا عمی» مرتب بکار گرفته می‌شود، در روزنامه *آذربایجان* به «آی حاجی بابا! جناب بابا» تغییر یافته است. سبک نوشتاری این روزنامه بسیار شبیه *ملانصرالدین* می‌باشد." (آخوندوف ۱۹۷۹: ۳۳۲-۳۳۱).

حسین طاهرزاده بهزاد کاریکاتوریست روزنامه همزمان در روزنامه *حشرات‌الارض* نیز فعالیت داشت. در صفحه نخست شماره ۴، کاریکاتور اتابک اعظم (امین‌السلطان) یکی از مخالفین سرسخت جنبش

آزادیخواهی چاپ شده است. در این کاریکاتور امین‌السلطان که نقشه ایران را بر روی زانوی خود قرار داده و با انگشت خود آذربایجان را نشان می‌دهد، می‌گوید: «من از این منطقه اصلا خوشم نمی‌آید. در آینده نیز کرور کرور به پول احتیاج خواهم داشت. به همین دلیل این منطقه را....» (ناهیدی آذر: ۵۳-۵۰).

روزنامه *آذربایجان* در تاریخ مطبوعات آذربایجان از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. ستارخان با دیدن اولین شماره روزنامه احساس خود را با جمله «امروز عید ملی آذربایجان است» بیان نموده است. این روزنامه نیز همانند دیگر روزنامه‌های آن دوره، ظاهرا خود را مجاب دیده که مطالب را به زبان فارسی منتشر کند. زبان ترکی بیشتر در مطالب درجه دو روزنامه و اشعار طنز بکار برده شده است. این روزنامه که نقش مهمی در تقویت جریان آزادیخواهی در ایران و آذربایجان داشته و خوانندگان آن در مناطق مختلف از تبریز تا استانبول، از تهران تا خراسان و بلوچستان سکونت داشتند، هیچ نقش مهمی در رشد و تقویت آگاهی ملی ترکی نداشته است. در این دوره که زبان ترکی نوشتاری آرام آرام جای خود را به زبان فارسی می‌داد، روشنفکران ترک آذربایجان سعی داشتند که اندیشه آزادیخواهی را در تهران و نقاط دیگر ایران رواج دهند، غافل از اینکه روشنفکران فارس مشغول پایه‌ریزی فرهنگی و سیاسی رژیم آینده بودند. این همان تفاوت اصلی است که میان مطبوعات آذربایجان و تهران در آن دوره وجود داشت ■

ادامه دارد

منابع

آخوندوف، ناظم (۱۹۷۹). *آذربایجان طنز روزنامه‌لری*، انتشارات فرزانه، تهران.

رسولزاده، محمدامین (۱۹۹۳). *ایران تورکلری*، به اهتمام یاووز آق‌پینار، عرفان م. ییلدیریم، صلاح‌الدین چاغین، نشر تورک دونیاسی آراشتیرمالاری وقفی، استانبول.

روزنامه انجمن (۱۹۰۶). تمامی شماره‌ها.

روزنامه آذربایجان (۱۹۰۶). شماره‌های مختلف.

مجیدی، س. (۱۹۹۶). *دانشنامه مطبوعات آذربایجان*، انتشارات مهد آزادی، تبریز.

مصطفی‌یف، ودادی (۱۹۹۸). *جنوبی آذربایجان: ملی شعور*، چاپخانه مرتضوی، کلن.

ناهیدی آذر، ا. (ب.ت.ن). *تاریخچه روزنامه‌های تبریز در صدر مشروطیت*، انتشارات تلاش، تبریز.

هاشمی، س. محمد (۱۹۹۹). *حقوق اساسی جمهوری اسلامی ایران*، ج.۱، چاپ دوم، انتشارات دادگستر- میزان، تهران.

وارلیق
VARLIQ
Türk Dili, Edebiyatı ve Kültürü Dergisi
Yeni Dönem. İl: 1, Sayı: 3 (Qış 2015), ss. 61-67
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

شبنامه

*ملانصرالدین*دن ۱۴ ایل اؤنجه چیخان تورکجه مزاح قزئتی

• دوچنت دوکتور پروانه ممدلی[۱]

ÖZET: Pervane MEMMEDLİ, "*Şebnâme: Mollanasrettin*'den 14 Yıl Önce Çıkan Mizah Gazetesi", *Varlıq: Üç Aylık Türk Dili, Edebiyatı ve Kültürü Dergisi*, İkinci Dönem, Sayı: 3 (Kış 2015/1394), ss. 61-67

19. yüzyılın 90'lı yıllarında, Güney Azerbaycan'ın Tebriz kentinde 1892 yılından itibaren *Şebnâme* adlı küçük boyutlarda basılı örnekler görünmeye başlamıştır. Onun sayfalarında halkı rahatsız eden toplumsal sorunlara değinilir, mevcut yapıdaki eksiklikleri eleştiren yazılara yer verilirdi. Gizli şekilde basılan *Şebnâme,* adeta geceler kapılara ve duvarlara asılırdı. Sabah olunca da ahalinin kalabalık olduğu çarşı, okul ve medreselerde yayılır, eleden ele dolaştırılırdı. Geceler ve gizlice yayınlandığı/dağıtıldığı için de 'gece yazıları' anlamına gelen *Şebnâme* adlandırılmıştı.
Açar Sözler: *Şebnâme, Mollanasrettin*, Türkçe, Mizah, Tebriz, Azerbaycan.

چکیده: دکتر پروانه ممدلی، "*شبنامه:* نشریه طنزی که ۱۴ سال پیش از *ملانصرالدین* منتشر می‌شد"، *وارلیق: فصلنامه زبان، ادبیات و فرهنگ ترکی*، دوره دوم، شماره ۳ (زمستان ۱۳۹۴/۲۰۱۵)، صص. ۶۷-۶۱

در دهه نود قرن ۱۹، در شهر تبریز آذربایجان و از سال ۱۸۹۲ نمونه‌های چاپی با ابعاد کوچک با نام *شبنامه* منتشر می‌شد. در صفحات این نشریه، به مشکلات اجتماعی مردم اشاره شده و نوشته‌های انتقادی علیه ایرادات و نواقص ساختار موجود به چاپ می‌رسید. *شبنامه* که به صورت مخفیانه منتشر می‌شد، شبانه به در و دیوار نصب می‌گردید و صبح آن روز در بازار، مدارس و اماکن عمومی پخش و دست به دست می‌گردید. از آنجایی که این نشریه شبانه و به صورت مخفیانه منتشر می‌شد، نام *شبنامه بر خود گرفته بود.*
کلیدواژه‌ها: *شبنامه، ملانصرالدین*، ترکی، طنز، تبریز، آذربایجان.

ملانصرالدین درگیسی‌نین آذربایجان تورک مطبوعاتی تاریخینده ایلک ساتیریک (طنز) باسین (مطبوع) اورقانی اولدوغو علم عالمینه چوخدان بللی‌دیر. ایستر-ایسته‌مز منطیقی بیر سوال یارانیر. گؤره‌سن

[۱] mamedli_ph@yahoo.com

ملانصرالدین درگیسینه قدر تورکجه اونا بنزر بیر مطبوع نمونه‌سی وار ایدی می؟ و *ملانصرالدین*ین یارادیجیسی میرزه جلیل‌ین او باره‌ده معلوماتی اولموش مو؟

قایناقلاردان اؤیرنمک اولور کی، ۱۹-جو عصرین ۹۰-جی ایللرینده، تبریز شهرینده ۱۸۹۲-جی ایلدن باشلایاراق *شبنامه* آدلی کیچیک فورماتلی مطبوع نمونه‌لری گؤرونمگه باشلامیشدیر. اونون صحیفه‌لرینده خالقی راحاتسیز ائدن سوسیال پروبلمله توخونولور، مؤجود قورولوشداکی چاتیشمازلیقلاری تنقید ائدن کسکین یازیلار حاضیرلانیردی.

گیزلی اصوللا چاپ اولونان *شبنامه* عادتا گئجه‌لر قاپی و دووارلارا یاپیشدیریلیردی. سحر آچیلاندا آرتیق اهالی‌نین قالابالیق اولدوغو بازار، مکتب و مدرسه‌لرده یاییلیر، الدن-اله گزیردی. گئجه‌لر یاییلاندیغی اوچون ده آدی «گئجه ورقلری» معناسینی داشییییردی.

او دؤرده دؤلت قزئتلری چوخ زامان ماراقسیز و جان سیخیجی اولدوغوندان چتینلیکله ساتیلیر، اهالی‌نین معین بیر قیسمینه مجبوری آبونه فورموندا پایلانیردی. بئله «داریخدیریجی» روزنامه‌لر (فارسجا قزئتلر آنلامیندادیر) خالق آراسیندا روزنامه-زورنامه آدینی قازانمیشدی. بئله قزئتلردن بیرینی واختیله م. ف. آخوندوف« *ایران* قزئتی‌نین منشی‌سینه. . .» آدلی مقاله‌سینده کسکین تنقید ائتمیشدی (آخوندزاده ۲۰۰۴).

لاکین پولسوز یاییلان، ایچریسی مزه‌لی، دوزلو یازیلارلا و گولمه‌لی شکیللرله بول اولان ایری ورقه‌لری ساده خالق بؤیوک هوسله اوخویوردو. ساوادلیلارین بارماقلا سایبلدیغی او دؤرده بو قزئته ماراق او قدر چوخ ایدی کی، بعضا محله-محله گزیب، اونو اوخوتدورماق اوچون یازی-پوزونو بیلن آدام سوراقلاییردیلار.

حاقیندا صحبت آچدیغیمیز قزئتین ناشیری و رداکتورو استعدادلی قزئتچی علیقولو صفروف ایدی. گونئیلی آراشدیرماچی صمد سرداری‌نیانین یازدیغینا گؤره علیقولو صفروف، گنج یاشلاریندا آتاسی‌نین یانیندا روسیه و تورکیه‌ده تیجارتخانالارین اداره‌سی ایله مشغول اولوردو (اونون صفروف سوی آدینی قوللانماسی دا گؤرونور روسیه‌ده اولدوغو دؤرلردن باشلامیشدی). بو اؤلکه‌لرده ایران حکومتی طرفیندن سورگون ائدیلمیش سیاسی مهاجیرلری و یئرلی مترقی فیکیرلی ضیالیلار ایله سیخ تماسدا اولوردو. سونرالار خالقا خدمت ائتمکدن اؤترو تیجارتی ترک ائدیب وطنه دؤنور (سرداری‌نیا ۱۳۷۹).

معاریفچی‌لیک حرکاتی‌نین اؤنونده گئدن ضیالیلار بو دؤنمین ۸۰-جی ایللریندن اعتباراً اؤلکه‌یه فایدا گتیرمک و خالقا عملی خدمت ائتمک نیتی ایله یئنی مکتبلر، کیتابخانالار آچیر، علمی-بدیعی کیتابلارین یازیلماسی، ترجمه‌سی و چاپی ایله مشغول اولور، یئنی قزئت و درگیلر تاسیس ائدیردیلر. دؤرون ان قاباقچیل زومره‌سینی تشکیل ائدن بو ضیالیلار چوخ زامان گیزلی جمعیتلر، سیاسی قروپلار داخیلینده بیرلشه‌رک، مؤجود قورولوشا قارشی مجادیله آپاریردیلار.

بئله ضیالیلاردان بیری ده علیقولو خان صفروف ایدی. او، اؤلکه‌سینی آنایاسا ایله اداره اولونان، هر ساحه‌ده انکیشاف ائتمیش، خارجی استثمارچیلاردان آسیلی اولمایان آزاد بیر دؤلت کیمی گؤرمک ایسته‌ییردی.

ع. صفروف قزئتی خالقی اویاتماغین ان تأثیرلی واسطه‌لریندن بیری حساب ائدیردی. اوّلجه او اؤز فیکیرداشلاری ایله برابر گیزلی بیر مرکز یارادیر. «گیزلی انجمن» آدلانان بو مرکزده علیقولو صفروفلا یاناشی دؤرون گؤرکملی وطن‌پرور ضیالیلاری م. تربیت، س. م. شبستری، هـ. عدالت اشتیراک ائدیردیلر. ۱۸۹۲-جی ایلده ع. صفروف تبریزده یاسا دیشی اولاراق *شبنامه* آدلی، کیچیک اؤلچولو ساتیریک قزئت -ورقه بوراخماغا نایل اولور. احمد کسروی‌نین یازدیغینا گؤره ع. صفروف، «گیزلی انجمن»ین عضوو اولماقلا برابر محمدعلی میرزه‌نین گیزلی پولیس رئیسی ایدی. محمدعلی میرزه‌یه گلن راپورلار، مکتوبلار علیقولو خان‌ین الیندن گئچیردی. او بو وظیفه‌سیندن استفاده ائده‌رک ال‌بیر و فیکیرداش اولدوغو یولداشلارینی پولیسدن قورویور، هم ده اؤلکه‌ده باش وئرن سوچلاری، منفی حاللاری آچیب *شبنامه*ده یاییر گئنیش کوتله‌لری خبردار ائدیردی (کسروی ۱۳۳۳).

۱۹-جو عصرین سونلاریندا ایران‌دا، اؤزللیکله ده جنوبی آذربایجان‌دا یئرلی فئوداللارا، یاد ائللی انحصارچیلارا، شاه رژیمینه قارشی ناراضی‌لیقلار گئتدیکجه اهالی آراسیندا کسکین شکیل آلیردی. سونرالار تاریخده «تنبکی عصیانی»، «زینب پاشا» وس. آدی آلتیندا انگلیسلرین توتون انحصارینا، یئرلی فئوداللارین تاخیل محتکیرلیگینه قارشی باش وئرن خالق حرکاتلاری او دؤرون مطبوعاتیندا؛ اؤلکه‌دن خارجده نشر اولونان مهاجیر مطبوعاتیندا و اؤلکه‌ده‌کی گیزلی نشریه‌لرده اؤز عکسینی تاپمیشدی.

عمومیتله، او دؤرده *شبنامه* آدی آلتیندا گیزلی چاپ اولونان نشر نمونه‌لرینه چوخ راست گلمک اولاردی. مشروطه انقلابی عرفه‌سینده دؤرونون گیزلی حالدا یاییلان قزئت، ورقه و بیاننامه‌لره ده شبنامه دئییلیردی.

ساتیریک روحلو بو کیچیک اؤلچولو قزئت و یا ورقه‌لرده دؤرون علیقولو صفروف، میرزه حسن روشدیه، محمدعلی تربیت کیمی مترقی ضیالیلاری ایران‌ین گرچک اجتماعی-سیاسی وضعیتینی آچیب گؤسترین، خالقی مستملکه‌چیلره و استبدادا قارشی مبارزه‌یه سسله‌یین، اؤلکه‌ده اصلاحاتلار گئچیریلمه‌سینه، قاباقجیل دوشونجه‌لرین یاییلماسینا چابا گؤسترییردیلر.

*شبنامه*نین نشری تاریخی ایله باغلی انگلیس شرقشناسی ادوارد براون‌ین ۱۹۱۴-جو ایلده لوندون‌دا چاپ ائتدیردیگی «معاصر ایران‌ین ادبیات و مطبوعات تاریخی» کیتابیندا[۲] *شبنامه*نین ۱۸۹۲-جی ایلده

---

[۲] ادوارد براون بیر مدت ایران‌دا یاشامیش، علمی آراشدیرمالار آپارمیشدیر. او ایران ادبیاتی، مشروطه انقلابی تاریخی وس. اثرلرین مؤلفی‌دیر. او جنوبی آذربایجان‌ین گؤرکملی ضیالیلاریندان اولان محمدعلی تربیت‌له یارادیجی‌لیق علاقه‌سی ساخلاییردی. ا. براون اینگیلتره‌یه قاییدارکن اونون «ایران مطبوعات تاریخی» آدلی ال یازماسی‌نین اوزرینده ایشله‌میش اؤز علاوه‌لرینی و او دؤرده ایران‌ین رشت شهرینده اینگیلتره سفارتخاناسی‌نین کونسولو ایشله‌ین رابینونون دا یئرلی مطبوعاتلا باغلی

تبریزده میدانا گلدیگینی، منتظم دئییل، موافیق واختلاردا چاپ اولوندوغونو، رداکتورونون و اوراداکی بیر چوخ مقاله‌لرین مؤلفی‌نین علیقولو خان صفروف اولدوغونو و چوخ زامان آقاقولو امضاسیندان استفاده ائتدیگینی، گیزلی چاپ اولونوب یاییلاندیغینی، یئنی دوشونجه‌لرله زنگین، چوخ دوشوندوروجو و ساتیریک اولوب صحیفه‌لری‌نین چوخونون کاریکاتورالارلا بزه‌دیلدیگینی قید ائدیر، اونو چوخ یوکسک قیمتلندیریردی. ان باشلیجاسی ایسه ا. براون نسخه‌سی، گونوموزه قدر گلیب چیخمایان بو قزئتین سایلاریندان بیرینی، یالنیز ۱۹۰۶-جی ایلین نوامبر سایی‌سینی الده ائتدیگینی یازیر. اوخوجولاری *شبنامه*نین ساتیریک اوسلوبو ایله تانیش ائتمک اوچون قزئته‌کی یازیلاری اؤرنک گتیریر.

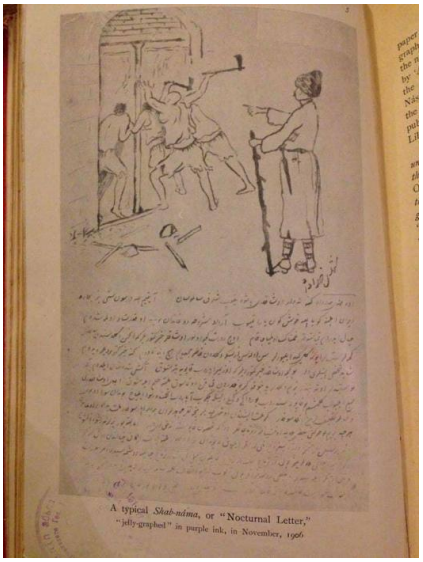
A typical *Shab-náma*, or "Nocturnal Letter," "jelly-graphed" in purple ink, in November, 1906.

شبنامه قزئتیندن بیر اؤرنک

*شبنامه*نین بو سایی‌داکی مقاله‌لری‌نین بیرینده او دؤرده‌کی چؤرک قیتلیغی ایله باغلی دوکان-بازارلاداکی قارما-قاریشیقلیق و زوراکیلیقدان بحث اولونور: «دونن خدمتچینی سحر قلیان آلتیسی اوچون بازارا چؤرک آلماغا یوللادیم. او سحر ارکندن چیخدی، ائوه ۳ ساعتدان سونرا گلدی. «چؤرک ساواشی»ندان گئری قاییداندا اونون پالتاری جیریق-جیریق، اوزو جیزیق-جیزیق اولوب، بدنی بیر نئچه یئردن یارالانمیش، بوتون وجودو گؤم-گؤی گؤیرمیشدی. او دؤرده طغیان ائله‌ین آجلیق بیزه ده سیرایت ائتدیگیندن اونون گتیردیگی چؤرگین چوخ قورو و کیچیک اولماسینا باخماییب بیز او لوقما چؤرگی درحال پارچالاییب بیر نئچه حیصه‌یه بؤلدوک. . . (Browne 1914).

باشقا بیر یازیدا ایسه کوچه‌لرده خیرتلاغاجان چیخان پالچیقدان و بو خوشاگلمز وضعیتین شاه سارایینا یاخین اولان باش کوچه‌ده ده نورمال بیر دوروم اولدوغوندان بحث اولونور: «دوه کاروانی باش کوچه‌یه چاتاندا پالچیق باتاقلیغی‌نین ایچینده باتیب گؤزدن ایتدی. بیر آز گئچدیکدن سونرا اونلار آجی چایین ساحیلینده گؤروندولر و یوللارینا داوام ائتدیلر». (اؤرنک کیمی وئریلن هر ایکی ساتیریک متنین اینگیلیزجه‌دن ترجمه‌سی.)

قید ائتمک لازیمدیر کی، *شبنامه*نین بو سایی‌سینداکی ماتریاللارین تورکجه یازیلدیغینی، ۹x۱۴ اؤلچوده رنگلی ژله-قرافیک اوصولو ایله چاپ اولوندوغونو صحیفه‌نین تن یاریسی‌نین کاریکاتور ایله بزه‌دیلدیگینی

قیدلرینی اورایا داخیل ائده‌رک آیریجا بیر اثر کیمی چاپ ائتدیرمیشدیر. کیتابین اولینده اثرین اصل مؤلفی‌نین م. تربیت اولدوغونو دا خصوصی وورغولاماغی اونوتمامیشدی.

یازیر. لاکین قزئتین نشری تاریخی‌نین و مکانینی گؤستریلمه‌دیگینی (بو گون ده ایران‌دا تورکجه چاپ اولونان بعضی نشریه‌لرده سانسوردان قاچماق اوچون بئله ائدیلیر) و رداکتور و مؤلیفلری حاقیندا هئچ بیر معلومات وئریلمه‌دیگینی بیلدیریر (Browne 1914).

علیقولو صفروفون قزئته‌چیلیک فعالیتی، ساده‌جه *شبنامه* ایله بیتمیر. *شبنامه* ایلکل (ابتدایی) ژلاتین اوصولو ایله حاضیرلاندیغیندان اونو تکنیکی جهتدن بؤیوک تیراژلا یایماق مومکون دئییلدی. اونا گؤره ده او مسلکداشلاری دا داخیل اولماقلا لیتوقرافی اوصولو ایله چاغداش مطبوعات اورقانلارینا یاخین اولان قزئت نشر ائتمک فیکرینه دوشور. ع. صفروف ۱۸۹۸-جی ایلده دموکراتیک یؤنو و یئنی مضمونو ایله سئچیلن *احتیاج* و *اقبال* قزئتلرینی، ۱۹۰۶-جی ایلده ایسه ساتیریک *آذربایجان* درگیسینی نشر ائدیر. او عینی زاماندا میرزه جلیل‌ین *ملانصرالدین* درگیسی ایله امکداشلیق ائده‌رک درگی‌نین صحیفه‌لرینده ساتیریک فیلیتونلارلا چیخیش ائتمیشدیر.

اؤنجه قید ائدیلدیگی کیمی ع. صفروف بیر مدت روسیا و قافقازدا یاشاییب فعالیت گؤسترمیشدیر. قافقازین مترقی ضیالیلاری ایله یاخیندان علاقه ساخلادیغی اوچون، چوخ احتیمال کی، اونون جلیل محمدقلیزاده ایله تانیشلیغی و دوستلوغو اولموشدور. *ملانصرالدین* درگیسینده چیخیش ائتمه‌سی («خورتدان» امضاسی ایله) بیر نئچه قاییناق طرفیندن تصدیق اولونموشدور. بئله گومان ائتمک اولار کی، ج. محمد قلیزاده، ع. صفروفون اؤزو و اونون یارادیجیلیغی ایله *ملانصرالدین*ین نشریندن اؤنجه تانیش ایمیش.

فیکریمیزی اساسلاندیرماق اوچون یئنه ده قاییناقلارا مراجعت ائدیریک. محمدتقی صدقی‌نین شخصی آرشیوینده اونون ۱۹۰۳-جو ایلده قوربانعلی شریف‌زاده‌یه یازدیغی مکتوبوندا آز دا اولسا *شبنامه* قزئتی حاقیندا معلوماتا راست گلیریک. م. ت. صدقی دوستو ت. شریف‌زاده‌یه قزئت حاقیندا قیساجا معلومات وئردیکدن سونرا اونا یوکسک دگر وئریب یازیر کی، باشقا دؤلتلرین پایتخت - قزئتی مقامیندا اولان *شبنامه*نین منفعتی، ایستر میلّت، ایستر مملکت، ایسترسه ده دؤلت اوچون قزئتدن آرتیقدیر (محمدتقی صدقی).

جلیل محمدقلیزاده اوتوبیوقرافیسینده دوستو م. صدقی‌نین ناخچیوان‌دا آچدیغی یئنی مکتب حاقیندا یازیردی کی، «همین مکتب بیز یئنی‌یئتمه معلم و ادیبلر اوچون بیر دارولفنون حساب اولونور» (قلیزاده ۱۹۶۷).

عینی زاماندا هم محمدتقی صدقی‌نین اوغلو، محمدعلی صدقی «ترجمه‌یِ حالیم» آدلی خاطیراتیندا آتاسی‌نین ایران، روسیا و تورکیه‌دن اونا گؤندریلن قزئتلری آلیب اوخودوغونو، بو قزئتلرین یالنیز م. ت. صدقی‌نین دئییل، اونون مسلکداشلاری طرفیندن ده گیزلیجه اوخوندوغونو قید ائدیردی (محمدعلی صدقی).

شبهه‌سیز کی، محمدتقی صدقی‌نین ناخچیوان‌دا آچدیغی مکتبی تک مکتب یوخ، دارولفنون حساب ائدن و م. ت. صدقی‌نین مسلکداشی کیمی م. جلیل، اونون اوغلو محمدعلی صدقی‌نین یوخاریدا قید ائتدیگی کیمی، ایران و باشقا اؤلکه‌لردن گؤندریلن قزئتلری اوخویانلار سیراسیندا اولموشدور. سؤز یوخ کی، بو قزئتلرین ایچینده «پایتخت - قزئتی» مقامیندا دگرلندیریلن *شبنامه* ده وار ایدی.

ان نهایت، مطبوعات تاریخیمیزین گؤرکملی آراشدیریجیلاریندان اولان عزیز میراحمدوف اثرلرینندن بیرینده («آذربایجان‌ین ملانصرالدینی» ۱۹۸۰) گله‌جک *ملانصرالدین* رداکتورونون ساتیریک یارادیجیلیغی ایله ۱۹-جو عصرین سون دؤرونده تبریزده گیزلی بوراخیلان ساتیریک *شبنامه* آراسیندا معین یاخینلیق اولدوغونو گومان ائتدیگینی یازیردی. مطبوعات تاریخیمیزله باغلی دگرلی اثرلرین مؤلیفی، ان نهایت م. جلیل ارثی‌نین آردیجیل تدقیقاتچیسی ع. میر احمدوف، بو فیکرینده یانیلابیلمزدی (احمدوف ۱۹۸۰).

م. س. اوردوبادی حیاتی ایله باغلی خاطیره‌لرینده ناخچیوان‌دا تحصیل آلدیغی مکتبده انقلابی روحون حاکیم اولدوغونو، بو آتموسفرین مکتبه روسیا و قافقاز ایله دئییل، ایران یولو ایله داخیل اولدوغونو قید ائدیر، بو یؤنده خارجدن گلن مطبوع اورقانلارین، خصوصیله علیقولو خان اختر کیمی آزادیخواهلار طرفیندن نشر اولونان قزئتلرین خدمتینی خصوصی وورغولاییردی. ادیب مقاله‌لرینندن بیرینده معلمی‌نین (م. صدقی‌نین) ۱۹-جو عصرین دوخسانینجی ایللرینده میرزا علیقولو خان اخترله بیرلیکده ایران شاهی مظفرالدین شاه قاجارین اصول اداره‌سینه قارشی *شبنامه بصیرت* آدلی قزئت چاپ ائدیب یایدیقلاری حاقیندا بیلگی وئریر (اوردوبادی ۱۹۶۶).

ادبیات و مطبوعات تاریخیمیزین گؤرکملی آراشدیریجیسی، مرحوم پروفسور عزیز میر احمدوف دؤرونون تانینمیش ضیالیلاریندان اولان محمدتقی صدقی‌نین حیاتینی آراشدیرارکن یوخاریدا قید اولونانلاری اؤنه چکیردی. او، آیریجا م. صدقی ایله میرزه علیقولو خان‌ین دوستلوق علاقه‌لری ساخلادیغینی، حتی بو دوستلوغون شرفینه م. صدقی‌نین اوردوبادا آچدیغی مکتبه «اختر» آدی وئردیگینی بیلدیریر. لاکین میرزه علیقولو خان اختر و اونون *شبنامه بصیرت* قزئتی ایله باغلی معلوماتلارین چوخ آز اولدوغونا دریندن تأسفله‌نیردی.

بئله‌لیکله بو سونوجدا بئله نتیجه‌یه گلمک اولار کی، یوخاریدا آدی چکیلن میرزه علیقولو خان اختر چوخ گومان کی، *شبنامه*‌نین رداکتورو علیقولو صفروفدور.

او کی، قالدی *شبنامه بصیرت* قزئتینه یقین کی، صحبت *شبنامه*‌دن گئدیر. چونکی جنوبی آذربایجان‌دا او دؤرده *بصیرت* آدلی قزئت، ژورنال و یا ورقه‌نین اولماسی باره‌ده الده دلیل یوخدور.

م. س. اوردوبادی‌نین آدی چکیلن مقاله‌ده *شبنامه بصیرت*‌ین علیقولو خانلا بیرلیکده دیگر هم رداکتورونون دا (م. صدقی‌نین) اولدوغو باره‌ده پروفصور ع. میر احمدوف وئردیگی بیلگی اؤزلویونده چوخ ماراقلی فاکتدیر و آیریجا بیر بحثین مؤضوعسودور.

ایران‌دان ناخچیوانا محمدتقی صدقی‌یه گؤندریلن بیر چوخ قزئتلری، او جمله‌دن *شبنامه*‌نی اونون اؤزو ایله برابر مکتبه‌کی مسلکداشلاری دا گیزلی اوخویارمیش. هئچ شبهه‌سیز کی، اونلارین سیراسیندا محمدتقی‌نین دوستو جلیل محمدقلیزاده ده وار ایدی. بئله‌لیکله، گله‌جک *ملانصرالدین* درگیسی‌نین رداکتورونا *شبنامه* بیر قاپناق کیمی معین تأثیرینی گؤسترمیشدیر. ساده آنا دیلینده یازیلان گولمه‌لی شکیللرله بزه‌دیلن، خالق طرفیندن بؤیوک رغبتله قارشیلانان بو کیچیک فورماتلی گیزلی قزئت میرزه جلیل‌ده خالقا هر جهتدن یاخین اولان بیر درگی چیخارماق دوشونجه‌سینی دوغورموش، *ملانصرالدین* کیمی محتشم بیر ساتیریک مطبوع اورقانین میدانا چیخماسینا سبب اولموشدور.

بوتون یوخاریدا یازیلانلاردان بو قناعته گلمک اولار کی، *ملانصرالدین* درگیسی چاپ اولونمامیشدان هله ۱۴ ایل اؤنجه ۱۸۹۲-جی ایلده تبریزده تورکجه *شبنامه* آدلی کیچیک فورماتلی ساتیریک مطبوع اورقان مؤجود اولموشدور.

قایناقلار:

آخوندزاده، میرزه فتحعلی (۲۰۰۴). *بدیعی و ادبی-تنقیدی اثرلری*، حاضیرلایان: چاشی‌اوغلو، باکی.

سرداری‌نیا، صمد (۱۳۷۹). *مشاهیر آذربایجان*، (فارسجا)، تبریز.

صدقی، محمدتقی (الیازما). *مشهدی قوربانعلی‌یه مکتوب*، آذربایجان الیازمالار انستیتوسو، ف. ۲۰، س.و. ۲۴.

صدقی، محمدعلی (الیازما). *ترجمه حالیم*، آذربایجان الیازمالار انستیتوسو، ف. ۲۰، س.و. ۴.

کسروی، احمد (۱۳۳۳). *تاریخ مشروطه ایران*، (فارسجا)، تهران.

محمدقلیزاده، جلیل (۱۹۶۷). *خاطیراتیم*، اثرلری، اوچونجو جیلد، باکی.

میر احمدوف، عزیز (۱۹۸۰). *آذربایجانین ملانصرالدینی*، باکی.

Edvard Browne (1914). The Persian Press and Poetry of Modern Persia, Cambrige.

وارلیق
VARLIQ
Türk Dili, Edebiyatı ve Kültürü Dergisi
Yeni Dönem. İl: 1, Sayı: 3 (Qış 2015), ss. 69-77
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

ای. گ. سافیانوف (اکئندئی)

اوریانهای-تووانین طالعینده سیرا دیشی بیر شخصیت

(۱۸۷۵-۱۹۵۳)

• مصطفی جان تئزیچ[۱]

ÖZET: Mustafa Can TEZİÇ, "Uryanhay-Tuva'nın Kaderinde Sıra dışı Bir İsim: İ.G. Safyanov (Ekendey)", *Varlıq: Üç Aylık Türk Dili, Edebiyatı ve Kültürü Dergisi*, İkinci Dönem, Sayı: 3 (Kış 2015/1394), ss. 69-77

Bu metinde 1860 yılında Moskova ve Pekin arasında imzalanan serbest ticaret anlaşması çerçevesinde Uryanhay'a gelen Ruslar ve Tuvalılar arasındaki ilişki 1917 devriminin yaratmış olduğu politik atmosfer çerçevesinde incelenmektedir.
1917'deki politik karışıklık sadece Rus topraklarını bozmamış, aynı zamanda Uryanhay-Tuva'da kurulu politik düzeni de altüst etmiştir.
Uryanhay-Tuva'daki politik durumun bozulması ile birlikte bir birleri ile mücadele eden aktörler 1914 anlaşması öncesindeki iddialarına geri dönmüşlerdir.
Bolşevikler, Beyazlar, Moğolistan, Çin, Uryanhay-Tuvalar ve Uryanhay-Tuva'daki Rus toplumu denkleminde İ.G. Safyanov'un siyasî mücadelesi bu makalenin de temelini oluşturmaktadır.
Açar Sözcükler: Tuva, Sibirya, Rus Devrimi, Uryanhay, İ.G. Safyanov, Moğolistan, Çin.

چکیده: مصطفی جان تزیچ، "ای.گ. سافیانوف (اکندی) نامی متفاوت در سرنوشت اوریانهای-تووا"، *وارلیق: فصلنامه زبان، ادبیات و فرهنگ ترکی*، دوره دوم، شماره ۳ (زمستان ۲۰۱۵/۱۳۹۴)، صص. ۷۷-۶۹

در این نوشتار، روابط روس‌ها و تووایی‌ها که در سال ۱۸۶۰ در چارچوب قرارداد تجارت آزاد میان مسکو و پکن به اوریانهای آمده بودند، با توجه به جو سیاسی ایجاد شده پس از انقلاب ۱۹۱۷ مورد بررسی قرار گرفته است.
ناآرامی‌ها و تغییرات سیاسی به وجود آمده پس از ۱۹۱۷، نه تنها موجب برهم ریخته شدن سرزمین‌های روس گردید، بلکه نظام سیاسی موجود در اوریانهای-تووا را نیز زیر و رو نمود.

[۱] یاردیمچی دوچنت دوکتور، آنکارا بیلیم یوردو چاغداش تورک لهجه‌لری و ادبیاتلاری بؤلومو (cantezic@yahoo.com).

با برهم ریخته شدن اوضاع سیاسی در اوریانهای-تووا، بازیگرانی که با یکدیگر در رقابت بودند، به ادعاهای پیش از قرارداد ۱۹۱۴ بازگشتند.
در معادله بلشویک‌ها، سفیدها، مغولستان، چین، اویانهای-تووا و روس‌های ساکن اوریانهای-تووا، مبارزه سیاسی ای. گ. سافیانوف، اساس این مقاله را تشکیل می‌دهد.
کلیدواژه‌ها: تووا، سیبری، انقلاب روسیه، اوریانهای، ای.گ. سافیانوف، مغولستان، چین.

ABSTRACT: Mustafa Can TEZİÇ, "I.G. Safyanov (Ekendey) an Extraordinary Name in Uryanhay-Tuvan Destiny". *Varlıq: Quarterly Journal of Turkish Language, Literature and Culture,* Second period, Issue 3 Winter 2015/1394, pp. 69-77

In this article, the relations between Russians and Tuvans are examined within the context of the political atmosphere of 1917. The Russians subject to this study had come from Uryahnay- Tuva after the 1860 trade agreement between Moscow and Pekin.
The political chaos in 1917 not only disturbed the territories of Russia but also upset the already established political order in Uryanhay-Tuva.
With the distortion of political atmosphere in Uryanhay - Tuva, the old competing parties backed their old agendas previous to the treaty of 1914.
I.G Safyanov's political struggle constitutes the base of this article in examining the political equation of the Bolsheviks, Whites, Mongolia, China and Uryanhay-Tuvans and the Russian community, living in Uryanhay – Tuva.

Key words: Tuva, Siberia, Russian Revolution, Uryanhay, I.G Safyanov, Mongolia, China.

ای.گ. سافیانوف و اونون اوریانهای-تووالیلار اوچون نه آنلام داشیدیغینی آنلاماق اوچون اؤنجه‌لیکله اوریانهای تاریخینه نفوس حراکتلری آچیسیندان باخمامیز گرکیر. بو شکیلده‌کی بیر باخیش آچیسی بیزلره ای.گ. سافیانوف‌ون گرک تیجاری و اتنوقرافیک گرکسه سیاسی مجادله‌سی‌نین اوریانهای نزدینده‌کی آنلامینی و مودرن تووا کیملیگی‌نین انشاء سوره‌جینده‌کی یئرینی داها آچیق یانسیداجاقدیر.

باشلیجا ۱۸۶۲ و ۱۸۷۰ ایللری باشدا اولماق اوزره، ۱۸۷۱ ایلینه قدر اوریانهای تورپاقلارینا روسیادان فرقلی زامانلاردا فرقلی کؤچ حرکتلری اولموش آنجاق بونلار باشاریسیزلیقلا سونوچلانمیشدیر.

۱۹-جو یوز ایلین ایکینجی یاریسیندان اعتباراً روسیادا صنایعین گلیشمه‌سی و توکه‌تیم مالللاری‌نین اوره‌تیمی (تولیدی) ایله بیرلیکده، اوره‌تیلن روس مالللاری اوچون یئنی بازار آراییشلاری باشلامیشدیر. بو آراییشین بیر سونوجو اولاراق ۱۸۶۰ ایلینده روسیا و پکن آراسیندا سربست تیجارت آنلاشماسی امضالانمیشدیر. یاپیلان آنلاشما قاپساميندا روس تاجیرلر، چین‌ین حاکیمیتی آلتینداکی بؤلگه‌لر اولان موغولیستان و اوریانهای‌دا سربست شکیلده تیجارت یاپابیلمه حاقّینا صاحیب اولموشلار.

بو گلیشمه‌یه پاراللل اولاراق زامان ایچریسینده روس یاتیریمجیلار تیجارتین یانی‌سیرا اوریانهای سینیرلاری ایچریسینده باشدا آلتین اولماق اوزره معدنچی‌لیک، تاختاچیلیق، اکینچی‌لیک کیمی آلانلاردا دا تشبوثلرینی گلیشدیرمه فرصتینی یاخالامیشلار.

سونوچ اولاراق ایکی کولونیل گوج آراسیندا امضالانان تیجارت آنلاشماسی قاپسامیندا ۱۸۷۱ ایلیندن سونرا روسیادان گلن کؤچون اوریانهای‌دا یاشام امکانی تاپماسی روس تاجیرلری‌نین بو بؤلگه‌ده‌کی گیریشیملری ایله مومکون اولدو دئمک بؤیوک اؤلچوده یانلیش اولماز. روس کؤچونون اؤنونو آچان بو تیجاری تشبوثلرین ان اؤنملی‌لریندن بیری ایسه ۱۸۸۵ ایلینده گ. پ. سافیانوف‌ون اوریانهای‌ین توران بؤلگه‌سینده تورپاق ایشلتمه‌جیلیگی اوچون آلدیغی ایذین‌دیر.

اوریانهایا یاپیلان کؤچون یاپیسینا باخیلاجاق اولورسا یئرلشیمین کاراکتری‌نین یاپیلان تیجارت آنلاشماسی‌نین روحونو نئجه یانسیتدیغینی داها دا آیدین گؤسترەجکدیر.

تووادا یئرلشیلن ایلک بؤلگه‌لر گنللیکله آخارسو ساحیللرینده بولونان وادی‌لردیر. بو چرچیوه‌ده ایلک یئرلشیمه آچیلان بؤلگه‌لر اؤیوق و توران بؤلگه‌لری‌دیر. داها سونرا باشدا آلتین آراییجی‌لیغی و اووچولوک ایله اوغراشان قروپلار بیی-خئم بؤلگه‌سینه یؤنلمیشلر. ۲۰-جی یوز ایلین ایلک اون ایلینده یئرلشیم کآ-خئم وادیسینه و داها قوزئیده بولونان تاننو-اولا یؤنلمیشدیر (بو بؤلگه‌ده داها آز یئرلی نفوس بارینماقدا و بوندان دولایی دا تورپاقلا اوغراشان کندلی ایستاروبریادتسلار اوچون یئرلشیمه داها اویغوندو).

خئمچیک، اولو-خئم وادی‌لری، تودژا و اؤیوق وادیسی‌نین بیر قیسمینه آغیرلیقلی اولاراق تیجارت ایله مشغول اولان روس نفوسو یئرلشمیشدیر. کآ-خئم، ائلئگئست و تاننو-اولا یئرلشیم آلانلاری قورولموشدور.

خئمچیک بؤلگه‌سینده یئرلی تووا نفوسو تووانین دیگر بؤلگه‌لرینه اورانلا داها چوخ ایدی، بونون دیشیندا بو بؤلگه‌ده‌کی تووالیلار حیوانچیلیغین دیشیندا اکینله ده مشغولدولار. بو ندنله اؤزلیکله تیجارت بو بؤلگه‌یه یئرلشن روس کؤچمنلر طرفیندن ترجیح ائدیلن اؤنجه‌لیکلی اوغراشدیر.

ایره‌لیده تووا جمهوریتی‌نین باشکندی قیزیل اولوجاق اولان شهر ۱۹۱۴ ایلینده بؤلگه‌ده مرکزی یؤنتیمی ساغلاماق اوزره بلوتسارسک آدی ایله قورولموشدور. قیسا سوره ایچریسینده بو شهر هم بیر تیجارت مرکزی هم ده یؤنتیمین اوداغی اولماسی‌نین دیشیندا کیلیسه، مکتب، خسته‌خانا کیمی قورواملار بو شهرده قیسا سوره‌ده انشاء ائدیلمیشدیر.

اوریانهای بؤلگه‌سینه اولان کؤچون دموقرافیک یاپیسینا داها دقتلی باخیلدیغی زامان بؤلگه‌یه یاپیلان کؤچو ساده‌جه روس دئییل روسیادان یاپیلان بیر دموقرافیک حرکت اولاراق دا تانیملایابیلریک. ن. ن. کوزمینین نقل ائتدیگینه گؤره اوریانهای بؤلگه‌سینده‌کی تیجارتین گلیشیمینده قازان و توبولس تاتارلاری‌نین رولو آزیمساناماياجاق قدر بؤیوکدور. خئمچیک بؤلگه‌سینده‌کی تیجارتین ٪ ۴۳-ونو قازان تاتارلاری اولوشدورماقدایدی.

تاتارلارین دیشیندا بیر باشقا گؤزه چارپان اتنیک قروپ ایسه حاکاسلارین اولوشدورموش اولدوغو یئرلشیم آلانلاری ایدی. حاکاسلار دیل و بؤلگه‌نین کولتورونه اولان یاخینلیقلاری سایه‌سینده، بؤلگه‌یه

گلن ایلک روس تاجیرلره یاردیمجی اولموشلار و بؤلگه‌نین کولانیزاسیونوندا چوخ اؤنملی رول اوینامیشلار.

بو کولونیال سورچ ایچریسینده اوریانهای‌داکی اوزاق بؤلگه‌لر داخیل اولماق اوزره سافیانوفلارین اللرینده توتدوقلاری تیجاری و اورتیم سکتورو اؤنملی بیر یئر توتماقدادیر. بؤلگه‌ده باشلیجا بئش فابریکا قوران گ. پ. سافیانوف موغولیستان و چین ایله اولان تیجارتینی اولابیلدیگینجه گئنیشلتمیشدیر.

گ. پ سافیانوف، تیجارتین یانیندا ف. کون ایله بیرلیکده مینوسینسکی موزه‌سی اوچون بؤلگه‌د یاپدیقلاری گزیلرده بیر چوخ ماتریال توپلامیشدیر. عینی زاماندا تووالیلارلا ایلگیلی ایلک نشریاتلاردان بیری ساییلابیله‌جک « Zapisok ob uryanhaytsah» آدلی اثرین ده صاحیبی‌دیر. گ. پ سافیانوف بوتون بونلارین دیشیندا ف. کون ایله بیرلیکده دمیر یولو انشاسی گیریشیمی دیشیندا بؤلگه‌ده آلتین معدنی آرامالاری، مکتب و خسته‌خانا یاپیمی ایله ده مشغول اولموشدور.

ای.گ. سافیانوف (۱۹۵۳-۱۸۷۵)

اوغول ای. گ. سافیانوف سیاستچی و توپلوم‌بیلیمجی اولاراق۲۰-جی یوز ایلده سیبیریانین اؤنده گلن دئوریمجی لیدرلریندن بیری‌دیر. ۱۸۷۵ ایلینده ایرکوتس‌دا، آلتین تیجارتی ایله مشغول اولان بیر عایله‌نین اوشاغی اولاراق دونیایا گلمیشدیر. ای. گ. سافیانوف ۱۸۹۰ ایلینده یاساق لیتراتورلاری داغیتماق و اوخوماق سوچوندان مکتبدن آتیلمیشدیر. مکتبدن آتیلدیقدان سونرا آتاسی طرفیندن عایله ایشلتمه‌له‌رینده چالیشماق اوزره اوریانهایا یوللانمیش و سالدام آدلی فابریکانین یؤنتیجیسی اولاراق اوریانهای و تووالیلارلا تانیشمیشدیر.

اوریانهایا گلیشی‌نین ایلک گونلریندن اعتباراً ای. گ. سافیانوف تووالیلارلا یاخین ایلیشکیلر قورموشدور. یؤره خالقی‌نین سمپاتی‌سینی قازانان ای. گ. سافیانوف، «اکئندئی» لقبینی آلمیشدیر.

ای. گ. سافیانوف تووا دیلینی اینجه آیرینتیلارینا قدر اؤیرنمیش. دیله اولان حاکیمیتی سایه‌سینده تووا ماهنیلارینی، افسانه‌لرینی و خالق حیکایه‌لرینی قید ائتمه و اینجه‌له‌مه شانسینی تاپمیشدیر. بونلارین

یانیندا ای. گ. سافیانوف عینی زاماندا اوریانهای تاریخی، کولتورو، گله‌نک- گؤره‌نکلری و دینی اوزرینده آیرینتیلی چالیشمالار یاپمیشدیر.

بو بیلیگیسی سایه‌سینده زامانین گزگینلری (سیاحلاری)، اتنوقرافلاری اونون بیلگیسیندن یارارلانمیشلاردیر. زامانین اونلو آراشدیرماجیلاریندان اولان گ.ن. پوتانین، آرکئولوق و اتنوقراف اولان آ. و. آندریانوف و یا ف.ی. کون، سافیانوفون چئوره ایله قوردوغو ایلیشکیلردن اولدوقجا ائتکیلندیکلرینی دیله گتیرمیشلر.

ایره‌لیله‌ین زامان ایچریسینده ای.گ. سافیانوف، اولوسال (میلّی) بیرلیکده‌لیگی ساغلاماق آدینا بیر بیریندن قوپوق خوشونلاری/کوشونلاری (اداری، حربی بیریملری) بیر آرایا گتیریب اوریانهای‌دا باغیمسیز مودرن آنلامدا بیر دؤلت قورولماسی اوچون چالیشاجاقدیر. بو چالیشماسی، دولاییسی ایله دؤلت نزدینده اولوسال بیرلیگه دویولان بیر عایدیتی و عینی زاماندا مودرن تووا کیملیگی‌نین انشاسینی باشلادان سوره‌جین اؤنونو ده آچاجاقدیر.

ای.گ. سافیانوفون گرک سیاسی یاشامی‌نین گرکسه اونون مجادله‌سی‌نین و فیکیرلری‌نین تووا تاریخی اوچون اؤنمی‌نین داها راحات آنلاشیلابیلمه‌سی اوچون دؤنمین سیاسی یاپیسی‌نین تحلیل ائدیلمه‌سینده ده یارار واردیر.

فوریه ۱۹۱۷ دئوریمی ایله بیرلیکده اؤنجه چارلیق دئوریلمیش داها سونرا ۲۵ اوکتوبر ۱۹۱۷ تاریخینده سوویت سوسیالیست ایشچی پارتیسی بیر ضربه ایله دؤلته حاکیم اولموشدور. بو ائیلمین سونوجوندا خاندان و او زامانا قدر دؤلت قدمه‌سینده و سیاسته ائتکین اولان فرقلی کادرلارین تسویه‌سینه باشلانمیشدیر. بو تسویه سوره‌جینی تعقیب ائدن سوره‌جده، قیزیللار و اسکی رژیم یانلیلاری اولان آغلار آراسیندا بیر ایچ ساواش پاتلاق وئرمیشدیر. چیخان ایچ ساواشین بویوتو گرک بوتون روسیانی گرکسه روسیانین سینیرلاری اؤته‌سینده‌کی ائتکی آلانینی دا ایچینه آلاجاق بیر شکیلده سرعتله بؤیوموشدور.

روسیا گنلینده‌کی بوتون بو دگیشیمه‌لر زامانین اولوسلار آراسی گوج دنگه‌لرینی ائتکیله‌دیگی کیمی اوریانهای بؤلگه‌سی اوزرینده‌ده جیدّی قیریلمایا و گوج دنگه‌لرینده‌کی آغیرلیق نقطه‌لرینده سارسیلامالارا یول آچمیشدیر.

اوریانهای‌داکی تسویه سوره‌جلری سونوجوندا بؤلگه‌ده روسیانین کونترولونون ضعیفله‌مه‌سی سونوجو، ۱۹۱۴ ایلی اؤنجه‌سینده بؤلگه‌نین کونترولو اوچون مجادله وئرن دیگر کولونیال گوجلر اولان موغولیستان و چین بو بؤلگه‌یه تکراردان حاکیم اولابیلمک اوچون گرکلی اورتامی بولموشلاردیر.

بو چرچیوه‌ده ۱۹۱۷ ایلی‌نین سونلاریندا چین و موغولیستان آراسیندا «اورگه»ده اوریانهای قونوسوندا بیر آنلاشما امضالانمیشدیر. یاپیلان آنلاشمادا اوریانهای‌ین تاریخی اولاراق موغولیستانا باغلی بیر

اوتونومی اولدوغو تکرارلانمیش و بو نه‌دندن دولایی چین و موغولیستان اوریانهای‌دا حاق ادعا ائتمیشلردیر.

بؤلگه‌ده، سوویت رژیمی‌نین اسکی رژیمین یئرینی آلما چابالاری موجود استاتوکونو پوزدوغو کیمی ۱۹۱۴ ایلینده روس چارلیغی‌نین قوروماسینی رسماً قبول ائدن اوریانهایلار، بؤلگه‌لرینده یاشانان تسویه سوره‌جی ایله روسیا یا اولان گوونلرینی ایتیرمیشلردیر.

بو سوره‌جین بیر سونوجو اولاراق، گوون بحرانینا گیرن نویانلار بؤلگه‌ده فرقلی اتفاقلار آراماغا باشلامیشلاردیر.

۱۹۱۴ ایلینده اؤز رضاسی ایله روس چارلیغی‌نین قوروماسینی قبول ائدن آق مونغوش بویان بادیرغی یؤنتیمه گلدیگی ایلک ایللرده ایزله‌دیگی پولیتیکالارا گئری دؤنوب تکراردان چین ایله بیرلشمه فیکرینه ایستی باخدیغی کیمی یئنی پولیتیکالاریندا روسیایا دا مسافه‌لی داورانماغا و گله‌جکده قورولاجاق اولان کرائوو مجلیسینه قاتیلماییب نفوسو آلتینداکیلاریدا بو مجلیسده چالیشمالارینا مانع اولموشدور.

دیگر بیر طرفدن ۱۹۱۴ اؤنجه موغولیستان ایله بیرلشمه یانلیسی اولان سالچاق و تودژی خوژونلاری بیرلشمه اوچون تکراردان موغولیستان ایله تماسلارینی گوجلندیرمگه باشلامیشلاردیر.

سوویتلر بیرلیگی‌نین داها ایلق باشدان سیاستی ایسه بؤلگه‌نین چین و یا موغول حاکیمیتی آلتینا گیرمه‌مه‌سی اوزرینه قورولموشدو. بونون اوچون بؤلگه‌نین سوویتلر بیرلیگینه قاتیلماسی دیشیندا بؤلگه‌ده چین و موغولیستان‌ین ائتکیسیندن اوزاق باغیمسیز بیر تووا جمهوریتی آلترناتیوینده ایستی باخیلیردی. قالدی کی، بؤلگه‌ده قورولاجاق باغیمسیز بیر جمهوریت، سوویتلر بیرلیگی‌نین ایدئولوژیک تمللری ایله ده چاخیشمیردی.

سونوچ اولاراق، ایچ ساواشین اولومسوزلوقلاریندان ائتکیله‌نن اوریانهای‌داکی ایچ قاریشیقلیغی بو شکیلده اؤزتله‌یه‌بیلریز. بیر یاندا قیزیللار و آغلار، دیگر طرفدا اوریانهای‌دا ایتیردیکلری حاکیمیتی تکراردان قورماق ایسته‌ین چین و موغولیستان‌ین حربی چابالاری. دیگر بیر طرفده ایسه تووالیلارین باغیمسیزلیق و یا چین و موغولیستان کیمی گوجلر ایله بیرلشمه سورونو گوندمده ایدی. بوتون بونلارین دیشیندا بؤلگه‌ده وارلیغینی قوروماغا چالیشان بیر روس نفوسودا واردی.

روس دئوریمی‌نین اوریانهای‌داکی استقراری پوزوجو ائتکیلرینه قارشی بؤلگه‌ده گئچیجی بیر یؤنتیم چرچیوه‌سینده کرائوو مجلیسی قورولموشدور.

قورولان مجلیسده اؤنده گلن بیر آد اولاراق تا ای.گ. سافیانوف کرائوو مجلیسی وکیلی اولاراق گؤره‌ولندیریلمیشدیر. بو مجلیس هم بؤلگه‌ده‌کی روس نفوس ایله هم ده تووالی آراتلار و نویانلار ایله بیر آرایا گله‌رک چالیشمالارینی سوردورووردو.

ای.گ. سافیانوف اکتوبر دئوریمی‌نین ایدئولوژیک سیمگه‌لریندن بیری حالینا گلن ازیلن خالقلارین قورتولوشو فیکری ایله ده اؤزومسه‌دیگی فیکیرلرینی ۱۹۱۷ ایلینده اوسینسکی ده دوزنله‌نن بیر توپلانتیدا اوریانهای سورونو حاقیندا یاپدیغی بیر سونومدا اوریانهای‌ین روس چارلیغی یؤنتیمی‌نین دایاتمیش اولدوغو یوکوملولوکلردن معاف اولماسی گرکدیگینی بلیرته‌رک، سونومونادا اوریانهای‌ین باغیمسیز اولماسی گرکدیگینه توخونموشدور.

ایره‌لیله‌ین زامانلاردا دا کرائوو مجلیسی چالیشمالاری گرک بؤلگه‌ده‌کی روسلارلا گرک تووالیلارلا گرکسه‌ده اورتاق یاپیلان توپلانتیلاردا داوام ائتمیشدیر.

۱۹۱۸ ایلینده ای.گ. سافیانوف یؤنتیمینده تووالیلار ایله یاپیلان توپلانتییا ۸۷ نفر قاتیلمیش قاتیلانلاردان ۴۹-و آرات، ۲ خوشون یؤنتیجی و دیگر قاتیلیمجیلار لامالاردیر. بو توپلانتیدا اله آلینان قونو ایسه تووانین اؤز طالعینی تعیین ائتمه و بؤلگه‌ده‌کی روس نفوس ایله باریش ایچینده یاشام قونولاری ایدی.

بو توپلانتییا مقابل ۱۶ ژوئنده اوریانهای‌داکی روس نفوس ایله بیرلیکده یاپیلان توپلانتیدا ای.گ. سافیانوف سوویت خالقی‌نین بوندان بئله هئچ بیر اؤلکه‌نین یؤنتیمینده اولمادیغی و باغیمسیز اولدوغونو، سوویت خالقی‌نین بو قرارینی کرائوو مجلیسی یؤنتیجیلری اولاراق سایغی ایله سلاملایاراق اعلان ائتمیشدیر.

بؤلگه‌ده بوتون بو گلیشمه‌لر یاشانیرکن، ۱۹۱۸ ایلینده قیزیللار و آغلار آراسینداکی ساواش اوریانهایا دا سیچارمیش و عینی ایلین ژوئن آیيندا آرتیق اوریانهای‌دا بو ساواشین جبهه‌لریندن بیری حالینا گلمیشدیر. هئچ شبهه‌سیز بو چاتیشما بؤلگه‌ده‌کی روس و تووالیلار آراسینداکی ایلیشکیده گئریلیملی بیر حالا سوخموشدور. قولچاق قوموتاسینداکی آغلار اورولارین بلوتسارسک شهرینی اله گئچیرمه‌سینه متعاقب، ۱۸ جولایدا شهر آ. کراوچنکو و پ. شتینکینا قوموتاسینداکی پارتیزان اوردوسو طرفیندن گئری آلینمیشدیر.

۱۹۲۰ ایلینه گلیندیگینده قیزیللار و آغلار آراسینداکی چاتیشمالاردان بونالمیش اولان بؤلگه چین و موغولیستان‌ین دا مداخله‌لری ایله داها دا سورونلو بیر حال آلمیشدیر.

سوویت یؤنتیمی، چینلی قوموتان یا شچایو و موغول مفرزه‌سی قوموتانی ژامساران-بئیئسه‌دن اوریانهای‌داکی دورومون استابیلیزه اولماسی و بؤلگه‌نین طرفسیز بؤلگه اعلان ائدیله‌بیلمه‌سینی ایسته‌ییردی. آنجاق چین و موغول طرفی بو گؤروشه قارشی چیخماقلا بیرلیکده، سینیرا ییغدیقلاری بیرلیکلر ایله اوریانهایی اشغال ائتمگه باشلادیلار. چین و موغول اوردولاری‌نین هدفی بؤلگه‌ده‌کی روس یئرلشیمجیلری چیخارماق و بؤلگه‌نی اؤز اوتونومیلری آلتینا آلاماقدی.

ای.گ. سافیانوف ۲۷ اکتوبر ۱۹۲۰ ایلینده اشغالچی گوجلرله سورونو دیپلوماتیک یؤنتملرله چؤزمک اوزره چینلی قوموتان یا شچایو ایله گیریشیملرده بولونماق اوزره یولا چیخمیشدیر.

آنجاق چین گوجلری آغلارلا ایش‌بیرلیگی یاپاراق اوتتوک-داسه بؤلگه‌سینی اله گئچیرمیش و سوویت مفرزه‌سینه خبرسیز بیر سالدیری دوزنله‌میشلر.

روس طرفی سایییجا آز اولماسینا رغماً ای.گ. سافیانوف سالدیریدان قورتولماغی باشارمیشدیر. ایره‌لیده بو باسقین حاقیندا ای. سافیانوف بو شکیلده یازاجاقدیر: اوتتوک-داسه اولایی چینلی ژنرال یان شچایونون اؤرگوتله‌دیگی قانلی بیر پلان اولوب، چین، آغ و بولشویک قارشیتلاری طرفیندن بوتون سوویت طرفدارلارینی و روس یئرلشیم بیریملرینی یوخ ائدیب بؤلگه بیر چین کولونیسی حالینا گتیریلمک اوزره ترتیب ائدیلمیشدیر.

روس یئرلشیم بیریملری‌نین چین تهدیدی آلتیندا قالماسی سوویتلر بیرلیگی‌نین بؤلگه‌یه مداخله‌سی‌نین ده اؤنونو آچمیشدیر. بو چرچیوه‌ده گوج ایشلتمک اوزره سوویتلر بیرلیگی تووایا گیرمیشدیر. اوتتوک-داسه اولایی تووا تاریخینده بیر دؤنوم نقطه‌سی اولدو. چینلیلرین بو باشاریسیز گیریشیمی چین‌ین تووالیلار نزدینده‌کی اوتوریته‌سینی ده زده‌له‌دی. عینی زاماندا خئمچیک نویانلاری‌ندان آلدیقلاری دستگی ده ایتیردیلر و بؤلگه‌ده‌کی قانی (قناعت) سوویتلر بیرلیگی یؤنونده دگیشدی.

دیگر طرفدن ، عینی ایللرده هر نه قدر چین طرفیندن موغولیستان‌ین اوتونومیسی الغا ائدیلسه ده، موغولیستان‌دا یاشانان ایچ چاتیشمالارین سونوجوندا فوریه ۱۹۲۱ ایلینده باشکند اورگو-دا بارون اونگرن کونترولو ساغلامیشدیر. هر نه قدر باگدو-گگئنا موغول دؤلتی‌نین باشیندا گؤرونسه ده گوج دئ-فاکتو اولاراق پان-مونغول ایدئاللاری اولان بارون اونگرن‌ین کونترولونده ایدی. دولاییسیله موغولیستان‌ین بو یئنی یؤنه‌تیمی ده اوریانهای قونوسوندا اولدوقجا اصرارلی پولیتیک بیر داورانیش سرگیله‌میشدی.

۱۹۲۱ – ۱۹۲۰ ایللری آراسیندا موغولیستان و چین اوریانهایی تاماماً اشغال ائتمک و بؤلگه‌ده‌کی روس وارلیغینی یوخ ائتمک اوچون نهایی سالدیری پلانینی یوروتمگه باشلادیلار. آنجاق اشغالچیلار و دستکچیلری یئرلی خالقدان گرکلی دستگی تاپابیلمه‌دی. تووالیلاردان اولوشان مفرزه‌لر و قیزیل پارتیزانلار چینلیلره قارشی بیرلشدیلر. ۱۹۲۱-جی ایلین باشالاریندا چینلیلری داگ-اوژو و جهاداانا چؤلونده بؤیوک یئنیلگیلره اوغراتدیلار.

بؤلگه‌ده‌کی چین وارلیغی‌نین گئدریلمه‌سیندن سونرا دینچلیگین ساغلانماسی اوچون تک انگل بارون اونگرن قوموتاسینداکی (آغ) آتامان کازانتشئوین حربی وارلیغی قالمیشدی.

آتامان ایزله‌دیگی پولیتیکالار ایله تووالیلاری دا اؤز یانینا چکیب بؤلگه‌ده‌کی قیزیللاری زور دوروما دوشورمک ایسته‌ییردی. هر نه قدر آتامان کازانتشئو ای..گ. سافیانوف‌ون باشینا اؤدول قویسا دا، تووالیلار اؤدولو آلمادیلار، ای.گ. سافیانوف، تووالیلارجا هم سئویلن هم ده فیکیرلرینه دگر وئریلن بیر انساندی. تووالیلارین آتامان کازانتشئوین یانیندا ای.گ. سافیانوفا قارشی ساواشمامالاری و آتامان

کازانتشئوی یالنیز بوراخمالاری، آتامان کازانتشئوین اوریانهای اوزرینده‌کی بوتون پلانلارینی آلت-اوست ائتدی.

تووالیلاردان و روسلاردان اولوشان قارما (مختلط) پارتیزان اوردوسو ای.گ. سافیانوف قوموتاسیندا آتامان کازانتشئوین اوردوسونو یئنیلگییه اوغراتدی. بو ظفر اوریانهای بؤلگه‌سینده ای.گ. سافیانوفون مشروعیتینی ده قانیتلامیش اولدو.

داها اؤنجه گؤروشمه‌لره قاتیلمایان بویان بادیرغی بو اولایدان سونرا ای.گ. سافیانوفون فیکیرلرینه دستک وئره‌رک، خئمچیک هوژونلاری آدینا توپلانتیلارا قاتیلماغا باشلادی.

۲۱ ژوئنده تکراردان خئمچیک هوشونلاری ایله تووانین قونومو حاقیندا گؤروشمه‌لر باشلاندی. گؤروشمه‌لر اسکیدن ده اولدوغو کیمی تووانین اؤز مقدراتینی بلیرله‌مه‌سی و پولیتیک پلاندا سوویتلر بیرلیگی‌نین حمایه‌سی قونولاری اطرافیندا گلیشدی. گؤروشمه‌لرین آردیندان ای.گ. سافیانوف تلگراف ایله تووانین باغیمسیزلیق قونوسونو اورتاق مجلیسده تارتیشمایا آچیلاجاغی خبرینی بیلدیردی.

۱۹۲۱ ایلینده باغیمسیز تاننو-تووا دؤلتی هارداسا بوتون هوژون تمثیلجیلری‌نین قاتیلیمی ایله اعلان ائدیلدی. باغیمسیز تاننو-تووا دؤلتی‌نین قورولوشونا موغولیستان‌دان و چین‌دن اعتراضلار و اوریانهای اوزرینده حاق ادعالاری گلسه‌ده بو گوجلره قارشی تاننو-تووانین باغیمسیزلیق گوونجه‌سی، تاننو-تووا و سوویتلر بیرلیگی آراسیندا امضالانان حربی اتفاق ایله قارانتی آلتینا آلیندی و ۱۹۴۴ ایلینه قدر سوردو.

سونوج اولاراق، ای.گ. سافیانوف بؤلگه‌ده بیر گیریشیمجی و اتنوقراف اولمانین دیشیندا بؤلگه‌نین مقدراتی ایله ایلگیلی ان حساس زاماندا اوریانهای‌ین باغیمسیز بیر دؤلت اولماسی یؤنونده سیاسی فعالیتین ایچینده ده رول آلمیشدیر. اؤنجه آغلار سونرا چین و موغول اشغالجیلارا قارشی ساواشمیش، بؤلگه‌ده‌کی روس و تووالی قروپلار آراسیندا بیر آرابولوجو اولموشدور. قناعتیمیزجه بونلارین دا اؤته‌سینده ای.گ. سافیانوف بؤلگه‌ده‌کی بیربیریندن قوپوق هوژونلاری بیر آرایا گتیرمک صورتی ایله اولوسال تووا بیرلیگی‌نین ساغلانماسیندا بؤیوک رول اوینایان تاریخی بیر شخصیتدیر.

قایناقلار:

Bayır-ool M.S. Tri stolpa tuvinskoy gosudartvennosti. Novie issledovaniye tuvı.№2-3.2011.

İstoriya Tuvı / Pod.red. S.K. Toka.N.2.Moskva,1964.

İstoriya Tuvı/ Pod.red. V.A. Lamin, V.D. Mart-ool.T2. Novosibirsk,2007.

وارلیق
VARLIQ
Dil Edebiyat ve Kültür Araşdırmaları Dergisi
Yeni Dönem. İl: 1, Sayı: 3 (Qış 2015), ss. 79-89
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

حکیم تیلیم‌خان ساوه‌ای به روایت آثارش

• اسدالله امیری

ÖZET: Esedullah EMİRİ, "Eserlerinden Hareketle Saveli Hekim Tilimhan", *Varlıq: Üç Aylık Türk Dili, Edebiyatı ve Kültürü Dergisi*, İkinci Dönem, Sayı: 3 (Kış 2015/1394), ss. 79-89

Bu makalede Hekim Tilimhan'ın (1757-1830) eserlerinden yola çıkaraq kişiliği ve yaşamının çeşitli yönleriyle ilgili bilgi verilmeye çalışılmıştır. Makale üç esas başlık altında düzenlenmiştir: a) Kim ve nereli olduğu; b) Tarihî olaylar ve edebî ilişkileri; c) Eserleri. Ayrıca yazma nüshalardan elde edilen şiirlerinden de örnekler verilmiştir. Şairin şirileri Türkçe olduğundan bazı şiirlerin Farsca çevirisi de makalede yer almaktadır.

Açar Sözcükler: Tilimhan, Save, Türkçe, İrfan, Hikmet, Aşk, Marağey.

چکیده: اسدالله امیری، "حکیم تیلیم‌خان ساوه‌ای به روایت آثارش"، *وارلیق: فصلنامه زبان، ادبیات و فرهنگ ترکی*، دوره دوم، شماره ۳ (زمستان ۲۰۱۵/۱۳۹۴)، صص. ۸۹-۷۹

در این مقاله سعی شده در حد بضاعت، از جنبه‌های گوناگون شخصیتی و حیات حکیم تیلیم‌خان (۱۲۰۹-۱۱۳۶هـ‌ش) از طریق آثارش اطلاعاتی ارائه گردد. مقاله در سه عنوان کلی الف) کیستی و کجایی بودن ب) وقایع تاریخی و مراودات ادبی ج) آثار و آفرینش، تنظیم گردیده است. همچنین نمونه‌هایی از اشعار شاعر که در نسخه‌های خطی به دست ما رسیده است نیز ارائه خواهد گردید. از آنجا که اشعار تیلیم‌خان به زبان ترکی می‌باشد، سعی شده ترجمه فارسی بعضی اشعار استفاده شده در مقاله نیز ارائه گردد.

کلیدواژه‌ها: تیلیم‌خان، ترکی، عارفانه، حکیمانه، عاشقانه، مرغغی، ساوه.

مقدمه: حکیم تیلیم‌خان (۱۲۰۹-۱۱۳۶هـ‌ش) در دوره قاجاریه (اواخر سلطنت آغامحمدخان و اوایل فتحعلی‌شاه) می‌زیسته است. تیلیم‌خان با بزرگان آن دوره منطقه خود مراودات ادبی داشته است. آثار تیلیم‌خان به زبان ترکی بوده و در اوزان مختلف شعری مانند گرایلی، قوشما، مربع، مخمس، تجنیس، جیغالی تجنیس، غزل، مستزاد و در مفاهیم مذهبی، حکمت، پند و اندرز، عاشقانه (گؤزلله‌مه)، استادنامه، تاریخ‌نامه، وجودنامه، معراج‌نامه می‌باشد. آنگونه که از آثار شاعر و تأثیرش بر جامعه استنباط

می‌شود، تیلیم‌خان انسانی وارسته و آگاه بوده که در جوانی به دنبال یک عشق ناکام راهی شیراز می‌شود و بعد از هفت یا یازده سال به وطن برمی‌گردد. این عشق علاوه بر اینکه او را به درجات بالای عرفانی می‌رساند، مانع از آن نمی‌شود که او از امور دنیوی غافل شود. لذا در مرغئی ازدواج کرده و صاحب اولاد می‌شود. ولی تأثیر آن عشق آتشین را تا لحظه آخر عمر در خود احساس می‌کند.

در خصوص جنبه‌های مختلف آفرینش ادبی حکیم تیلیم‌خان از قبیل صنایع ادبی، مضامین اشعار و تولد، وفات، زندگی و منطقه زندگانی، سفرها، داستان عاشقی و عشق الهی شاعر و وجوه مختلف شخصیتی آن حکیم بزرگوار مقالات و اشعار بسیاری در بزرگداشت‌های سال‌های قبل و همچنین در نشریات و کتب داخلی و خارجی ارائه شده است. در این مقاله سعی شده در حد بضاعت، از جنبه‌های گوناگون شخصیتی و حیات شاعر از طریق آثارش اطلاعاتی ارائه گردد. مقاله در سه عنوان کلی الف) کیستی و کجایی بودن ب) وقایع تاریخی و مراودات ادبی ج) آثار و آفرینش، تنظیم گردیده است. همچنین نمونه‌هایی از اشعار شاعر که در نسخه‌های خطی به دست ما رسیده است نیز ارائه خواهد گردید. از آنجا که اشعار تیلیم‌خان به زبان ترکی می‌باشد، سعی شده ترجمه فارسی بعضی اشعار استفاده شده در مقاله نیز ارائه گردد.

الف) کیستی و کجایی بودن:

تیلیم‌خان خود، ولایت و ایل و تبارش را در شعر معروفش که بر روی سنگ مزارش نیز حک شده اینگونه معرفی می‌کند:

اؤلکه‌میز عراق‌دیر، شهریمیز ساوا
مزلقان چاییندان گوتوردوم هاوا
عاشیقلار دردینه ائیلرم داوا
من طبیبم هندوستان‌دان گلیرم

بیلنلر بیلسینلر من تیلیم‌خانام
بیلمه‌ینلر بیلسین گوهرم، کانام
مرغئی ساکینی اصلی تورکمانام
گزه گزه بو جهاندان گلیرم

ترجمه: مملکت ما عراق است و شهر ما ساوه و از مزلقان‌چای اوج گرفتم. درد عاشقها را درمان می‌کنم، من طبیبم از هندوستان می‌آیم. آنهایی که مرا می‌شناسند، بدانند تیلیم‌خان هستم و آنهایی که نمی‌شناسند بدانند گوهری هستم در صدف. ساکن مرغئی‌ام و اصلم تورکمان می‌باشد و چند روزی جهت گشت و گذار در این دنیا می‌باشم.

لازم به ذکر است که بلاد عراق عجم در مقابل عراق عرب منطقه‌ای است که استانهای امروزی مرکزی و همدان را شامل می‌شده و شهر اراک که شهر جدیدی می‌باشد با الهام از همین نام به جای روستایی به نام سلطان‌آباد بعد از احداث راه‌آهن ایجاد شده است. مزلقان‌چای نیز نام قدیمی بخش نوبران بوده و

همانگونه که ملاحظه می‌گردد، شاعر محل زندگی خود را از عراق شروع کرده به ساوه و مزلقـان‌چـای و مرغئی می‌سد. در خصوص طایفه تورکمان که تیلیم خان در اشعار دیگری نیز خـود را منسـوب بـه آن می‌داند، قابل ذکر است که تورکمانان همان ترکان اوغوز (غز) بوده و زبانشان ترکی است.

تیلیم‌خان در اشعار دیگر نیز به مرغئی و روستاهای اطراف اشاره می‌کند:

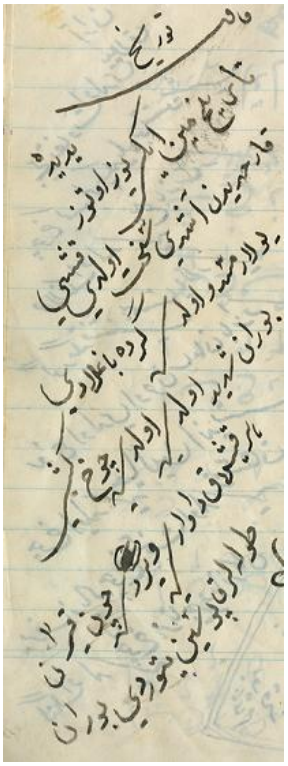

ایتیردیم پاییز چاغیندا
تاپدیم مرغئی داغیندا
نازلی یارین فراغیندا
گؤزلریمدن یاش دولانور

یا:

چیخدیم کردریی دوزونه
باخدوم آتونیی ایزینه
کولدن تیلیمیی گؤزونه
بو گئدن مهری‌دی مهری

تیلیم خان در سال ۱۲۴۶(ه.ق) وفات نموده و مقبره وی در روسـتای مرغئی واقع است.

ب) وقایع تاریخی و مراودات ادبی تیلیم‌خان

تیلیم‌خان در یکی از اشعارش به وقوع حادثـه قحطـی و کـم و گـران شدن گندم در سـال ۱۲۳۲ (هجـری قمـری) اشـاره مـی‌کنـد و بـه سفرهای مردم منطقه به کرمانشاه و اربیـل بـرای تهیـه ارزاق اشـاره می‌کند:

تاریخ مین ایکی یوز اوتوز ایکی‌ده
جمیع مفلسلری زار ائتدین بوغدا
چوخ جوانلار خرمن یولون گؤزلردی
تا وقتی گلینجه قریتدین بوغدا

همچنین در شعر دیگری به وقوع سرما و برف شدید در زمستان سال ۱۲۳۷(ه. ق) و کشته شدن تعـداد زیادی انسان و تلف شدن احشام بر اثر سرما اشاره می‌نماید:

توریخ

تاریخ مین ایکی یوز اوتوز یئددیده
قار حدیندن آشدی سخت اولدی قیشی

یوللار مسدود اولدی گرده باغلادی
بوران شدید اولدی اؤلدی چوخ کیشی

هر قیشلاق داواری وئردی چون قیران
طوله‌لر قاپوسین بیتیردی بوران

(دستخط مرحوم احمدآقا محمودی از نوادگان تیلیم‌خان و نوه شاعر تورکمان محمود)

در قطعه شعر دیگری به فتحعلی شاه قاجار اشاره می‌کند و در برابر حمله کشور همسایه، اقـوام ایـران را به برادری دعوت می‌نماید:

گیدی خونکار قیل باشیون چاره‌سین
روم اوستونه عالیشانلار یئریدی
آلمک ایچون امام حسین قصاصین
شیعه‌لر و مسلمانلار یئریدی

فتحعلی شاه قاجار ایران‌ین گولی
باغلاییبدیر احرام روم اوسته گلی
جمشید اسکندر دارا بدلی
گویا نئچه سلیمانلار یئریدی

تیلیم‌خان با افراد فرهیخته دوران خود مراوداتی داشته که از جمله آنها می‌تـوان بـه قاضـی‌القضـات آقـا نظام، مجتهد مسیح، آقاحسن قزوینی، غیبعلی آوجی(آوالی غیبعلـی) اشـاره نمـود. بنـدهایی از شـعر او خطاب به آقاحسن قزوینی:

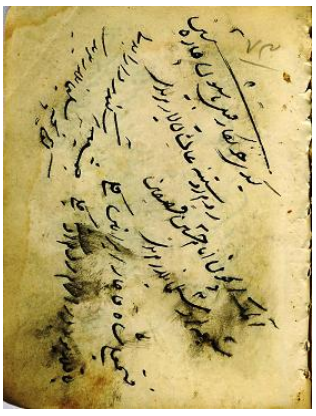

حسنین یار اولسون آقاحسنه
هر طریقه هادی دلیل و برهان
اول عظیم الشّان

عظیم الشّان فاضل هر فضلادن
گوهر نایاب‌دور اولوب نمایان
با شوکت‌شان
شان شوکت صفات نشان قزوین
اونونچون اولوبدور بئله صاحب دین

ج- آثار تیلیم‌خان

مهمترین بخش آفرینش تیلیم‌خان، اشعار، ابیات و داستانهایی است که امروزه به صورت‌های مختلف بـه دست ما رسیده است. قسمتی از اشعار به صورت مکتوب در نسخه‌های خطی قدیمی، قسمت دیگـر بـه

صورت سینه به سینه توسط عاشیق‌ها و مردم منطقه و قسمت دیگر از طریق داستان‌هایی که وارد فولکلور منطقه شده، در دست می‌باشد. در ماندگاری آثار تیلیم‌خان علاوه بر شخصیت والا و ماندگار وی که قابلیت تبدیل شدن به افسانه را داشته، از نقش عاشیق‌های بزرگوار نباید به سادگی گذشت. علاوه بر آفرینش ادبی، تیلیم خان با توجه به داشتن مهارت در هنر منبت‌کاری و نجاری و حکاکی که از استادان دوره خود بوده، آثاری نیز در این زمینه به یادگار گذاشته که از جمله آنها می‌توان به ستونهای سنگی حمام کلبعلی‌خان در روستای ویدر قاراقان ساوه، پنجره‌های بقعه شاه‌مسلم واقع در شمال‌غربی مرغئی و کوه‌های قاراقان و صندوق‌های موجود در میان خانواده‌هایی در روستای بندامیر قاراقان اشاره نمود. در اینجا نمونه‌هایی از خلاقیت ادبی تیلیم‌خان که حاوی اطلاعاتی از جنبه‌های گوناگون ادبی و جهان‌بینی وی نیز می‌باشد، ارائه می‌گردد.

۱- عارفانه‌های تیلیم‌خان:

تیلیم‌خان بیشترین تأثیرات را از قرآن پذیرفته و به تعبیر خودش حروف نزدیک به اسم اعظم را می‌شناسد:

"بسم الله" ابتدا به نام خدا
"رحمن" بخشاینده "رحیم" دیر بی‌حد
حروف کی یاخیندیر اسم اعظمه
اوّلی بو: "قل هو الله احد"

به امام علی(ع) عشق می‌ورزد و در مواقعی از او امداد می‌طلبد:

شاهلیق ائتسه علی تکی
خلایق پناه گرک‌دور
حؤکمونده گاو اینن ماهی
اولوب شمس و ماه گرک‌دور

خیبرین فتحینی تانی
بدر و حنین قهرمانی
قاب قوسین میزبانی
قابل درگاه گرک‌دور

سماده پرده نشین‌نن
گونی قئییتاران پئشین‌نن
علی ذرّات آتشین‌نن
البته آگه گرک‌دور

باغلییان بند بربری
بئشیکده بؤلن اژدری
فتح ائدیب آلان خیبری
علی تک قَرّاه گرک‌دور

حفظ ائدن دؤرت کیتاب خطی
خیبر و نهروان فتی
تیلیمین یوخ لایقتی
شاه سنه مدّاح گرک‌دور

در حین اینکه انسانها را دعوت به مردانگی و کمک به همدیگر و پرهیز از مزاحمت به همنوع مـی‌کنـد، خود را نیز دعوت به اعتقاد به لنگر آسمانها و زمین، امام علی(ع)، می‌نماید:

مردین دامانینه چال‌سن الی سن
آیاق چکمه گر دوتمازسن الی سن
مقید اول تیلیم چاغیر علی سن
زمین و آسمان او لنگریددور

از وی طلب سرافرازی نموده و لطف حضرت را دوای درد خود می‌داند:

آستانین کلبی‌یم ائیلمنم عار
سر افراز ائیله سن ائتمه منی خوار
علی‌المرتضی مرد کرمدار
ذرّه لوطفون تیلیم خانا دوادور

حضرت امیرالمؤمنین (ع) را شفیع خود در روز حشر می‌داند:

ذره لطفون شمع عالم تاردور
یوز مین جانیم قدمینه فدا دور
حشرین خطریندن نه باکی واردور
تیلیم‌خانیی عذرخواهی سنه‌ی سن

او دلسوخته امام حسین و شیفته وفای علمدار کربلاست:

عزم جهاد ائتدی میر علمدار
داغیتدی لشکری ائتدی تار و مار
فرات شطّین آلدو یل پر وقار
تشنه شهید اولدو باخ بیر وفایه

۲-عاشقانه‌های تیلیم‌خان:

تیلیم‌خان شاعری عاشق پیشه است. او عشق مجازی را به عشق واقعی پیوند زده و ماندگار می‌کند. همان کاری که خلفش استاد شهریار آن را تکرار کرد. او دلدار خود مهری را نیز اینگونه ارج می‌نهد: (شعر بی‌نقطه)

طلمه کم دگول مهری کم دلدار
دلدار گرک اولا محرم اسرار

گاهی زیبایی معشوق را به تصویر کشیده:

قاشلارین گؤزلرین مارال هلالدور
کیرپیکلرین چوخ زیاده دوشوبدور
گؤیول مجنون اولوب بیابان‌نشین
هر وقت کی خیالین یاده دوشوبدور

و خود را از ایمان آورندگان قدیمی معشوق می‌داند:

آفت صبر و آرام‌دور گؤزلرین غارت جان
مژگانین قیلمیش مهیا قاشلارین چاچی[۱] کمان
برقع آتیب عالم ایچره سالمیسان آمان آمان
وای اونا گتیرمه‌یبدیر سابقا سنه ایمان
تیلیم کهنه مسلمان‌دور هاچان ائیلر اضطراب

خود را قلندر صحنه عشق می‌داند و در اوج صحبت عاشقانه جناس و پندهای حکیمانه‌اش را فراموش نمی‌کند:

عشقین صحنه‌سی‌نین قلندری‌یم
اونونچون گیرمیشم بو شاله بوگون
دولو وئرن یئرینه یئر آلسا وئر
بوش وئرنلر گرک بوش آلا بوگون

غم الیندن شکست اولدو بوتونلر
صنم چیخیب بتخانه‌یه بت اینلر
اقراری قئییم‌لر سؤزو بوتونلر
قورخورام قوولوندان بوشالا بوگون

---

[۱] منسوب به چاچ، شهری در ترکستان.

با تمام شور و حالی که از عشق در او ایجاد شده هنوز خود را بدهکار عشق می‌داند:

تیلیم بولبول کامل‌دیر
غونچا حالینا شامل‌دیر
دفتر عشقه حامل‌دیر
حسابیندا باقی‌سی وار

گاهی از معشوق شکوه نموده و از او درخواست مرحمت می‌نماید:

قاپییدان آتما داشیمی
آشنایام ابتدالردن
سئودایه سالما باشیمی
ائیلمه بو ادالردن

یئری ای گؤزلری مستان
قوینون ایچی باغ و بستان
آیرولدون تیلیم تک دوستدان
ائیلمه‌دین ودالردن

شعری از حکیم تیلیم‌خان به خط احمدآقا محمودی ابن میرزا حسین آقا ابن تورکمان محمود ابن میرزا مرادخان ابن غلامحسین بئگ ابن تیلیم خان:

یا اهل سماسن یا اهل جنت *کیم گؤروب سنین تک خ و ب*
خوب ایچمیشم لبلری‌نین شرابین *سرخوشام اولموشام م س ت*

مست مستانه‌یم اؤزومدن بی‌خود *شراب عشقیندن ایچمیشم ودود*
پروانه‌یم فانوس اخفاده مقصود *قالمیوب آرامیم ص ب ر*

صبر جامه‌سینی چاک ائتمیشم من *عاشیقم عشقی ادراک ائتمیشم من*
جعده محبتی پاک ائتمیشم من *دولانمیش آیاغیمه د ا ش*

حجرتراش فرهادم من جبل‌ده *هجوم ائدیب غم قالمیشام قبل‌ده*
شیرین الفتینی ساخلارام الده *شیرین گلمز گلر ش ک ر*

شکر سئومز فرهاد سئور شیرینی *ایستمز اجماع حوری پرینی*
عاشق اولان بگلر عشقین درینی *معشوقیندن ائیلر ط ل ب*

طلب ائیلر محبت شرابین قانسین *یول آزماسین لب‌دن امسین دادانسین*

تیلیم شکسته‌دیر قویما بودانسین باشدان باشا چولا ز ل ف

از این شعر علاوه بر صنایع مختلف شعری از قبیل ردالعجز علی‌الصدر، استفاده از حروف مقطع، تشبیه و ... مفاهیم عاشقانه و عارفانه نیز استنباط می‌گردد.

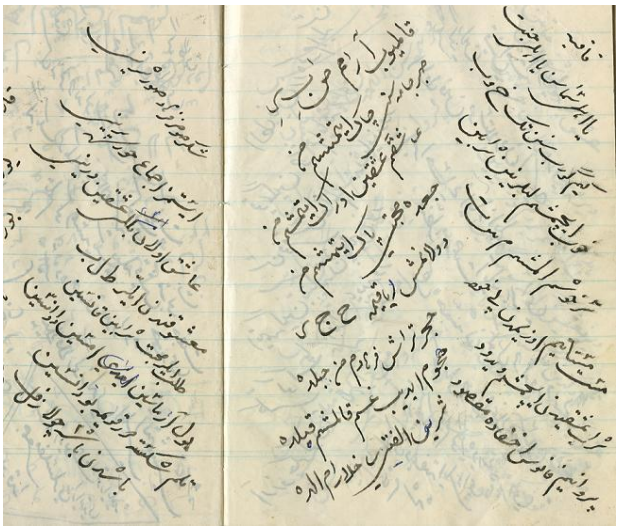

۳–حکیمانه‌های تیلیم‌خان:

ارزش متقابل ایل و بزرگ ایل برای همدیگر:

بگ اودور کی ائلین ییغا باشینا
ائل داغیلسا بگ ده قالار باش آچیخ

به جای عوض کردن محیط و اطرافیان، خود را عوض کن:

ترک وطن ائتمه دگیش حالینی
حرص و هوا یونار پر و بالینی
گؤیول گل پاک ائیله‌گینن یولونی
داشلیق گدیکلره جبا دییه‌رلر

هر کاری را از اهلش بخواه و به فکر کاشتن تخم نفاق مباش:

صرافدان ایسته دانه‌نی
آشنا بیلمه بیگانه‌نی
فتنه‌انگیز نشانه‌نی
وورونجا وورماسان یئگ‌دیر

به حرف عقلت گوش بده:

کامیل عقلین گرک سرده
گستاخ دولانما هر یئرده
حؤرمتین اولمایان یئرده
دورونجا دورماسان یئگ‌دیر

جایگاه خود را بشناس:

هر مردلرین قاپیسینا یئری سن
اؤزون اوچون آچگینان بیر یئری سن
مجلیسلرده تانیگینان یئریی سن
دئمه سینلر کیم سن اولان؟ گئری دور

دنبال موضوعات با ارزش باش و در دشتی قدم بزن که آهو داشته باشد:

بیر دشته دولان کی آهوسی اولسون

۴- تیلیم‌خان و فرهنگ و زبان ترکی:

تیلیم‌خان خود را در ترکی بی‌همتا می‌داند:

تورکوده تیلیمه برابر دگیل
جمع اولسالار بوتون معنی یارانلار

ادبیات و فولکلور ترکی منبعی بی‌نظیر برای خلاقیت تیلیم‌خان است، او از شعرای قبل از خود، ضرب‌المثلها، داستانها، شعر عاشیقی و ... بهره برده و گاهی شعر خود را به صورت معما (تاپماجا) مطرح می‌کند، ضمن اینکه بخش بزرگی از شعرهای وی نیز جزئی از ادبیات و فولکلور ترکی می‌گردد.

او نه‌دی دونیانی دولاندی، دؤندی
او کیمدی بیر یئرده باغلادی بندی
او نمه‌دی گؤگدن امر اولدی اندی
او کیمدی شأنینه آیه دوشوبدور

ایلاندی دونیانی دولاندی، دؤندی
علی‌دی بربرده باغلادی بندی
او کلامدی گؤگدن امر اولدی ایندی
محمد شأنینه آیه دوشوبدور

اشعار تیلیم‌خان ترکیبی از زبان ادبی ترکی و لهجه ساوه- همدان می‌باشد:

دئدیم: گؤرسنمیره‌ی نه مکانداسن
دئدی: ایتگینی‌یم‌یا, منی تاپ تاپ

آثار تیلیم‌خان از جنبه‌های دیگری نیز نیاز به تحقیق و کنکاش داشته که به همین مرقومه اکتفا می‌گردد.

منابع:

امیری، اسدالله (۱۳۸۶). حکیم *تیلیم خان دیوانی*، ج.۱، نشر نوید اسلام، قم.
امیری، اسدالله (۱۳۸۷). *یادنامه حکیم تیلیم‌خان*، نشر نوید اسلام، قم.
امیری، اسدالله، آرشیو شخصی نگارنده.
کمالی, علی؛ زهتابی، محمدتقی (۱۳۸۲). *تیلیم‌خان حیاتی و یارادیجیلیغی*، نشر اختر، تبریز.

وارلیق
VARLIQ
Türk Dili, Edebiyatı ve Kültürü Dergisi
Yeni Dönem. İl: 1, Sayı: 3 (Qış 2015), ss. 91-100
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

نژادپرستی از نوع مانقورتیسم!

در جواب مصاحبه آقای سید جواد طباطبایی در مجلهٔ *مهرنامه* و دیگر رسانه‌ها

• حسن راشدی[۱]

شاید بعضی‌ها مفهوم واژه «مانقورت» رابه درستی ندانند، ولی تصور ما بر این است که آقای دکتر سید جواد طباطبایی معنی و مفهوم آنرا می‌داند، چرا که رمان مشهور «روزی به درازای یک قرن» چنگیز آیتماتف، نویسنده مشهور قیرقیز که در دنیا خوانندگان پرشماری دارد، در ایران نیز بسیاری خوانده‌اند را احتمال می‌دهیم ایشان نیز خوانده باشند.

در این رمان، «مانقورت» به افرادی اطلاق می‌شود که بر هویت خود بیگانه‌اند و حتی پدر و مادر خود را هم نمی‌شناسند و قصد کشتن آن‌ها را هم دارند.

در رمان «روزی به درازای یک قرن» یوان یوان‌ها بیگانگان متجاوز بی‌رحمی که دشمنی دیرینه با نایمان‌ها دارند، با حمله‌های ناگهانی، افرادی را از بین آنها ربوده به اسیری می‌گیرند. آن‌ها این اسیران را در بیغوله‌ها نگهداشته و سرهای آنها را از ته می‌تراشند و بر سر تراشیده آنها پوست گردن شتر تازه ذبح شده و تازه بالغی کشیده محکم می‌بندند تا موهایی که از سر این اسیران رشد می‌کند وارونه رشد کرده بر پوست سرشان فرو رود. با رشد موها و فرو رفتن هر چه بیشتر موها بر داخل پوست سر، زجر و شکنجه اسیران به حدی می‌رسد که ۸۰٪ آنها می‌میرند و فقط ۲۰٪ آنها زنده می‌مانند که این زنده‌ماندگان، دیگر هویت، گذشته و هر چیزی که در ذهن داشته‌اند را فراموش می‌کنند و تبدیل به موجودی می‌شوند که هر دستوری از طرف اربابان خود بگیرند بی چون و چرا اجرا می‌کنند. این‌ها حتی در صورت روبرو شدن با پدران و مادران خود، آن‌ها را نمی‌شناسند و به قصد کشتن آن‌ها، تیر از کمان

[۲] آراشدیرماجی، یازار (rashidi54@yahoo.com).

رها می‌کنند. به این افراد «مانقورت» می‌گویند که امروزه به عنوان یک واژه، وارد ادبیات، بخصوص ادبیات ترکی شده است.

در دنیای مدرن امروز دیگر کسی را به این شکل بی‌هویت نمی‌کنند، بلکه از راه‌های مدرن بسیاری که در آن شکنجه جسمی نباشد اما موثرتر از طریقه مانقورت سازی باشد استفاده می‌کنند.

در رمان «روزی به درازای یک قرن» آیا مانقورت‌سازی به آن شکل غیر انسانی که چنگیز آیتماتف نویسنده چیره دست قیرقیز آن را به تصویر کشیده وجود داشته و یا ساخته ذهن پویای خالق این رمان است، چیزی نمی‌دانیم، اما امروزه «مانقورت» واژه شناخته شده از انسانی است که پشت به هویت، موجودیت و داشته‌های معنوی خویش کرده و از خود بیگانه باشد.

دکتر شریعتی هم در کتاب «الیناسیون و یا از خود بیگانگی» تعبیری روان، ساده اما معنی‌دار از «خودبیگانگی» دارد که عین نوشته ایشان را در اینجا می‌آوریم:

> *«وقتی یک روشنفکر با «خویشتن» می‌گُسَلد و این خویشتن عبارت از تاریخ و فرهنگ و سنت و زبان و ادب و محتوای ملت یعنی ملیت وی است و ناچار، خلاء وجودی خود را با محتوای فرهنگی دیگری پر می‌کند، انسانی بیگانه با خویش می‌شود و این «غیر» همچون «جنّ» در ماهیت و شخصیت ملی او رسوخ و حلول می‌نماید و آنگاه او عوضی نظر می‌دهد و راه را هم عوضی انتخاب می‌کند و عوضی عمل می‌کند. چون به تعبیر عامیانه اما پر معنی، او به راستی یک «آدم عوضی» است. چنین آدمی فرق نمی‌کند که یک تحصیل کرده باشد یا فقط متجدد، مارکسیست باشد یا لیبرالیست، دست چپی باشد و یا دست راستی، این مارکها همه به مثابه برچسب‌هایی است به روی ظرفی که درونش هیچ چیز ندارد.»*[۲]

مصاحبه آقای سید جواد طباطبایی در مجلهٔ *مهرنامه* آیینهٔ تمام نمای فردی است که بیگانه با هویت خویش است. ایشان نه تنها بیگانه با زبان، فرهنگ، هویت و موجودیت ترکی و آذربایجانی خویش است حتی آنچنان در افکار نژادگرایانه از نوع مانقورتیسم گرفتار است که بی‌توجه به مقام و موقعیت خویش به عنوان استاد دانشگاه با داشتن مدرک دکترای فلسفه، شخصیت خود را در حد و اندازه وب‌گردی ساده و غرق در رؤیای لذت نژاد و زبان برتر که به علت نداشتن استدلال، کامنت‌ها و نظرات خود را همراه با توهین و فحش و ناسزا بر پای مقاله‌ای در سایت و یا وبلاگی قرار می‌دهد، به نمایش می‌گذارد!

آیا بکارگیری جمله «پان‌ترکیسم ملغمه‌ای از بی‌سوادی و بی‌شعوری است» در تیتر این مصاحبه، جز نشان دادن خشم و انزجار درونی فردی جزم‌اندیش که بدون ارائه دلیل و برهان در ردّ تئوری «پان‌تورکیسم» و پان‌های دیگر، چیز دیگری را به نمایش می‌گذارد؟

---

[۱] من مایل نبودم در تعریف «از خودبیگانگی» از کلمه و تعبیر «آدم عوضی» و کلمات اینچنینی استفاده شود، اما چون نمی‌توانستم دست در نوشته دکتر شریعتی ببرم مجبور به آوردن این پاراگراف با متن اصلی شدم.

«پان‌تورکیسم» هم مکتبی است مثل «پان‌ایرانیسم»، «پان‌فارسیسم»، «پان‌ژرمنیسم»، «پان‌اسلاویسم»، «پان‌عربیسم» و پان‌های دیگر که برای خود مانیفست و استدلالاتی دارد که البته طرفداران چندانی هم در دنیا ندارد.

اما به خوبی می‌دانیم در ایران، حداقل حزب و تشکیلاتی به نام «پان‌تورکیسم» که هویت‌طلبان ترک آن را تشکیل داده باشند و در چارچوب آن فعالیت کنند، وجود ندارد. حتی من در حال حاضر در دنیا هم حزب و تشکیلاتی به نام «پان‌تورکیسم» نمی‌شناسم که عده‌ای تحت لوای آن فعالیت کنند، اما حزب «پان ایرانیسم» که در حقیقت همان «پان فارسیسم» است را هم من می‌شناسم و هم جناب آقای سید جواد طباطبایی که در داخل همین ایران، چه در زمان رژیم گذشته و چه اکنون فعالیت می‌کرد و می‌کند و رهبر این حزب هم در زمان پهلوی دوم نماینده مجلس آن زمان، آقای محسن پزشکپور بود و بعد از انقلاب اسلامی هم ایشان تا زمان درگذشتشان در سال ۱۳۸۹، همچنان ریاست آن را به عهده داشت و در زمان ریاست جمهوری آقای خاتمی نامهٔ سرگشاده بلند بالایی هم از طرف این حزب و توسط آقای پزشکپور در تاریخ ۱۳۷۷/۹/۳۰ به رئیس جمهور ارسال شده بود.[۳]

آیا آقای سید جواد طباطبایی تا به حال همین جمله مشهور خودش را در مورد این حزب بکار برده و «پان ایرانیسم» را «ملغمه‌ای از بی‌سوادی و بی‌شعوری» نامیده است؟

آقای طباطبایی می‌گوید: «زبان‌های محلی ایران از لحاظ فرهنگی فاقد اهمیت‌اند و بیش از این قابلیت بسط و گسترش ندارند.»

احتمالاً منظور آقای طباطبایی از گفتن زبان‌های محلی، بیشتر زبان ترکی باشد. در درجه اول باید گفت زبان ترکی آذربایجانی زبان محلی نیست، زبان محلی تعریف خاص خود را دارد که آقای طباطبایی حداقل تعریف آن را باید بدانند و ترکی در دایره تنگ این قالب نمی‌گنجد. زبان ترکی، زبان ملی ترکان ایران و زبان فارسی هم، زبان ملی هم‌کشوریهای فارس زبان و زبان دولتی و رسمی کشور است.

زبان ترکی در ایران گستره‌ای به وسعت یک کشور کوچک هم نه، گستردگی یک کشور متوسط را دارد. اگر دلایل و مستندات هویت طلبان و فعالین فرهنگی- مدنی آذربایجان در مورد آمار جمعیت ترکان ایران را هم نادیده بگیریم حداقل گفته وزیر امور خارجه ایران آقای دکتر صالحی در ۲۸ دی ماه سال ۱۳۹۰ در دیدار با وزیر امور خارجه ترکیه احمد داوود اوغلو را نمی‌توان نادیده گرفت که گفتند: «نزدیک به چهل درصد ایرانیان به زبان ترکی سخن می‌گویند.»

---

[۳] این نامه تحت عنوان: «نامهٔ سرگشاده سرور محسن پزشکپور (پندار) رهبر پان ایرانیسم به جناب آقای سید محمد خاتمی رئیس جمهور اسلامی ایران» که در تاریخ ۱۳۷۷/۹/۳۰ ارسال شده و در قسمتی از صفحه اول آن چنین آمده بود:
من بنام یکی از فرزندان این ملت بزرگ و ستم کشیده و بنام نخستین سرباز و کوشندهٔ جبهه نبرد «پان ایرانیسم»... این نامه سرگشاده را به سوی شما می‌فرستم.

گفته وزیر امور خارجه ایران در مورد کثرت جمعیت ترکان ایران اشتباه لسانی و یا بلوف سیاسی نیست، بلکه حقیقی است آشکار که متکلمین این زبان با دارا بودن حداقل ۳۰ میلیون نفر از جمعیت ۷۵ میلیون نفری ایران که حقوقشان باید برابر و مساوی با حقوق هم‌کشوریهای فارس زبان در کلیه ابعاد کشور از لحاظ مادی و معنوی و از کلیه امکانات آن باشد و زبانشان به عنوان دومین زبان رسمی کشور، همطراز و موازی با زبان فارسی در کشور از ابتدایی تا پایان دانشگاه تدریس شود؛ عملا این جمعیت ۳۰ میلیونی حقوق زبانی و فرهنگی به اندازه جمعیت ۱۵۰ هزار نفری اقلیت ارامنه ایران هم ندارند که از مقطع ابتدایی تا پایان دانشگاه به زبان مادری خود تحصیل می‌کنند.

در کجای جهان دیده شده زبان ۳۰ میلیون نفر از جمعیت ۷۵ میلیون نفری یک کشور را زبان محلی بنامند و در کجای دنیا دیده شده این جمعیت ۳۰ میلیونی در حد ابتدایی هم از حق تحصیل به زبان خود محروم باشد و وقتی این جمعیت بخواهد از حق خدادادی خود برای تحصیل به زبان خود حرفی بزند او را «پان» بنامند!

من می‌خواستم از آقای طباطبایی بپرسم، اطلاعات ایشان در مورد زبان ترکی چقدر است که چنین فتوایی می‌دهند، آیا ایشان می‌دانند در زبان ترکی چند زمان وجود دارد که از عدم قابلیت بسط و گسترش آن صحبت می‌کنند، اصلاً ایشان می‌توانند ساده‌ترین فعل ترکی را در ساده‌ترین زمان آن صرف کنند؟

به نظر می‌آید اطلاعات ایشان از زبان ترکی در حد «منظومهٔ حیدربابایا سلام» استاد شهریار باشد. ایشان حتی نام کتاب مشهور و حماسی ترکان را که به عقیدهٔ بسیاری از دانشمندان و ادیبان دنیا یکی از شاهکارهای زیبای ادبی چند قرن گذشته است و «ددە قورقود» نام دارد، «ددە گورگوت» می‌نویسد!

ایشان اگر نام این کتاب را به تمسخر «ددە گورگوت» می‌نویسد، نشان می‌دهد شخصیت ادبی و دانشگاهی ایشان در چه حد و اندازه است! ولی اگر چنین نباشد، من حدسم بر این است که ایشان حتی جمله‌ای هم از این کتاب را نخوانده است و اگر جمله‌ای و یا پاراگرافی از آن خوانده باشد، چیزی از آن درک نکرده است، شاید هم اصلاً این کتاب را ندیده باشد، فقط نام آنرا شنیده باشد آنهم به آن شکلی که تلفظ کرده است!

ایشان در این مصاحبه مکرراً هویت طلبان ترک را «پان ترک» می‌نامد که خواستار اجرای اصل ۱۵ قانون اساسی و تحصیل به زبان ترکی خود در ایران هستند. من احتمال نمی‌دهم که سواد ایشان در حدی پائین باشد که نتواند تحلیلی از مفهوم «پان تورکیسم» داشته باشد. اما «پان تورکیست» نامیدن کسانی را که خواهان تحصیل به زبان مادری خود ترکی در محدودهٔ جغرافیایی سیاسی ایران هستند، از عدم اعتقاد ایشان و بسیاری از آن‌هایی که ادعای روشنفکر و دموکرات بودن را هم یدک می‌کشند به کمترین حقوق انسانی میلیونها انسان ترکی است که از کمترین حقوق زبانی و فرهنگی هم در وطن خود برخوردار نیستند.

ایشان در جایی می‌گوید: «آذربایجانی‌ها ترک نیستند بلکه ایرانیانی هستند که به یکی از زبانهای مشتق از ترکی سخن می‌گویند.»

جناب آقای طباطبایی! تعریف حضرتعالی از «ایران» چیست و ایرانیان را چگونه تعریف می‌کنید؟ آیا شما هم مثل راسیسم فارس، ایران را مساوی فارس می‌دانید؟

اگر تعریف شما از ایران مثل آنها باشد، بزرگترین خیانت را خود شما به ایران می‌کنید که ظاهراً نشان می‌دهید به اتحاد و یکپارچگی آن خیلی علاقمند هستید، ولی اگر چنین نیست باید ترک‌ها، ترکمن‌ها، بلوچها، کردها و عرب‌های این سرزمین را هم ایرانی به حساب آورید.

ایران کشور کثیرالمله‌ای است که در آن ملل و اقوام مختلف با زبانها و فرهنگهای متنوع و رنگارنگ زندگی می‌کنند و ایران زمانی ایران است که ملل و اقوام آن، خود را نه از بیرون و در ظاهر، بلکه از درون، ایرانی بدانند و نمودهایی از زبان، فرهنگ، تاریخ، ادبیات، آداب، رسوم، هویت و شخصیت ادبی و تاریخی و هنری خود را در همه ابعاد کشور و در رسانه‌های گروهی چون رادیو- تلویزیون، کتابهای درسی و غیر درسی، سینما، تئاتر، مطبوعات و غیره لمس کنند.

ولی اگر شما هم مثل بعضی‌ها ایران را در چارچوب زبان فارسی تعریف می‌کنید و ورزشکاران ایرانی اعزامی به کشورهای خارج را که ترکیبی از جوانان با استعداد ملل و اقوام مختلف کشور است زیر شعار «ستارگان پارسی» و «شاهزادگان پارسی» می‌فرستید[۴] و همه ملل و اقوام کشور را با زبان‌ها و فرهنگ‌های متنوع، زیبا و غنی‌شان خرده فرهنگ نامیده می‌خواهید آنها را در «دیگ فارس‌سازی» ذوب و یکدست کنید، مطمئن باشید شعاری که در بازی بین تیم تراکتورسازی و الجزیره امارات، در ورزشگاه تبریز در اسفندماه سال ۱۳۹۲ بر روی بَنِر بزرگ و به زبان انگلیسی نوشته شده و به نمایش درآمد، تحت تأثیر همین تعاریف و برداشت‌های پارسی‌سازی و آریا محوری جنابعالی و همفکران شما بوده است!

جناب آقای دکتر طباطبایی شما که می‌فرمایید «کل منابع ادبی موجود آذری [ترکی] را می‌توان در دو ترم در دانشگاه برای پان‌ترکیست‌ها تدریس کرد» چقدر از منابع ادبیات زبان ترکی آگاهی دارید؟

آیا نام کتاب «دیوان لغات التُرک» محمود کاشغری به گوشتان خورده است که در قرن پنجم هجری و هزار سال پیش نوشته شده و به تعبیر اغلب دانشمندان اولین دایره‌المعارف دنیاست که اولین نقشه رنگی جهان را هم به همراه دارد، آیا چیزی از کتاب ترکی قوتادقو بیلیک (علم اقتدار و سعادت سال ۴۴۸ هـ ق)، عتبه‌الحقایق (قرن ۶ هـق) دیوان حکمت، قصص الانبیاء، اوغوزخان داستانی (قرن ۷)،

---

[۴] در جام جهانی ۲۰۰۶، ورزشکاران ایرانی را با شعار «ستارگان پارسی» و در سال ۲۰۱۱ در جام ملت‌های آسیا ورزشکاران ایرانی اعزامی به قطر را با شعار «شاهزادگان پارسی» فرستادند و در بازی برزیل هم «شیران پارسی» شعار ورزشکاران اعزامی ایران به این کشور بود.

صحاح‌العجم هندوشاه نخجوانی (قرن ۷ هـ ق) نهج‌الفرادیس، معین‌المرید (قرن۷ هـ ق)، محبت‌نامه خوارزمی (قرن ۸ هـ ق) مقدمه‌الادب زمخشری (قرن ۶ هـ ق) ، رونق‌الاسلام (قرن ۹ هـ ق) الادراک للسان‌الترک (قرن ۷) ، دیوان‌های علیشیر نوایی، حبیبی، خلیلی، نسیمی، فضولی، ختایی، قاضی ضریر، شیخ انوار، تاثیر تبریزی، ملاپناه واقف، ودادی، میرزا شفیع واضع، حکیم هیدجی زنجانی، محمدباقر خلخالی، خورشید بانو ناتوان، سید عظیم شیروانی، مختومقلی فراغی، حکیم تیلیم خان ساوه‌ای، مأذون قشقایی، نباتی، صابر و ده‌ها شاعر و نویسنده دیگر که به ترکی اثر آفریده‌اند اطلاع دارید؟

آیا می‌دانید کتیبه‌ای عظیم از نادرشاه در کلات نادری خراسان، هم اکنون هم مثل خورشید می‌درخشد که با آن عظمت، شعر ترکی را در دل خود جای داده است، آیا از فرهنگ لغات ترکی- فارسی سنگلاخ دوره نادری اطلاعی دارید؟

از ادیبان و نویسندگان معاصر ترک جز استاد شهریار چه کسی را می‌شناسید؟ آیا از شعرا و ادیبان قشقایی، خراسانی، همدانی، ساوه‌ای، قزوینی، اراکی و حتی فِریدَن اصفهان که به زبان ترکی اثر آفریده‌اند، آنهم در شرایطی که حتی به اندازه کلاس اول ابتدایی هم حق تحصیل به زبان ترکی خود در مدرسه نداشتند، کسی را می‌شناسید؟

آیا همهٔ این آثار را در دو ترم دانشگاهی می‌توان برای «پان تورکیست‌ها» تدریس کرد؟

آیا جنابعالی چیزی از ادبیات آذربایجان شمالی، شعرا و نویسندگانش می‌دانید؟

آیا خبر دارید که اولین اپرای دنیای شرق در آذربایجان شمالی و توسط عُزیر حاجی بیگلی ۱۱۰ سال پیش به زبان ترکی آفریده شده، آیا چیزی از موسیقی و شور امیروف آذربایجانی می‌دانید که آقای شاملو شاعر معروف ایرانی آنرا اثر خارق‌العاده‌ای نامیده، آیا می‌دانید هابیل علی‌اوف چه غوغایی در کمانچه بپا می‌کرد که تحسین استاد شجریان را بر می‌انگیخت و آقای دکتر طباطبایی خبر دارید که جایزه نوبل ادبیات با اثر «منیم آدیم قیرمیزی» (نام من سرخ- در سال ۲۰۰۶ میلادی) به نویسنده ترک، اورحان پاموق تعلق گرفت؟

آیا فکر می‌کنید همهٔ اینها در دو ترم دانشگاهی قابل تدریس است، آنهم برای پان تورکیست‌ها؟!

آیا دانشگاه‌های جمهوری آذربایجان و ترکیه با دو ترم دانشگاهی دانشجوهایشان را در زبان و ادبیات ترکی فارغ التحصیل می‌کنند؟

نگوئید ادبیات و آثار آن کشورها ربطی به ترک‌های ایران ندارد، زبان و ادبیات مرز سیاسی نمی‌شناسد مگر در ایران استادان دانشگاه و دانشجویان ایرانی اثر رودکی را مطالعه و تدریس و تحصیل نمی‌کنند؟

رودکی که ایرانی نیست، رودکی تاجیک و نهایتاً یک افغانستانی است، این کشورها هم کشورهای دیگری هستند.[۵] مگر شما آثار مولوی را در دانشگاه به دانشجویانتان تدریس نمی‌کنید، مولوی زاده بلخ است و از خانواده ترک خوارزمشاهی و بزرگ شده قونیه و ترکیه امروز، و در آنجا هم مدفون است، مگر اشعار فارسی وی را در دانشگاه‌های ایران تدریس نمی‌کنند؟

زبان ترکی و ادبیات ترکی در هر کجای جهان آفریده شده باشد، متعلق به گنجینه ادبیات همه ترک‌هاست. در ایران هم اگر امکان تحصیل به زبان ترکی در طول ۹۰ سال گذشته بود، چه بسا آثار ادبی ستُرگ‌تر از آثار عزیز نسین، یاشار کمال، ناظم حکمت و اورحان پاموق به زبان ترکی آفریده می‌شد.

در ایران امروز بسیاری از نامداران معاصر آثار فارسی هم از ترکان ایران هستند، چرا که وقتی انسان اجازه تحصیل به زبان خود نداشته باشد، طبعاً استعداد خود را هر چند سخت هم باشد به شکلی، در زبانی که اجازه تحصیل به او می‌دهند بروز می‌دهد. صمد بهرنگی، شاملو، دکتر رضا براهنی، دکتر غلامحسین ساعدی و بسیاری دیگر نمونه‌هایی از همین نخبگان هستند.

استاد شهریار اگرچه در زبان خود تحصیل نکرده بود، اما اثر حیدربابایش که به زبان ترکی آذربایجانی سروده به دهها و به روایتی به ۹۶ زبان زنده دنیا ترجمه شده است و در اثر فارسی هم سرآمد شعرای معاصر ایران است.

جالب است که آقای طباطبایی می‌فرمایند: «دولتهای ایران [که البته منظور ایشان احتمالا از زمان حاکمیت رضا شاه به بعد است] از بسیاری از دولت‌های اروپایی مانند فرانسه که بعد از انقلاب با یک سیاست خشن فرهنگی همه زبان‌های رایج را از بین برده و یکسان سازی کرده بهتر عمل کرده است.»

جناب آقای طباطبایی چه خشونتی بالاتر از این می‌شود به ترکهای ایران با میلیونها جمعیت که به تعبیر بعضی‌ها بیشتر از فارس زبانها هستند روا داشت که بیشترین تحقیرها و توهین‌ها در حق آنها از طُرق مختلف چه دولتی و چه غیر دولتی شده و اجازه تحصیل ابتدایی هم به زبان خودشان به آنها داده نشده و مناطقشان را که مستعدتر از مناطق دیگر ایران برای توسعه و ترقی است در فقر اقتصادی نگه داشته‌اند.

آیا می‌دانید در رژیم پهلوی برای فارسیزه کردن کودکان شیر خواره آذربایجان طرحی دادند که اطفال شیرخواره آذربایجانی در شیرخوارگاههایی که گردانندگان و کارکنان آن فارسی زبان باشند نگهداری

---

[۵] نگویید افغانستان و تاجیکستان زمانی جزیی از ایران بود. اصلا در زمانی که رودکی شاعر بود، کشوری به نام ایران وجود نداشت. در ثانی در آن زمان امرای سامانی بر مناطق ایران امروزی حاکمیتی نداشتند، ثالثاً مرزهای سیاسی کشورها همیشه ثابت نیست. زمانی و قبل از میلاد ایران امروزی جزیی از امپراتوری سلوکی، زمانی قسمتی از خلافت اسلامی و نهایتا بخشی از امپراتوری بزرگ ترکان بود و عراق عجم، خراسان، فارس، کرمان، آذربایجان وآسیای صغیر هم ممالکی از مملکت‌های حکومتهای این امپراتوری بزرگ بودند و نامی از ایران هم در آن زمان نبود.

شوند و مادران آذربایجانی فقط حق داشته باشند بدون اظهار محبت مادرانه به زبان ترکی به شیرخواره-هایشان، فقط حق شیردهی به فرزندان خود داشته باشند!

در کجای تاریخ جهان این عمل وحشیانه و غیر انسانی دیده شده است که نمونه‌اش از مغز معیوب راسیست‌های فارس در دنیای معاصر تراوش می‌کند؟

حتماً شما هم این طرح «ماهیار نوایی» را که در قالب کتابی منتشر شده و تقدیم به پدر تاجدار رضا شاه کبیر! شده است را خوانده‌اید و ادامهٔ راه ایشان را در وقف نامهٔ دکتر محمود افشار به شکل دیگری به نیابت آقای جواد شیخ‌الاسلامی دیده‌اید که حتی این دیدگاه از طرف آقای شیخ‌الاسلامی تا بعد از انقلاب اسلامی هم ادامه داشته است![۶]

آقای طباطبایی می‌گویند : "آذربایجانی‌ها ترک نیستند، بلکه ایرانیانی هستند که به یکی از شاخه‌های زبانی مشتق از ترکی سخن می‌گویند؛ مهاجران ترکی یا ترکمانی که به تدریج در مناطق روستایی آذربایجان ساکن شده بودند به تدریج با ساکنان اصلی درهم آمیخته و در آن مستحیل شده‌اند. حتی امروزه رگه‌های ظاهر ترکی را در ساکنان برخی روستاها می‌توان دید، اما در شهرهای بزرگ چنین نیست."

آقای طباطبایی! قبلا گفته شد که تعریف شما از ایرانی بودن چیست که ترک‌های ساکن ایران را غیر ایرانی می‌دانید. از این گذشته اگر ترک‌ها مهاجرانی بودند که به تدریج در داخل ساکنان اصلی در هم آمیخته و در آن مستحیل شده‌اند، پس چرا این باصطلاح ساکنان اصلی، ترک‌ها را در خودشان مستحیل کردند، ولی زبان ترکی‌شان را در زبان باصطلاح «آذری» مستحیل نکردند؟

اگر به تصور شما ترکان مهاجر در اقلیت بودند و در میان باصطلاح آذریهای اکثریت آذربایجان مستحیل شدند، باید زبان ترکی این مهاجرین اقلیت هم در داخل زبان باصطلاح آذری مستحیل می‌شد و زبان کنونی مردم آذربایجان، زبان آذری مورد ادعای احمد کسروی و طرفدارانش می‌شد نه ترکی!

آیا تصور نمی‌کنید که قضیه کاملا بر عکس بوده و اگر همه ترکان آذربایجان هم مهاجر بوده باشند و هیچ مشترکات زبانی با بومیان چند هزار ساله سومری، ایلامی ، اورارتویی، قوتی، لولوبی ، مانناییو غیره هم نداشته باشند، باز تعداد مهاجران ترک به آذربایجان و دیگر مناطق ایران به حدی زیاد بوده که اگر ساکنانی از نوع زبان پهلوی و یا باصطلاح آذری غیر ترکی هم در آذربایجان و دیگر مناطق ترک ایران

---

[۶] من شخصاً این کتاب «ماهیار نوایی» که در آن طرح فارسیزه کردن کودکان شیرخواره ترک آذربایجانی را با وحشیانه‌ترین طریق ارائه می‌دهد در سالهای ۱۳۶۰- ۱۳۶۳ خوانده‌ام و مو بر تنم راست شده است! ادامهٔ این راه در وقفنامه دکتر محمود افشار به شکل دیگری که نام «مدرسه‌های مادرانه در آذربایجان» بر آن گذاشته، آمده است (پنج وقفنامه صص: ۲۸- ۲۷). تفکر راسیستی جواد شیخ‌الاسلامی هم در همین زمینه در مجله *آینده* (سال هفتم، منتشره در سال ۱۳۶۰ ، شماره های سوم، چهارم) آمده است.

بوده بر اثر کثرت ترکان، ساکنین غیر ترک این مناطق به حالت اقلیت در آمده و خود و زبانشان هم در داخل ترکان مستحیل شده از بین رفته‌اند.

حال چطور می‌توان ترکان و زبان ترکی تاریخی را که از اراک و همدان و ساوه گرفته تا ابهر و زنجان ادامه یافته و از تبریز و اردبیل و باکو گذشته به دربند قفقاز منتهی می‌شود را آذری از نوع غیر ترکی نامید و زبانی را که اثر و نشانی از آن در میان ترکان این مناطق وسیع نیست به آذربایجان تحمیل کرد؛ آیا اینهمه ترکی که به قول شما به آذربایجان مهاجرت کرده و در آن ساکن شدند آب شده رفتند زمین و فقط آذریهایش باقی ماندند؟

چه فرقی بین روستائیان آذربایجان با شهری‌هایش هست که فکر می‌کنید آثار ترکها در روستاها دیده می‌شود ولی در شهرها نه؟ اگر دنبال این جور فرقها هستید، در مناطق کویری و فارس‌نشین از این فرق‌ها بیشتر می‌توانید پیدا کنید . از این گذشته، در دنیای مدرن امروز دیگر دنبال نژاد گشتن فقط در بین مهجورین و نژادپرستان عقب مانده رواج دارد که امیدوارم شما از آن گروه نباشید. در دنیای امروز اعاده حقوق انسانها را با نژاد و گذشته‌شان نمی‌سنجند. جهان دموکراتیک و انسانهای آزاده امروز به دنبال بر آورده شدن حقوق انسانی تمام بشریت در روی زمین بدون توجه به رنگ پوست و نژاد و زبان و گذشته‌شان هستند.

اصلا فرض کنیم ترکان از دو سال پیش از خواب بیدار شده و دیده‌اند زبان آنها با جمعیت ۳۰ میلیونی‌شان در ایران ترکی شده است، آیا این جمعیت نباید حقوق زبانی و فرهنگی به نسبت جمعیتشان در ایران داشته باشند؟

آقای طباطبایی! شما انسان‌های دیگری را هم به تحقیر و تمسخر گرفته‌اید، اما بدانید همان جمهوری آذربایجانی که رئیس آن را بی‌سواد خوانده‌اید رشد اقتصادی‌اش در طول ۱۳ سال گذشته بیشترین رشد اقتصادی جهان را داشته و فقط قابل مقایسه با رشد اقتصادی چین بوده است و درآمد سرانه سالانه این کشور که در سالهای ۱۹۹۴-۱۹۹۳ فقط حدود ۳۰۰ دلار در سال بود در سال ۲۰۱۰ به بیش از ۶۰۰۰ دلار در سال رسیده که در این سال درآمد سرانه ایران ۴۳۰۰ دلار بود. جمهوری آذربایجان در سال ۲۰۱۲ میلادی ، ۹ ممیز ۳ درصد رشد اقتصادی داشته است.[۷]

۱۵ سال پیش شهر باکو پایتخت جمهوری آذربایجان را با امروز مقایسه کنید، آنوقت فرق توسعه و پیشرفت را خواهید دید و این در حالی است که مردم جمهوری تاجیکستان فارسی زبان که همزمان با آذربایجان از یوغ شوروی آزاد و مستقل شدند، هم اکنون با فقر و تنگدستی روزگار می‌گذرانند.

اکونومیست می‌نویسد که ... بیش از نیمی از جمعیت هفت میلیون و ۷۰۰ هزار نفری این کشور با روزی کمتر از دو دلار زندگی می‌کنند. و در زمستان بیشتر روستاهای این کشور تنها دو ساعت در روز برق

---

7 http://yurddash.arzublog.com/yarpaq-23668.html

دارند. برای بیشتر تاجیک‌ها، زندگی یک مبارزه است![8] بنا به ادعایی ، مسئولین این کشور فقیر ۱۱۲۱ کیلومتر مربع از خاک سرزمین خود را هم به نوعی به کشور چین فروخته‌اند![9]

با همه این احوال، ملت ترک آذربایجان بدون توجه به آهنگ‌های بد صدای بعضی‌ها با عزم و اراده و ایمان کامل و با احترام تام به همه زبان‌ها و فرهنگ‌های متنوع و رنگارنگ ملل و اقوام ایران و بدون دادن ارجحیت به زبان و نژاد خاص و موهوماتی از این قبیل، برای رسیدن به حقوق مادی و معنوی خود و با اعتقاد به برآورده شدن حقوق همه ملل و اقوام کشور از تحصیل به زبان مادری گرفته تا احقاق حقوق کلی دیگر به نسبت کثرت جمعیت ملیت‌های ساکن ایران چه ترک و فارس و غیره، از راه‌های مدنی و دموکراتیک تلاش خواهد کرد■

[8] http://www.tabnak.ir/fa/news/239980/%D8%AC%D8%A7%DB%8C%DB%8C-%DA%A9%D9%87-%D9%87%D8%B1%D9%88%DB%8C%DB%8C%D9%86-%D8%AD%DA%A9%D9%88%D9%85%D8%AA-%D9%85%DB%8C%E2%80%8C%DA%A9%D9%86%D8%AF

[9] http://www.tabnak.ir/fa/news/147424/%D8%B1%D9%81%D8%AA%D8%A7%D8%B1-%D9%82%D8%A7%D8%AC%D8%A7%D8%B1%DB%8C-%D8%B3%D8%B1%D8%A7%D9%86-%D8%AA%D8%A7%D8%AC%DB%8C%DA%A9%D8%B3%D8%AA%D8%A7%D9%86-%D8%A8%D8%A7-%D8%AA%D9%85%D8%A7%D9%85%DB%8C%D8%AA-%D8%A7%D8%B1%D8%B6%DB%8C-%DA%A9%D8%B4%D9%88%D8%B1%D8%B4%D8%A7%D9%86

وارلیق
VARLIQ
Türk Dili, Edebiyatı ve Kültürü Dergisi
Yeni Dönem. İl: 1, Sayı: 3 (Qış 2015), ss. 101-105
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

اورکلرده ابدی یاشایاجاق دوکتور جواد هیئت

• اکبر آزاد[1]

سایغیلی و دگرلی اوستادیمیز پروفسور دوکتور جواد هیئت، بیر ایلدن آرتیقدیر کی، دونیاسینی دگیشیب، آرامیزدان کؤچموشدور. بو ایتگی آجی، آغیر و سارسیدیجی بیر ایتگی‌دیر. بیر ایلدن آرتیقدیر اؤزل بیر نیسگیل اورگیمیزه چؤکموشدور....

دوکتور جواد هیئت (۱۹۲۵-۲۰۱۴)

جناب دوکتور هیئت ساغ ایکن مطبینده (وارلیق درگیسی نین دفتری) و سایر یئرلرده محضرلرینده اولدوغوموز زامانلار، بعضاً یئری گلدیکده فوت ائتدیکدن سونرا هارادا دفن اولماسی باره‌ده بیزلره دانیشاردی. او همیشه آرزو ائدردی فوت ائتدیکدن سونرا آتاسی رحمتلیک میرزه علی هیئت‌ین آیاغی آلتیندا دفن اولسون! و... البته سونرالار بو فیکیردن واز گئچدی. سببی ده بو ایدی کی، رحمتلیک میرزه علی هیئت‌ین دفن اولدوغو قبرستانلیق (ابن‌بابویه قبرستانلیغی)، تهران شهرینه یاپیشیق اولان ری شهرینی گؤزللشدیرمک آماجی و بهانه‌سی ایله تخریب ائدیلدی. حتی بئله بیر پلان وار ایدی کی، ابن بابویه قبرستانلیغی‌نین یاخینلیغیندا یئرلشن سلجوقلو ایمپراتورلوغونون بؤیوک قوروجوسو امیر توغرول‌ون مزاری اطرافیندا یئرلشمیش بعضی بینالاری دا سؤکوب، امیر توغرول‌ون مزاری اوسته تیکیلمیش کرپیچ بُرجون هنده‌ورینی (چئوره‌سینی) آچیقلیغا چیخاراراق، بو بُرجدان ری شهری‌نین سمبوللاری‌نین بیری کیمی استفاده اولونسون. نئجه کی، تورکمن صحرادا قابوس ابن وشمگیرین مزاری اوسته تیکیلن بُرج بیر سمبول کیمی استفاده اولونور و اساساً شهری، قابوس گونبدی (گنبد قابوس) آدلاندیریرلار. یا زنجان‌ین یاخینلیغیندا یئرلشن و دونیا معمارلیغی چرچیوه‌سینده میثیلسیز (ائشسیز) شاه اثر ساییلان سلطانیه گونبدی ده بئله‌دیر و... آنجاق نه‌دنسه ری شهری‌نین گؤزلشدیرمه عملیاتی، اجرا حالیندا اولدوغو زامان، بیردن بیره تهراندا قزئتلر و درگیلر بو پروژه‌نین علیهینه یازماغا باشلادیلار! بو یازیلار پروژه‌نین یاریمچیق قالماسینا سبب اولدو!!! آنجاق هر حالدا ابن بابویه قبرستانلیغی ایچریسینده یئرلشن عایله مزارلیقلاری، او

[1] آراشدیرماجی، یازار (ekberazad.ekberazad@gmail.com).

جمله‌دن رحمتلیک میرزه علی هیئت‌ین عایله‌وی مزارلیق بیناسی تخریب اولدو و هئچ بیر زامان اونون یئنیدن تیکیلمه‌سینه و یا باشقا بیر قبرستانلیغا آپاریلماسینا دا امکان وئریلمه‌دی! و عینی حالدا او قبرستالیقدا (ابن‌بابویه قبرستانلیغیندا) یئنی دفنلره ایذین وئریلمه‌دی و.... بو دورومدا رحمتلیک جناب دوکتور هیئت، بیر چوخ گونئی آذربایجانلی شاعیر، یازیچی و اؤیرنجی‌لرین خواهیش، اؤنری و ایستگی اساسیندا قبول ائتمیشدیر وصیتنامه‌سینده قید ائتسین کی، وفات ائتدیکدن سونرا گونئی آذربایجان‌دا بوتون شرق مدنیتی‌نین اؤنملی بئشیکلریندن اولان تبریز شهرینده دفن اولونسون! ائله همان گونئی آذربایجانلی شاعیر، یازیچی و اؤیرنجی‌لرین خواهیشلری‌نین داوامیندا مطرح اولموشدور: امکان وئریلیرسه تبریزین مقبره‌الشعراسیندا و اگر بونا مانع تؤره‌دیلیرسه، تبریزین مشاهیر قبرستانلیغیندا دفن اولونسون. بو ایسه رحمتلیک دوکتور جواد هیئت‌ین طبیعی حلال حقی ایدی.

منجه جناب دوکتور هیئت‌ین تبریزین مشاهیر قبرستانلیغیندا دفن اولونماسی، دوکتور اوچون اؤنملی اولماقدان اؤنجه، مشاهیر قبرستانلیغی‌نین شأنی‌نین یوکسلمه‌سینه، هابئله تبریزین شأنی‌نین یوکسلمه سینه و دولاییسی ایله ده ایران‌ین شأنی‌نین یوکسلمه‌سینه سبب اولا بیلردی! و... بونونلا باغلی، یعنی جناب دوکتور هیئت‌ین جناره‌سی‌نین تبریزین مشاهیر قبرستانلیغیندا دفن اولونماسینا دایر یئرلی و حقلی اولدوغو باره‌ده بیرچوخ دلیللر سایماق اولار:

۱- دوکتور جواد هیئت وارلیق درگیسی‌نین صاحیبی و مسئول مودورو ایدی.

(آچیقلاما: وارلیق درگیسی چاغداش آذربایجان و ایران تاریخینده تکجه تورکجه- فارسجا سامباللی (کیفیتلی) درگیدیر کی، ۳۵ ایلدن آرتیق بیر مدّتده آردیجیل اولاراق تهراندا نشر اولدو و قانونلاری رعایت ائده‌رک تورک دیلی، ادبیاتی و تاریخی‌نین انکشافی اوغروندا یورولمادان چالیشدی.)

۲- دوکتور جواد هیئت دونیا سویّه‌سینده تانینمیش بیر تورکولوق اولموش، دونیا شهرتلی بیر چوخ تورکولوقلا علمی– تحقیقی امکداشلیقلار ائتمیش و دونیا سویّه‌لی بیرچوخ تورکولوژی اجلاس و اوتورواملارینداً فعال اشتراک ائتمیشدیر.

۳- دوکتور جواد هیئت تورک دیلی، ادبیاتی و کیملیگی باره بیر نئچه اؤنملی و دگرلی کتاب و اونلارجا، بلکه ده یوزلرجه مقاله‌نین مؤلیفی اولموشدور.

۴- دوکتور جواد هیئت بوتون ایران سویه‌سینده بیر چوخ نادر و چتین جراحلیق عملیّاتینی بیرینجی دفعه آپاراراق، طب و جراحلیق ساحه‌سینده یئنی یوللارین قاپیسینی آچمیشدیر.

۵- دوکتور جواد هیئت ایران‌دا بیرینجی دفعه اولاراق حیوانلاردا قلب کؤچورمه عملیاتلاری آپارمیش و بو عملیاتلار اوغورلو اولموشدور. سونرالار دا همان تجربه‌لردن فایدالانیب، انسان قلبی اوستونده علملیات ائتمیشدیر.

۶- دوکتور جواد هیئت ایران سویه‌سینده بیرینجی قلب جراحی ایدی کی، ایلک دفعه اولاراق انسانلاردا قلب کؤچورمه عملیاتینی آپارمیش و بو ایشی اون یئددی دفعه اوغورلا تکرار ائتمیشدیر.

۷- دوکتور جواد هیئت بیرینجی دفعه اولاراق تهران‌دا انسان اوزرینده بؤیرک کؤچورمه عملیاتینی آپارمیش و سونرالار دفعه‌لرله بؤیرک کؤچورمه عملیاتینی تکرار ائتمیشدیر.

۸- دوکتور جواد هیئت ایران سویه‌سینده بیرینجی جراح ایدی کی، فرانسانین جراحلیق آکادمیسی‌نین عضوی کیمی سئچیلمیشدیر.

(آچیقلاما: دوکتور جواد هیئت جراحلیق ساحه‌سینده اؤنجه تورکیه‌ده و سونرا فرانسادا تحصیل آلیب، تخصص قازانمیشدیر.)

۹- و..... - دوکتور جواد هیئت تبریزده دوغولوب بویا- باشا چاتمیشدیر. هابئله دوکتور جواد هیئت‌ین عایله‌سی، تبریزین قدیم و تانینمیش عایله‌لریندن اولموشدور.....

حؤرمتلی و عزیز اوخوجولارا خاطیرلاتمالی‌یام ائله همان زامان کی، گونئیده شاعیرلر، یازیچیلار، اؤیرنجیلر و وطن سئورلر جناب دوکتور هیئته مراجعت ائدیردیلر؛ رحمتلیک دوکتور هیئت، باکی بیلیم یوردلاریندا تدریس و باکی شهری خسته‌خانالاریندا طبابت ائتمکدن اؤترو ایلده بیر نئچه آی باکی‌دا یاشاییب، اورانین طبی، علمی و ادبی مرکزلری ایله یاخیندان امکداشلیق ائدیردی. بو دوروم سبب اولموشدور دوکتور ایله بیر چوخ قوزئیلی تانینمیش و یوکسک سویّه‌لی یازیچی، شاعیر و عالیم آراسیندا صمیمی بیر اونسیت یارانسین بو اونسیت ایسه سبب اولموشدو اونلار دا اؤز نوبه‌لرینده رحمتلیک دوکتور جواد هیئت‌دن خواهیش ائتسینلر، اؤز وصیتنامه‌سینده قید ائتسین کی، وفات ائتدیکدن سونرا قوزئی آذربایجان‌ین باکی‌شهری‌نین فخری قبرستانلیغیندا دفن ائدیلسین!

دوکتور جواد هیئت، بو مراجعتلره گؤره، هم بو تایدا و هم اوتایدا ملتمیزین اونا صاحیب چیخماسیندان دریندن سئوینمیشدیر....

انسانلار زامان گئچدیکجه و یاشا دولدوقجا آهیللاشیر، آغیرلاشیر. کیمسه بو قایدادان مستثنا اولا بیلمیر و طبیعی اولاراق دوکتور جواد هیئت ده بو مسئله‌دن مستثنا اولا بیلمزدی و نهایت، تخمینا بیر ایل یاریم اؤنجه، باکی دا اولدوغو زامان خسته‌لنیب یاتاغا دوشدو و باکی‌نین «گؤمروک» آدلی خسته خاناسیندا معالجه اوچون جیدی شکلیده تداوی آلتینا آلیندی. آنجاق یوکسک سویّه‌لی جیدی معالجه‌لره رغماً، عمومی آهیللیق، کُهولت و ضعیف‌لیک نتیجه‌سینده دونیاسینی دگیشدی. یئری گلمیشکن خسته‌خانانین حؤرمتلی رهبرلیگینه هابئله دگرلی پرسونلینه چکدیکلری زحمتلره گؤره ساغ اول دئییب، اؤز تشکورلریمی بیلدیریرم.

رحمتلیک دوکتور جواد هیئت باکی‌نی دریندن سئویردیسه ده همیشه آرزو ائدیردی آنا دوغما شهری، گونئی آذربایجان‌ین مرکزی تبریزده دفن اولسون. آنجاق تأسفلرله دوکتور وفات ائتدیکدن سونرا ایچریده‌کی بعضی یاراماز تشبثلر نتیجه‌سینده، وطن یولو دوکتورون جنازه‌سی‌نین اوزونه باغلاندی و آنادان دوغولدوغو شهرده دفن اولماسینا امکان وئریلمه‌دی. باخمایاراق کی، قوزئی آذربایجان اهالیسی، باکی شهری مسئوللاری و اؤزللیکله قوزئی آذربایجان‌ین سایغی‌دگر جمهورباشقانی جناب الهام

علی‌یئف،کیملیگیمیزی اؤیره‌دن دگرلی اوستادیمیزی عزیزله‌یه‌رک، یوکسک بیر سایغی و حؤرمتله اورانین فخری قبرستانلیغیندا دفن اولماسینا الوئریشلی بیر شرایط یاراتدیلار و من فخر ایله دئیه‌بیله‌رم قارداش، قارداشی باغرینا باسدی! آیدیندیر، بئله بیر عزیزله‌مه سینیق کؤنوللرین تسکین وئریجیسی ایدی. آنجاق دوکتورون تبریزه آپاریلماماسی و دوغما شهرینده دفن اولماسینا ایذین وئریلمه‌مه‌سی، آجیناجاقلی بیر نیسگیل اولوب، وطن سئونلرین اورگینه چؤکدو. من اؤزوم همیشه بئله دوشونوردوم کی: اوستادیمیز غربتده قالدی. بوندان سونرا کیمسه اونو یاد ائتمه‌یه‌جک!... نه‌دن ایچریده بعضیلری اؤز یاراماز تشبثلری ایله وطن یولونو دونیا شهرتلی، باریش سئور اوستادیمیز جناب دوکتور هیئت‌ین جنازه‌سی‌نین اوزونه باغلادیلار و آنادان دوغولدوغو شهرده دفن اولماسینا امکان وئرمه‌دیلر. بو و بونا اوخشار فیکیرلر غریبه بیر نیسگیل کیمی اورگیمی چولغاییردی....

باکی، فخری مزارلیغی

آنجاق سون زامانلاردا اوز وئرن بعضی اولایلار منی بو قناعته گتیریب چیخاردی کی دیلیمیزین، ادبیاتیمیزین دگرلی معلمی، اوستادیمیز دوکتور جواد هیئت فیزیکی اولاراق بیزیم آرامیزدان کؤچسه ده، معنوی باخیمدان ابدی اولاراق آذربایجان تورک ملتی ایله یاشایاجاق و ملتیمیز هئچ بیر زامان اونو اونوتمایاجاق! سؤزو گئدن اولایلارین بیری بودور کی، هم او تایدا و هم بوتایدا گونئیلی آیدین انسانلاریمیز کؤنوللو اولاراق دوکتور هیئت‌ین یازیب یاراتدیغی اثرلری توپلاییب یئنیدن چاپا و یایینا حاضیرلاییرلار و. . . .

هابئله باشقا دگرلی ایشلرین بیری ده بودور: باکی‌دا یاشایان گونئیلی آیدین دوشونجه‌لی وطن‌سئور انسانلاریمیز چوخ دگرلی بیر حرکتده اؤز شخصی حسابلارینا، دوکتور جواد هیئت‌ین یوکسک کیفیتلی هیکل آبیده‌سینی مزاری‌نین اوستونده برپا ائتمیشلر. طبیعی اولاراق بو دگرلی ایش دوکتورون خاطیره‌سینی یاشاتمادا اؤنملی رول اویناياجاقدیر. بو ایش، دوغرودان دا تقدیره لایق بیر ایشدیر. بو ایشدن آیدینجا آنلاشیلیر کی، گونئیین غیرتلی ایگیدلری هر زامان اؤز زحمت‌چکن، بیلگینلرینه صاحیب چیخیر و چیخاجاق!!

دوکتور جواد هیئت‌ین هیکل آبیده‌سی‌نین حاضیرلانماسی، و اونون مزاری اوسته برپا ائدیلمه‌سی، درین بیر معنوی دگره مالیکدیر. بوندان علاوه تمناسیز اولاراق هیکل آبیده‌سی‌نین حاضیرلانماسی‌نین بوتون خرجلری شخصی حسابدان اؤده‌نیلمه‌سی، ایشین جیدی‌لیگینی و گونئیلی‌لرین فداکارلیقلاری‌نین سویّه سینی گؤز اؤنونه گتیریر. گرک بئله گونئیلیلره « اللرینیزه ساغلیق» دئیه‌ک! البته بوردا بیر مسئله‌نی ده اونوتمامالی‌ییق: او دا قوزئیلی باجی- قارداشلاریمیزین قوناق سئورلیگی‌دیر. دوغرودان دا قوناق سئو رلیکده ایشی یوکسک سؤیه‌ده یئرینه یئتیرمیشلر. باکیلیلار و سایر قوزئیلی باجی- قارداشلاریمیز، رحمتلیک دوکتور جواد هیئت ی ساغ اولدوغو زامان عزیزله‌ییب و یوکسک سویّه‌ده قوناقلامیشدیلار.

وفات ائتدیکدن سونرا دا اونو قوزئی آذربایجان‌ین باکی‌شهری‌نین لاپ دگرلی و عزیز نقطه‌سینده، یعنی باکی‌شهری‌نین فخری قبرستانلیغیندا دفن اولماسینا ان الوئریشلی شرایط یاراتمیشلار. بونا گؤره ده، بو شرایطی یارادان قوزئی آذربایجان خلقی، باکی شهر مسئوللاری و اؤزللیکله قوزئی آذربایجان‌ین حؤرمتلی جمهورباشقانی جناب الهام علی‌یئفه منّتدارلیغیمیزی بیلدیرمه‌لی‌ییک!

ساغ اولسون گونئیلی- قوزئیلی آیدین‌دوشونجه‌لی، خوش مراملی، عزیز و غیرتلی انسانلاریمیز! ■

وارلیق
VARLIQ
Türk Dili, Edebiyatı ve Kültürü Dergisi
Yeni Dönem. İl: 1, Sayı: 3 (Qış 2015), ss. 107-121
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

تورکان خزر و نبردهای آنان با مسلمین

• سید مرتضی حسینی[۱]

ÖZET: Seyid Murtaza HÜSEYNİ, "Hazar Türkleri ve Müslümanlarla Savaşları", *Varlıq: Üç Aylık Türk Dili, Edebiyatı ve Kültürü Dergisi*, İkinci Dönem, Sayı: 3 (Kış 2015/1394), ss. 107-121

Hazarlar, Kafkasya ve bugünkü Rusya'nın güneybatı bölgelerinde, özellikle de Müslümanların fetihleri döneminde İdil nehri yakınlarında yaşayan halkların en önemli ve en güçlülerinden biri idi. Hazarlar Kafkasya ve kuzeybatı İran'ın bazı bölgelerinde, özellikle de Azerbaycan'da Hilafet hakimiyetine karşı birçok küçük ve büyük savaşlara girmiş ve sonunda bir yandan İslam ordusunun darbeleri, öte yandan ise Bizans ordularının saldırıları sonucunda devlet ve siyasî güçlerini kaybetmişler. Hazarların siyasî hayatındaki en önemli husus, İslam ve Hıristiyanlık propagandalarının baskısından kurtulmak için üçüncü yol olarak Museviliği kabul etmeleri olmuştur. Hazar devleti yıkıldıktan sonra, Hazarlar diğer halklar arasında ve çeşitli bölgelere dağılarak, başka milletler arasında asimile oldular. Nitekim bugün "Hazar" adıyla bağımsız bir kimlik ve kültür bulunmamaktadır.
***Açar Sözler*:** Hazar Türkleri, Müslümanlar, İslam, Araplar, Savaş.

چکیده: سید مرتضی حسینی، "تورکان خزر و نبردهای آنان با مسلمین"، *وارلیق: فصلنامه زبان، ادبیات و فرهنگ ترکی*، دوره دوم، شماره ۳ (زمستان ۲۰۱۵/۱۳۹۴)، صص. ۱۲۱-۱۰۷

خزران از جمله مهمترین و قدرتمندترین اقوام ساکن قفقاز و جلگه‌های جنوب غرب روسیه امروزی به خصوص حوضه رود ولگا در دوره فتوحات مسلمین بودند. خزران در قسمت‌هایی از قفقاز و شمال غرب ایران به ویژه آذربایجان چندین نبرد بزرگ و کوچک با سپاهیان دستگاه خلافت انجام داده و سرانجام هم از سویی بر اثر ضربات سپاه اسلام و از سوی دیگر بر اثر حملات لشکریان رم شرقی، شیرازه دولت و حیات سیاسی آنان از هم پاشید. مهمترین مسئله در حیات سیاسی آنان گروش به آئین یهودیت به عنوان راه سومی جهت رهایی از فشار تبلیغی اسلام و مسیحیت بود. بقایای خزران پس از فروپاشی دولت خزر، در میان اقوام و سرزمین‌های دیگر پراکنده شده و اکثرشان دچار استحاله فرهنگی در میان اقوام و ملل دیگر شدند چنانکه امروزه هویت و فرهنگی مستقل با عنوان «خزر» وجود ندارد.
کلیدواژه‌ها: ترکان خزر، مسلمین، اسلام، اعراب، نبرد.

---

[۱] فارغ‌التحصیل کارشناسی ارشد تاریخ ایران اسلامی از دانشگاه تبریز.

مقدمه

در تاریخ جهام اقوام و ملل گوناگون با ریشه‌های قومی و نژادی مختلف، ظهور کرده و به اقتضای درجه تمدن و قدرت سیاسی- نظامی و فرهنگی و اقتصادی خود، بخشی از تحولات تاریخ بشری را رقم زده‌اند. بسیاری از این اقوام به سلامت از جاده پر افت و خیز تاریخ به سلامت عبور نموده و ملل امروزی جهان را تشکیل داده‌اند، اما برخی از آن‌ها نیز در آوردگاه پرستیز تاریخ مغلوب شده و از صفحه روزگار پاک گردیده‌اند. اما بنا به سهم و مشارکتی که در تاریخ و تمدن بشری داشته‌اند، جزوی از میراث تاریخی و فرهنگی جهان امروزند مانند اقوام اینکا و مایا در آمریکای جنوبی و هون‌ها و خزرها در آسیا و اروپا.

خزرها یکی از اقوام قدرتمند تاریخ بوده‌اند و در مقطعی از تاریخ جهان، بر بخش‌های وسیعی از آسیا و اروپا استیلای سیاسی- نظامی داشته‌اند. اما همانند هون‌ها جزو اقوام بائده‌ی تاریخ‌اند زیرا در جهان امروز قوم، ملت یا تمدنی با این عنوان وجود ندارد. اگر چه آرتور کستلر معتقد است که یهودیان اروپا اعقاب خزرانند اما بر فرض صحت این نظریه نیز نمی‌توان آنان را خزری به مفهوم ملت یا قوم صاحب تمدن و هویتی مستقل دانست. زیرا نه تنها این عنوان (خزر) را ندارند بلکه حتی کوچک‌ترین نماد و نشانه‌ای از خزران قدیم ندارند جز موی بور و چشمان آبی! البته کستلر باز معتقد است که یهودیان قرائی شبه جزیره کریمه لهجه خاصی از زبان ترکی را به عنوان نماد و نشانه‌ای از هویت خزری حفظ کرده‌اند. اما تعداد و همچنین میراث فرهنگ خزری در آنان کمتر از آن است که بتوان آنان را یک ملت یا حتی یک قوم قلمداد کرد.

باقی نبودن آثار حیات مدنی از جمله میراث مکتوب از خزران نباید ما را به این اشتباه بیندازد که قوم خزر نقش چندانی در تاریخ نداشته‌اند. بلکه علی‌رغم قدرت و هیبت افسانه‌وارشان چندان در منظر تاریخ و مورخان قرار نگرفته و متعاقب اضمحلال دولت و قدرت‌شان از صحنه تاریخ نیز حذف گردیده‌اند. برخی از دلایل مغفول ماندن آنان در تاریخ را این چنین می‌توان برشمرد؛ نداشتن هیچگونه میراث مکتوب تا حداقل بخشی از تاریخ و فرهنگ آنان را به تاریخ معرفی کند، انزوای تاریخی آنان به سبب برگزیدن آئین یهود و دچار شدنشان به سرنوشت یهود یعنی دیاسپورا و تاریخ سازی ایدئولوژیک در شوروی سابق که دولت کمونیست- شوونیست حاکم بر آن شدیداً با تاریخ پیش از اسلاو روسیه عناد ورزیده و از انجام هر گونه پژوهشی در این زمینه جلوگیری می‌کرد. چنانکه آرتامانوف؛ خزرپژوه برجسته روس را مجبور کرد در پایان کتاب تحقیقی‌اش درباره خزران، ضمن ستایش از روس‌ها توبه‌نامه‌ای نیز درج نماید (کستلر، ۱۳۶۱: ص۱۱۶). همچنین در دوره استالین تمامی منطقه باستانی‌ای که مرکز دولت و پایتخت خزران در آن قرار داشته، به قصد محو رد پای تمدن اقوام غیر اسلاو در تاریخ و جغرافیای روسیه، بر اثر تأسیس مراکز هیدروالکتریک زیر آب رفته و دست باستان‌شناسان و باستان‌پژوهان برای همیشه از کاوش در اسرار تاریخ خزران در تپه‌های باستانی اطراف رود ولگا کوتاه شد.

مورخان قرون اولیه اسلامی از جمله یعقوبی، طبری و مسعودی در تألیفات‌شان راجع به خزران و نفوذ و قدرت آنان پیش و پس از اسلام مطالبی آورده‌اند. به ویژه در مقطع تاریخی قرن هفتم تا دهم میلادی

که مقارن با اوج قدرت دولت و گستردگی قلمرو خزران بوده است و به همین سبب کشمکش‌هایی بین آنان و قوای بنی‌امیه روی داد. اگرچه ضمن ذکر این اخبار در منابع گوناگون اسلامی، اطلاعاتی نیز درباره خزران ارائه شده اما این اخبار و اطلاعات پراکنده نمی‌تواند یک خلأ تاریخی تقریباً چهار قرنه را در روابط ایتیل- دمشق را پر کند. این مقاله ضمن ذکر مختصر سیر تاریخ خزران، به بررسی کوتاه روابط آنان با خلافت اسلامی که عمدتاً جنگ و خصومت بوده، می‌پردازد.

خزران

خزر قومی است که از دشت‌های آسیایی به ولگای سفلی کوچ کرده‌اند. در قرن‌های هفتم و هشتم میلادی از ساکنین بین ولگای سفلی و رود دنیپر خراج می‌گرفتند. شغل آنها گله‌داری، کشاورزی و بازرگانی بوده و واسطه بازرگانی بین ممالک اروپائی و خاور بودند. پایتخت خزران شهر ایتیل (در محل فعلی شهر حاجی طرخان) و مرکز بازرگانی بوده. سلطنت خزرها در آخر قرن دهم و اوایل قرن یازده میلادی به دست شاهزاده‌های روس منقرض گردید (فرهنگ روس، حرف خ، ماده خزر).

عموم صاحب‌نظران خزران را ترک دانسته‌اند اما از منظر زبانشناسی نمی‌توان در این خصوص نظر قطعی داد. آنچه درباره هویت و ریشه قومی آنان مسجل است این است که خزران نیز به مانند هون‌ها از اقوام اورال- آلتائیک بوده و با ترکان خویشاوندی قومی و زبانی دارند، اما مؤلفه اصلی هویت قومی آنان یعنی زبانشان متعلق به کدام گروه زبانی از زبان‌های اورال- آلتائیک بوده، دقیقاً معلوم نیست.

اولین حضور تاریخی خزران در اطراف دریای خزر و دشت‌های جنوب غرب روسیه به قرن دوم میلادی بازمی‌گردد که مانند سایر اقوام شمالی از مناطق سردسیر شمال برخاسته و بعدها تحت تابعیت آتیلا (۴۵۳-۴۳۴)؛ سرکرده مشهور هون‌ها وجود تاریخی به عنوان یک واحد قومی یافته‌اند. بعد از مرگ آتیلا به سال ۴۵۳ .م و فروپاشی امپراطوری هون‌ها، خزرها وارد یک کشمکش تاریخی با بلغارها شدند و اگر چه تا مدت مدیدی زیردست آنها بودند اما در قرن هفتم میلادی بر بلغارها غالب آمده و بنای یک امپراطوری قدرتمند را گذاشتند. غالب آمدن خزرها بر بلغارها نقطه عطفی در تاریخ حیات سیاسی آنان

بوده است و دانلپ درباره آن می‌نویسد: «در این که خزرها بر بلغارها مسلط شدند و این امر از نظر تحولات بعدی ایشان مهم بود، تردیدی نیست» (دانلپ، ۱۳۸۲: ص۶۰).

وسعت امپراطوری خزر در اوج قدرت آن از شرق به خوارزم و از غرب تا شبه جزیره کریمه و دریای سیاه، از جنوب به قفقاز شمالی و از شمال به جلگه‌های میانی روسیه می‌رسید. البته خزران تنها ساکنین بخشی از این قلمرو وسیع را تشکیل می‌دادند و در گستره قلمرو وسیعی که ایشان بر آن مسلط بودند اقوام مختلفی از جمله؛ بلغارها، سووارها، له‌ها، اسلاوها، آلان‌ها، پچنک‌ها و مجارها ساکن بودند. مقارن اوج عظمت خزران، اعراب مسلمان تا قفقاز پیش رفتند و برخوردهای متعدد و متناوبی بین آنها صورت گرفت.

در سده‌های میانی خزران پدیده‌ای غیر عادی بودند. با وجود آنکه در میان قبایل کوچنده قرار گرفته بودند، توانستند مملکتی پیشرفته بسازند با تشکیلات دادگستری و بازرگانی گسترده و پر رونق و ارتش ثابت و منظم. در دورانی که بربری و خشک مغزی و نادانی بر اروپای غربی چیره بود، حکومت خزرستان این افتخار را داشت که دادگستری بر پا دارد و روادار دین‌های دیگر باشد. در نتیجه هر کس به خاطر باورهای دینی از سرزمین‌اش رانده می‌شد، به آنجا روی می‌آورد. یک چنین مملکتی چون شهاب در افق تیره و تار اروپا درخشید و فرومرد بی آنکه اثری از خود بر جای بگذارد (ریباکوف، به نقل از گومی‌لییف، ۱۳۸۲: ص۲۵). البته گومیلی‌یف، باستان‌شناس برجسته‌ای که بیشترین بررسی‌های باستان‌شناختی درباره خزران را به انجام رسانده، در اینکه اثری از خزران به جا نمانده، تردید داشته و معتقد است که درباره خزران کاوش و جستجوی کافی انجام نشده و این عدم کاوش و بررسی کافی، نمی‌تواند دلیل بر باقی نماندن آثار تمدنی از خزران باشد (ر.ک، گومیلی‌یف، کشف خزرستان، ۱۳۸۲).

همانطور که گفته شد در منابع اسلامی اطلاعات جامع و دقیقی درباره خزران عرضه نشده و آنچه در این منابع آمده بیشتر مربوط به برخوردهای آنان با مسلمانان است که البته در این موضوع هم تفاوت و پراکندگی فاحشی در بین منابع مختلف مشهود است.

یعقوبی، طبری، ابن اثیر و بلاذری بی آنکه راجع به خود خزران معلومات مفیدی عرضه کنند، روایات گونه‌گون از نبردهای آنان با مسلمین آورده‌اند.

مسعودی مملکت خزران را در فاصله هشت روز از شهر باب‌الابواب دانسته و مرکز آن را شهر سمندر می‌نویسد که پس از فتح این شهر به دست سلیمان بن ربیعه باهلی، پایتخت خزران به آمل (به نظر دانلپ آمل همان ایتیل می‌باشد. ر.ک دانلپ، همان: ص۷۰) انتقال یافته و پادشاه آنان در این شهر، مقارن با حکومت هارون‌الرشید عباسی به آئین یهود گروید. مسعودی اکثر سکنه آمل را مسلمان دانسته و آنها را مردمی دلیر و پر قوت ذکر می‌کند که به چند شرط در آنجا سکونت داشته‌اند از جمله علنی بودن دین و مسجد و اذان، اعطای مقام وزارت به مسلمانان و عدم دخالت و شرکت مسلمانان در منازعات بین شاه خزر و دستگاه خلافت. وی درباره رسم قضاوت در مملکت خزر می‌نویسد: «رسم قضاوت در آن چنین است که دو تن قاضی برای خزرانند که بر اساس تورات حکم می‌کنند. دو تن برای

نصرانیان بر اساس انجیل، دو تن برای مسلمانان بر اساس قرآن و یک تن برای صقلاب و روس و سایر طوایف جاهل که بر اساس احکام جاهلیت که قضایای عقلی است، قضاوت می‌کنند». مسعودی بین خزران و ترکان تفاوت قائل شده و می‌نویسد گروهی از متابعین دولت خزر را ترکان تشکیل می‌دهند که بیشتر در کار تجارت پوست‌اند (مسعودی، ۱۳۷۴، ص ص: ۱۷۵ و ۱۷۸). اصطخری بزرگترین شهر خزران را ایتیل و دومین شهر آنان را سمندر که «در میانه اتل و باب‌الابواب مبنی و مؤسس» بود دانسته (اصطخری، ۱۳۷۲: ص۲۳۱) و درباره زبان آنها می‌نویسد: «زبان اهل خزر علی حالیه زبانی دیگر است برخلاف پارسی و عربی و ترکی و هیچ شباهتی با دیگر زبان‌ها ندارد» (همان: ص۲۳۰).

اصطخری در تصریح و تأکید بر ترک نبودن خزران می‌نویسد: «خزران را هیچ شباهتی با ترکان نیست و موی‌های ایشان عظیم سیاه می‌باشد و ایشان دو گروه‌اند؛ یکی از ایشان را قرا خزر گویند و رنگ ایشان اَسمَر (سبزه) می‌باشد و به سیاهی نزدیک چنانکه رنگ گروهی از هند و گروهی دیگر به غایت حسن و زیب و نظافت و لطافت» (همان: ص۲۳۲). اگرچه اصطخری اصطلاح «قره خزر» (خزرهای سیاه) را نماینده رنگ پوست و ظاهر گروهی از خزران دانسته اما دنلپ معتقد است که اقوام ترک مهمترین طایفه اتحادیه خود را «آغ» (سفید) و بقیه را «قره» (سیاه) می‌خواندند (دانلپ، همان: ص۲۰). بر این اساس مفاهیم «آغ خزر» (خزرهای سفید) و «قره خزر» (خزرهای سفید) نشانگر موقعیت اجتماعی و طبقاتی در بین خزران بوده است نه نماینده رنگ پوست و نژاد.

اصطخری به مانند همه مورخین و جغرافیانویسان اسلامی، خزران را یهودی دانسته مضاف بر اینکه تأکید می‌کند «خاقانیت منعقد نمی‌شود مگر به کسی که جهود باشد» (اصطخری، همان: ص۲۳۴).

برخی از تاریخ‌نگاران اسلامی از جمله بلعمی، خزران را همان یأجوج مأجوج مندرج در قرآن (سوره کهف، آیات ۸۳ تا ۹۸) دانسته‌اند که ذوالقرنین سدی از آهن و مس و سنگ در برابر آنان ایجاد کرد تا مانع حملات و هجوم آنان شود. اما در این آیات قرآن هیچ تصریح تاریخی و جغرافیایی وجود ندارد و اینکه آیا ذوالقرنین شخصیتی تاریخی است؟ و اگر تاریخی است چه کسی است؟ و یأجوج و مأجوج چه کسانی بودند؟ و سدی که ذوالقرنین ساخت کجا بوده؟ سؤالات بی‌جوابی‌اند که تفسیر و تأویل آنها مبنای عقلایی ندارد. مانند آنچه که الهی قمشه‌ای در ترجمه جمله «حتی اذا بَلَغَ بین‌السدین» در آیه نود و دو همان سوره، منطقه شمال یا جنوب ترکستان را منظور داشته و نیز ادعای عده‌ای مبنی بر تطابق ذوالقرنین با شخصیت تاریخی کوروش تحت تأثیر ابوالکلام آزاد (ر.ک ابولکلام آزاد، ۱۳۷۵). عده زیادی از نویسندگان قدیم نیز بر اساس افسانه‌های شفاهی، ذوالقرنین را اسکندر و سد یأجوج و مأجوج را دربند (باب‌الابواب) دانسته‌اند (ر.ک وامبری، ۱۳۶۵، ص۸۲).

بلعمی درباره سکونتگاه خزران می‌نویسد: «خزران گرد آذربایجان چنانست که ترک گرد ماوراءالنهر» (بلعمی، ۱۳۶۶، ص۶۲). وی دربند خزران را سرحد آذربایجان می‌داند و بر این اساس زیستگاه اصلی خزران بالاتر از دربند یا همان باب‌الابواب یعنی جلگه‌های جنوب غرب روسیه امروزی بوده است.

گردیزی خزران را ترک دانسته و از شرحی که درباره آنان آورده پیداست که خزران در زمان وی (اواسط قرن پنجم هجری) هنوز از شهرت و قدرت برخوردار بوده‌اند (گردیزی، ۱۳۶۳: ص۵۴۷).

از توصیفات نه چندان دقیق ابن فضلان به خصوص شرح کوتاهی که درباره ساختار سیاسی- اجتماعی خزران آورده، احتمال ترک بودن یا حداقل استحاله آنها در فرهنگ و تمدن ترکان مسجل‌تر می‌شود (ابن فضلان، ۱۳۴۵: ص۱۱۵).

رنه گروسه خزران را ملتی ترک دانسته که «تنگری را می‌پرستیدند و خاقان‌ها و ترخان بر آنها حکومت می‌کردند» (گروسه، ۱۳۵۳: ص۲۹۸). وی درباره کوچها آنها به غرب می‌نویسد: «ترکان خزری در قرن هفتم از مسکن اولیه خود به غرب آمدند» (همان، همانجا) و «در همین ایام بر بلغارها چیره شدند» (همان: ص۲۹۴) چنانکه گذشت دانلپ نیز بر اهمیت این استیلا در ترقی سیاسی- نظامی خزران تأکید دارد.

ابراهیم قفس اوغلو نیز زیستگاه اولیه خزران را دامنه کوه‌های تیان‌شان و رود ایلی تحت تابعیت هون‌ها دانسته و واژه خزر را نیز صورت تغییر یافته واژه ترکی «گَزَر» به معنای کوچرو می‌داند (قفس اوغلو، ۱۹۷۲: ص۱۳۸).

ذکی ولیدی دوغان خزران را دارای تبار ترکی از شاخه چوواش دانسته است (به نقل از کستلر، همان: ص۲۵).

منطقه اصلی سکونت خزران حوزه رود ولگا بوده و مهمترین پایتخت آنان یعنی شهر ایتیل نیز بر کرانه همین رود بزرگ قرار داشته است. البته مرکز اولیه خزران شهر بلنجر بود که در حمله سال ۷۲۲ .م مسلمانان به خزران این شهر تخریب شد (گروسه، همان: ص۳۰۰) و پس از آن شهر ایتیل که پایتخت زمستانی خزران بود، در درجه اول اهمیت قرار گرفت و به مرکز دولت و حکومت خزران تبدیل شد. بنا به نوشته جغرافی‌دانان عرب و ایرانی و نیز نامه یوسف شاه، ایتیل شهری بوده است بزرگ که بر روی جزیره‌ای دراز و باریک بر دو کرانه رود ولگا بنا شده بوده است. یک پل بخش جزیره‌ای این شهر را با قسمتی که در ساحل راست بوده، مربوط می‌کرده اما برای رفتن به بخش واقع بر ساحل چپ به قایق نیاز بوده است. اندازه شهر را نویسندگان مختلف گوناگون نوشته‌اند و غالباً مبهم اما تأکید همه بر آنست که این جا شهری بوده وسیع و پرجمعیت که در آن جز کاخ خان هیچ ساختمان آجری‌ای وجود نداشته است (گومیلی‌یف، ۱۳۸۲: ص۲۲). سومین و آخرین پایتخت خزران شهر سارکیل بود که در سال ۸۳۳ م. به یاری معماران بیزانسی بنیان نهاده شده بود (گروسه، همان: ص۳۰۰).

نبردهای خزران با مسلمانان در دوره خلافت بنی‌امیه

همانطور که اشاره شد، خزران در اوایل قرن هفتم میلادی بر اقوام ساکن ماوراء قفقاز استیلا یافته و دولتی قدرتمند به وجود آوردند که به لحاظ اقتصادی هم بر اثر رونق تجارت در قلمروشان، قدرتمند بود. زمانی که خزرها دامنه قدرت خود را تا دربند (واقع در جمهوری خودمختار داغستان امروزی)

گسترش می‌دادند، امپراطوری جدیدی در حال شکل‌گیری بود که دیر یا زود با خزران برخورد می‌کرد چنانکه با بیزانس و فرانک‌ها در اروپا کرد. اصطکاک قدرت بین آن دو (خزران و خلافت اسلامی) منجر به چندین جنگ مهم و کشمکش‌های طولانی بین مسلمین و خزران شد. این برخوردها تقریباً از سال ۶۴۲ .م با اولین حضور مسلمانان در قفقاز و دربند آغاز شد و چنانکه فرانک‌ها در کوه‌های پیرنه سدی عبورناپذیر در برابر لشکر اسلام نهادند و جنوب فرانسه آخرین خط پیشروی مسلمانان در اروپا شد، خزرها نیز مانع پیشروی مسلمانان در شمال قفقاز شدند با این تفاوت که نبرد تاریخی تور (۷۳۳ .م) هیچ امکانی برای حضور مسلمین در اروپای غربی نگذاشت. اما آنان توانستند از سد خزران نه به واسطه جنگ بلکه با نفوذ مدنی و سکونت گزیدن در قلمرو امپراطوری خزر بگذرند. اما مقاومت خزران در برابر مسلمین مهمترین عامل بقای بیزانس و رهایی آن از خطر فروپاشی به دست سربازان اسلام بود. چنانچه به قول دانلپ «اگر خزرها در منطقه شمال قفقاز حضور نداشتند، اعراب از بیزانس یعنی سنگر تمدن اروپا در شرق می‌گذشتند و تاریخ اسلام و مسیحیت با آنچه امروز از آن می‌دانیم، فرق می‌کرد» (دانلپ، همان: ص۱۰).

عمده نبردهای مسلمانان با خزران در فاصله‌ای تقریباً صد ساله از حدود ۶۴۰ .م تا ۷۴۰ .م روی داد. نبردهایی شدید و کوتاه و متناوب با فواصلی متفاوت.

دوران شکل‌گیری دولت خزرها مقارن بود با شتاب‌گیری فتوحات اعراب. حملات سپاهیان اسلام به قلمرو خزران که دولت‌های ساسانی و بیزانس را شکست داده بودند، در سال‌های ۶۴۰ .م شروع شده و در حدود ده سال ادامه یافت. در این مدت عرب‌ها بارها از دروازه دربند گذشتند و در بلاد خزر پیش رفته و کوشیدند تا شهر بلنجر؛ پایتخت آنها را به تصرف نیز درآورند و آن را غارت کردند اما خزرها اندکی بعد موفق به باز پس گرفتن پایتخت خود و عقب نشاندن نیروهای مهاجم شدند. آخرین جنگ این دوره در سال ۶۵۲ .م به وقوع پیوست. بعد از آن به مدت سی سال بین خزرها و اعراب جنگی درنگرفت. در این مدت اعراب بارها به قلمرو بیزانس حمله کردند و قسطنطنیه را از خشکی و دریا به محاصره گرفتند (رئیس‌نیا، ۱۳۷۹، ج۲: ص۵۸۲).

آنچه که بیزانس را از این تنگنا نجات داد، بسته بودن راه شمال به سوی قسطنطنیه بود و اگر این مسیر برای مسلمین بسته نبود به احتمال قوی آنها نمی‌توانستند با حملات چند جانبه به قسطنطنیه بیزانس را به زانو دربیاورند و علت اصلی بسته بودن راه شمال (قفقاز و دریای سیاه) هم چیزی نبود جز حضور قدرتمند خزران در این مسیر.

خزرها با استفاده از فرصتی که در این مدت در جنوب پیدا شده بود، در غرب بلغارها، مجارها و اسلاوها را به اطاعت درآورند و آنها را خراج‌گزار خود کردند و قلمرو خود را تا اوکراین و کریمه توسعه دادند و شمال دریای سیاه را تا رود دنیپر به تصرف درآوردند. خزرها که در این مدت نیرویی به دست آورده بودند، در اواخر سده هفتم و اوایل سده هشتم بارها به جنوب قفقاز حمله کردند و در این میان گاهی از

ارس گذشته در آذربایجان تاخت و تاز کردند. در این مدت آذربایجان بارها دست به دست خزرها و اعراب شد (همان:ص ۵۸۳).

آرتامانوف درباره تأثیر خزران در روابط سه جانبه عرب- خزر- بیزانس، می‌نویسد: «کشور خزر نخستین دولت فئودال در شرق اروپا بود که در ردیف امپراطوری بیزانس و خلافت عربی قرار داشت... مقاومت بیزانس در برابر عرب‌ها فقط مرهون حملات خزرهای نیرومند بود که موج سپاهیان عرب را به سوی قفقاز برگردانید (به نقل از کستلر، همان: ص۳۶). اوبولنسکی؛ متخصص تاریخ روسیه نیز درباره تأثیر خزران در این مقطع تاریخی مهم معتقد است، بزرگترین سهم خزرها در تاریخ جهان این است که خط قفقاز را در برابر هجوم عرب‌ها به سوی شمال سد کردند (به نقل از همان: ص۳۶).

مهمترین برخوردهای مسلمین با خزران در عهد یزید بن عبدالملک (۱۰۵-۱۰۱ هـق) و هشام بن عبدالملک (۱۲۵-۱۰۵ هـق) روی داد و بیشترین اخبار منابع دوره اسلامی درباره جنگ‌های پیش و پس از این مقطع تاریخی، اطلاعات موجود پراکنده و نامنسجم است.

یعقوبی از نبرد فرستاده عثمان، سلیمان بن ربیعه باهلی با خزران خبر داده و می‌نویسد: «خاقان؛ پادشاه خزر با لشکر و مردمی بسیار در پشت نهر بلنجر با او نبرد داد و خود و همراهانش که چهارهزار نفر بودند، کشته شدند» (یعقوبی،۲۵۳۶، ج۲: صص ۶۰ و ۶۱). طبری از پیشروی لشکر اسلام به فرماندهی عبدالرحمن بن ربیعه تا دویست فرسخی بلنجر در عهد عمر و کشته شدن او در جنگ با ترکان در عهد خلافت عثمان خبر داده است (طبری، ۱۳۵۲،ج۵: ص۱۹۸۶ و ۱۹۸۵).

بلعمی از وجود امیری به نام شهربراز در حوالی دربند در عهد خلافت عمر خبر می‌دهد که با فرستاده عمر در آذربایجان؛ عقبه بن فرقد «صلح کرده و گفت من در میان دو دشمنم یکی خزران و دیگر روس و اینان دشمن همه جهان‌اند و آنِ عرب خاصه و حرب ایشان جز مردمان ما ندانند کردن به جای آنکه ما را جزیت باید دادن، حرب کنیم با روس و خزر به تن و خواص و سلاح خویشتن و ایشان را بازداریم و ما را این حرب هر سالی بباید کردن (بلعمی، همان: ص۶۳).

البته اینکه روس‌ها در عهد خلافت عمر چنان قدرتی داشته باشند که به عنوان یک دشمن قدرتمند از آنها یاد بشود چیزی است که بلعمی آورده، ولی با وقایع تاریخی مطابقت چندانی ندارد زیرا پس از فروپاشی خزرها بود که روس‌ها با این عنوان در صحنه تاریخ پدیدار شدند. نامدارترین سردار اسلام در نبردهای این دوره، جراح بن عبدالله حکمی بود که در عهد خلافت یزید بن عبدالملک به فرماندهی سپاه اسلام منصوب شده و در عهد هشام در جنگ با خزران کشته شد.

ابن اثیر ذیل وقایع سال ۱۱۰۳ هـق از وقوع نبردی خبر می‌دهد که زمینه‌های اصلی سلسله نبردهای طولانی بین مسلمانان و خزران را فراهم آورد. از این قرار که «در این سال سپاهی از مسلمانان به سرکردگی ثبیت نهرانی از ارمنستان به سرزمین‌های خزران رفت. خزران با گروه‌هایی بسیار انبوه گرد هم آمدند و قفچاق و دیگران به ایشان یاری رساندند و همه ترکان کمک‌شان کردند. در جایی به نام

بیشه سنگ (مرج‌الحجاره) با مسلمانان دیدار کردند و به جنگی سخت جانانه برخاستند. گروه‌های انبوهی از مسلمانان کشته شدند و خزران بر لشگرگاه ایشان چنگال گستردند و همه آنچه را که آنجا بود برای خود برگرفتند... چون آن شکست یاد شده مسلمانان را به گونه‌ای ژرف و گسترده فرا گرفت، خزران چشم آزمندی به سرزمین‌های اسلامی دوختند و نیروهای خود را بسیجیدند و فراهم آوردند. در این هنگام یزید بن عبدالملک، جراح بن عبدالله حکمی را بر ارمنستان گمارد و سپاهی به فرماندهی وی واگذارد و او را به جنگ خزران و دیگر دشمنان و فرو رفتن در سرزمین‌های ایشان فرمان داد. جراح روانه شد و خزران گزارش این کار را از یکدیگر شنودند و بازگشتند و در باب و ابواب فرود آمدند» (ابن اثیر، ۱۳۷۴،ج۷: صص۲۹۴۲-۲۹۴۱).

ابن اثیر از وقوع نبردی عظیم در باب‌الابواب بین مسلمین و خزران خبر می‌دهد که به شکست خزران و غارت شهرهای آنان به دست مسلمین انجامید. «سپس جراح به سوی بلنجر شد که دژی بلند استوار و بلند آوازه از دژهای ایشان بود» وی محاصره بلنجر را یکی از سخت‌ترین نبردهای مسلمانان دانسته چون خزران با گردونه و سایر تجهیزات دفاعی از شهر خود دفاع می‌کردند اما «سرانجام خزران شکست خوردند و مسلمانان به زور به درون دژ رفتند و همه دارایی‌های آنان را به غنیمت گرفتند. این کار در ماه ربیع‌الاول انجام شد (اوت ۷۲۲ .م) ... و جراح برای یزید بن عبدالملک نامه نوشت و آگاهش ساخت که خدا کجاها را بر دست او گشوده است و اینک نیاز به نیروهای کمکی دارد. یزید نویدش داد که سپاهیان به یاری او گسیل دارد ولی پیش از آن مرگش در رسید و هشام بن عبدالملک بن مروان کس به سوی جراح فرستاد و او را در کارش استوار ساخت و به وی نوید نیروهای کمکی داد» (همان: صص ۲۹۴۳-۲۹۴۴).

طبری این وقایع را جزو وقایع سال ۱۰۵ هـ‌ق از نبرد جراح بن عبدالله با خزران در نهروان[؟] خبر می‌دهد که به شکست خزران انجامیده و متعاقب عقب‌نشینی آنان، جراح شهرهای حصین، یرغو و قبله را فتح کرده و سپس به بلنجر درآمد و پس از نبردی سخت با محافظان شهر آنجا را فتح کرده و با دریافت خراج سنگین از امیر بلنجر، اهل شهر را امان داده و به شکی بازگشت (طبری، همان: ص‌ص ۹۲۷ و ۹۳۱). طبری نیز مانند ابن اثیر این ماجرا را به مرگ یزید بن عبدالملک خاتمه داده است اما بلعمی شرح نسبتاً مفصلی از ادامه کارزار خزران با مسلمین تا شکست نهایی‌شان آورده که بر این اساس تاریخ بلعمی اثری است فراتر از ترجمه صرف تاریخ طبری.

یعقوبی نیز شرح نبرد جراح با خزران را به اختصار برگزار کرده که به کشته شدن جراح ختم می‌شود. وی می‌نویسد: «یزید جراح بن عبدالله حکمی را در سال ۱۰۴ گسیل داشت تا با ترکان جنگید و بلنجر را فتح کرد و مردمی بسیار را اسیر گرفت و به نهر روباس رسید و سپس پیش رفت تا به رودخانه اران رسید و با پسر خاقان، پادشاه خزر رو به رو شد و با وی نبرد کرد و او را شکست داد و سربازان او را کشت و اسیر بسیاری گرفت و چون بلنجر را فتح کرد، رهسپار شد و شهر به شهر در تعقیب خاقان

پادشاه خزر فرود می‌آمد تا به رودخانه دبیل آذربایجان رسید و آنجا نبرد کرد و جراح و همراهانش کشته شدند» (یعقوبی، همان: ص۲۷۹).

بلعمی ادامه کارزار جراح با خزران را در ادامه آنچه که طبری به مرگ یزید بن عبدالملک خاتمه داده بود، چنین بازگو می‌کند که پس از جلوس هشام به جای برادرش یزید به عنوان خلیفه، جراح بن عبدالله «از شکی برفت و به حصن بردعه بازآمد و از آنجا به بیلقان اندر شد و از آنجا به اردبیل آمد و آنجا درنگ کرد و لشکرها همی فرستاد به موقان و ختلان و به اردبیل مسلمانان بودند آن روز فزون از سه هزار مرد و جراح آنجا فرود آمد و لشکرها همی فرستاد و به همه گروه کافران که در عهد او بودند و پیوسته بودند و ایشان را به پسر خویش داد و بفرمودش که به آذربایگان آید به حرب جراح و بارخیل پسر خاقان برفت با سی هزار مرد خزری و دیگر کافران بر وی جمع آمدند و برفت و روی به جراح نهاد و یاران جراح آن روز پراکنده بودند اندر شهرهای آذربایگان و خزریان دست به کشتن بردند و هر که را یافتند از مسلمانان بکشتند» (بلعمی، ۱۳۷۳: ص۹۳۱).

طبق روایت بلعمی، در مقابل این حمله سنگین خزران، جراح به نزدیکی سبلان رفته و در آنجا با سپاه خزران درگیر و کشته شد و زن و فرزندش نیز به اسارت خزرها درآمدند. پس از کشته شدن جراح، مهمترین فرماندهانی که جنگ با خزران را ادامه دادند، به ترتیب، سعد بن عمرو حرشی، مسلمه بن عبدالملک (برادر هشام) و مروان بن محمد بودند و شکست نهایی خزران به دست مسلمه و مروان صورت گرفت و خاقان خزر به ناچار و علی‌الظاهر به دین اسلام درآمد و بدین ترتیب دوران مهمترین جنگ‌های فی‌مابین پایان گرفت. پس اندک سالیانی بعد بحران‌های سیاسی درون امپراطوری اسلام از جمله جابه‌جایی خلافت بنی‌امیه با بنی‌عباس فرصتی برای خزران فراهم کرد تا تجدید قوا نموده و استقلال خویش را بازیابند. چنانکه در دوره بنی‌عباس خلفا ناگزیر استقلال خزران را به رسمیت می‌شناختند و دو طرف سیاست نه جنگ و نه صلح با یکدیگر در پیش گرفته بودند به جز برخوردهای کوچک و جزئی که از جمله در عهد خلافت منصور، هارون و متوکل پیش آمد.

«هشام در سال ۱۰۷ مسلمه بن عبدالملک را والی ارمنستان و آذربایجان کرد و او سعید بن عمرو حرشی را به فرماندهی مقدمه‌اش گسیل داشت. پس با لشکری از خزر که ده هزار از اسیران مسلمان همراه داشتند رو به رو شد و با آنان جنگید و شکستشان داد و عمومشان را کشت و اسیران را از ایشان پس گرفت و چندین بار چنین کرد و سپس خاقان را کشت و چندین شهر را گشود و سپس سر خاقان را بدون مشورت مسلمه نزد هشام فرستاد و بدین جهت هشام بر وی خشم گرفت و نامه‌ای ملایمت‌آمیز بدو نوشت و او را عزل کرد و عبدالملک بن مسلم عقیلی را به جای وی نهاد و به او دستور داد سعد بن عمرو حرشی را دربند کرده و در شهری به نام قبله زندانی کند و مسلمه خود رسید... تا به سرزمین ورثان رسید و خاقان خزر با وی به جنگ ایستاد و جماعتی از پادشاهان بلادی که فتح کرده بود همراه مسلمه بودند، پس مروان بن محمد را فرمانده مقدمه سپاه قرار داد و او با دشمن رو به رو شد و چند روزی با ایشان پایداری کرد و بسا که ناپدید می‌گشت و می‌گفتند کشته شد و مسلمه می‌گفت: به خدا

قسم پیش از آنکه بر وی به خلافت سلام شود، کشته نمی‌شود پس عموم آن بلاد را فتح کرد» (یعقوبی، همان: ص۲۸۴).

طبق روایت بلعمی، چون خبر کشته شدن جراح بن عبدالله به خلیفه (هشام) رسید، وی سعید بن عمرو حرشی را مأمور نبرد با خزران کرد. سعید به طرف اخلاط و از آنجا به بردعه و بیلقان رفته و پس از استقرار در آنجا مسلمانان «شمشیر اندر نهادند و هر خزری را که اندر آن دیه [یکی از روستاهای بیلقان] یافتند، بکشتند و بسیار غنیمت یافتند و او را آگاه کردند و این نخستین فتحی بود حرشی را» (بلعمی، همان: ص۹۳۵). حرشی از بیلقان به ورثان رفته و سپاه خزران از پیش او به اردبیل گریخت و وی به تعقیب آنها پرداخت و شبانگاه بر آنها حمله برده و حدود ده هزار نفر مرد جنگی از خزران به دست مسلمین کشته و اموالشان نیز به دست سپاه مسلمین افتاد. بلعمی محل این جنگ دوم را معلوم نکرده اما پس از این شکست خزران، «خبر به خاقان رسید. جهان بر او تنگ شد. پس بفرمود تا سپاه را گرد کردند و حرب حرشی را بساخت. خبر به حرشی آمد. کس فرستاد به ورثان و بیلقان و بردعه و به همه شهرهای ارمنیه و به هر شهری مردمان را گرد کرد و لشکری بزرگ فراهم آورد» (همان: ص۹۳۸). نبردهای بعد به ترتیب در دربند و مغان رخ داد و هر دو به شکست خزران انجامید و چنان ضربه‌ای بر آنان وارد آمد که به سختی توانستند خاقان را از مرگ نجات دهند و بسیاری از آنان کشته شدند و غنایم زیادی به دست مسلمانان افتاد. «حرشی آن همه گرد کرد و برفت به مروان باز شد و پنج یک از غنیمت بیرون کرد و به هشام فرستاد و دیگر به مسلمانان بخشید و هر مردی را هفتصد هزار[؟] برسید و حرش از پس هزیمتیان برداشت و همی شد تا به زمین شروان و آنجا بایستاد و چشم همی داشت فرمان هشام بن عبدالملک را» (همان: ص۹۳۹).

ماجرای عزل سعید بن عمرو حرشی از فرماندهی لشکر طبق روایت بلعمی در این مقطع بوده که اکثر منابع نیز این واقعه را با تفاوت‌هایی آورده‌اند و دلیل عزل وی را نیز عموم منابع، سرخودی وی دانسته‌اند. بلعمی می‌گوید که هشام پس از عزل سعید، مسلمه بن عبدالملک، برادر خود را به جای او فرستاد و مسلمه پس از فتح شروان به دربند (باب‌الابواب) و بلنجر و سمندر رفته و آنها را خالی از سپاهیان خزر یافت ولی چون از حرکت بارخیل؛ پسر خاقان خزر آگاه شد به دربند بازگشت و در نزدیکی نبرد درگرفت که به شکست خزران انجامید و پس از این نبرد، مسلمه به شام بازگشته و مروان بن محمد را به جای خود به فرماندهی لشکر در برابر خزران باقی گذاشت. اولین نبرد مروان با خزرها در نزدیکی بلنجر صورت گرفت که «این غزو را غزوالطین نام کردند یعنی کارزار گل. از بس باران که آمد و اندر این غزو بود که مروان فرمود تا دم‌های اسبان را ببریدند از بسیاری گل که اندر دم اسبان همی رفت» (همان: ص۹۴۴).

پس از آتش‌بسی که در فاصله زمستان به وجود آمده بود، هشام دوباره سعید حرشی را به این مأموریت فرستاه و مروان بن محمد را معزول کرد و «چون سعید را چشم‌ها نابینا شد، نامه نوشت به هشام بن عبدالملک و او را از حال خود آگاه کرد. سعید را بازخواند و مروان را به جای او فرستاد» (همان:

ص۹۴۴) و مروان تا سمندر پیش رفت. خاقان خزر چون چاره‌ای جز تسلیم شدن نیافت، شرط مسلمان شدن بر او نهادند و «خاقان مسلمان شد و مروان او را به شهر خویش اندر بداشت و هدیه‌های او بپذیرفت و بازگشت و به باب‌الابواب بازآمد و نامه نوشت به هشام و او را آگاه کرد بر آن فتح» (همان: ص۹۴۶).

بلعمی پس از شرح وقایع فوق و فتوحاتی که مروان پس از پایان نبرد با خزران به آنها پرداخته، عاقبت کار وی در قفقاز و آذربایجان را چنین می‌نویسد: «همه آذربایگان و بلاد ارمنیه صافی شد و کس نماند که او را مخالف بودی و همه به اطاعت آمدند» (همان: ص۹۴۸).

بلاذری خلاصه کشمکش بین مسلمانان و خزران از آغاز کار جراح بن عبدالله تا شکست نهایی آنان به دست مروان بن محمد و مسلمه بن عبدالملک را چنین آورده است : «جراح بن عبدالله از کر عبور کرد و برفت تا از نهر معروف به سمور بگذشت و سوی خزران تاخت و جمعی کثیر از ایشان بکشت... آنگاه بازگشت و در شکی فرود آمد... خزرها طغیان کرده از رس [ارس] گذشتند. جراح با آنان در صحرای ورثان به حرب پرداخت. آنگاه خزرها به ناحیه اردبیل رفتند و او در چهار فرسنگی سر حد ارمنیه با ایشان مصاف داد. سه روز جنگ به طول انجامید و جراح و همراهانش شهید شدند و آن نهر به نهر جراح معروف شد... پس هشام بن عبدالملک، مسلمه بن عبدالملک را والی ارمنیه کرد و او سعید بن عمرو حرشی را به فرماندهی مقدمه سپاه گسیل داشت... حرشی بر خزران که ورثان را محاصره کرده بودند، بتاخت و ایشان را از آنجا براند و منهزم ساخت. آنان به میمند از توابع آذربیجان آمدند و چون حرشی آماده نبرد با ایشان شد نامه مسلمه بن عبدالملک به وی رسید که او را به سبب اقدام به جنگ با خزران قبل از رسیدن وی ملامت کرد... آن هنگام خزرها بازگشتند و مسلمه ایشان را دنبال کرد و در این باب به هشام نامه نوشت و هشام به او نوشت در میمند که پیش چشمت بودند رهاشان کردی و اکنون در انتهای زمین جستجوشان می‌کنی... مسلمه به شهر باب بایستاد و آن را بگشود. در این شهر هزار خانوار از خزران بودند. ایشان را در محاصره گرفت و به سنگ و سپس به آهن که به گونه سنگ درآورده بودند بکوبید. لکن سودی نبخشید. سپس قصد چشمه‌یی را کرد که انوشیروان از آن آب به مخزن شهر جاری ساخته بود و گاوان و گوسپندان را بکشت و محتوای شکمبه‌ها و انغوزه در آن بریخت. بیش از یک شب نگذشته بود که آب کرم گرفت و بد بو و فاسد شد و چون تاریکی شب فرا رسید، اهالی از قلعه بگریختند و آن را خالی کردند... مروان بن محمد همراه مسلمه بود با وی بر خزران تاخت» (بلاذری، ۱۳۴۶: صص ۲۹۷-۲۹۵).

مروان شهر ایتیل؛ پایتخت جدید خزران (پس از تصرف بلنجر به دست مسلمین در سال ۷۳۱. م) را که در دلتای ولگا قرار داشت در محاصره گرفت و چون خاقان خزر چاره‌ای جز تسلیم ندید، ظاهراً مسلمان شده و به اطاعت اعراب گردن نهاد. «گویند: چون خاقان فرمانروای خزرها فزونی شمار مردانی را که مروان به سرزمین وی آورده بود و ساز و برگ و قدرت ایشان را بدید، دلش را ترس گرفت و بیمناک شد. مروان چون به وی نزدیک شد، رسولی را بفرست و او را به قبول اسلام یا جنگ دعوت کرد. وی

گفت: اسلام را می‌پذیرم. کسی را بفرست تا آن را بر من بنماید. مروان چنین کرد و اسلام آورد و با مروان معاهدت کرد بر این قرار که او را بر ملک خود باقی گذارد. مروان جماعتی از خزران را با خود بیرون ببرد و در دامنه‌های سرزمین لگز بین سمور و شابران اسکان داد» (همان: ص۲۹۸).

پس از این پیروزی مهم و اسلام آوردن ظاهری خاقان خزر که آخرین پیروزی عمده مسلمین بر خزران بود، مشکلات داخلی عدیده‌ای در داخل قلمرو خلافت اسلامی بروز نمود از جمله جا به جایی خلافت بنی‌امیه با بنی‌عباس که متعاقب آن خزرها توانستند با استفاده از این فرصت و خلأ قدرتی که در مرکز جهان اسلام به وجود آمده بود، استقلال خویش را بازیابند و ادامه مشکلات و درگیر شدن سپاه اسلام در جبهه‌های دیگر از جمله بیزانس و نیز درگیری‌های داخلی باعث شد که «حکومت اعراب نه بر کنار ولگا استوار گشت و نه حتی در ارمنستان. حتی در قرن چهارم هجری/ دهم میلادی، حکومت خزران تقریباً تا پشت حصار دربند بسط داشته و مطاع بوده است» (بارتولد، ۱۳۵۸: صص).

مهمترین سیاست خزران برای حفظ استقلال سیاسی‌شان، یعنی گرویدن به دینی غیر از مسیحیت بیزانس و اسلام خلافت عربی، در نوع خود بسیار بدیع و کم‌نظیر بود. خاقان خزر حدود چهار سال پس از شکست خوردن از مسلمین به سال ۷۳۶ م.، یعنی تقریباً در سال ۷۴۰ .م به آئین یهود درآمد.

دولت خزر با هوشیاری قابل تحسینی در راستای حفظ استقلال سیاسی خود یک دین رسمی برگزید تا خود را از خطر تابعیت خلافت اسلامی و امپراطوری مسیحی نجات دهد. به خصوص اینکه نفوذ معنوی مسیحیت و اسلام موجودیت مستقل خزران را تهدید می‌کرد و شامانیزم هم یارای مقاومت در برابر این ادیان را نداشت و خاقان خزر توانست با پذیرفتن دین یهود خود را از نفوذ قانونی و معنوی امپراطور و خلیفه به عنوان فرمانروایان دو تئوکراسی جهانی، مصون و برکنار دارد و دینی را پذیرفت که «در قبال هیچ یک از دو نیروی بزرگ تعهدی نداشت و در عین حال شالوده مورد احترام معتقدات هر دو طرف محسوب می‌گشت» (کستلر، همان: ص۷۱).

سابقه تبلیغ و ترویج آئین یهود به سال‌ها پیش از رسمیت یافتن این دین در میان خزران بازمی‌گردد. از مهمترین دلایل اشاعه دین یهود در قلمرو آنان یهودیانی بودند که به سبب وجود تضییقات شدید نسبت به یهودیان در جهان مسیحیت، با استفاده از فرصت آزادی مذهب در قلمرو خزران به آنجا گریخته و به تبلیغ دین خود می‌پرداختند. البته بخشی از مندرجات تورات خبر از نفوذ و حضور یهودیان در جلگه‌های شمال بین‌النهرین می‌دهد. بر این اساس سابقه رواج آئین یهود در منطقه‌ای که خزران در آن قدرت یافتند، به صدها سال پیش از آنان بازمی‌گردد.

فصول ۵۰ و ۵۱ کتاب یرمیاه از کتب عهد عتیق مملو از هشدارهای خوفناک به بابل است درباره اینکه خداوند انتقام بنی‌اسرائیل از بابل و بابلیان گرفته و آن مملکت را با مردمانش نابود خواهد کرد. در ۴ آیه از آیات این دو فصل از قومی سخن رفته که از شمال به بابل می‌تازند و آن را به ویرانی می‌کشند و مردمان آن را از دم تیغ می‌گذرانند (عهد عتیق، ۱۳۸۰: صصص۱۴۱۹-۱۴۱۰). برخی از صاحب نظران

این قوم شمالی را همان اشکنازها دانسته‌اند که با یهودیان اسیر و پراکنده در بین‌النهرین ارتباط داشته و در واقع توسط ایشان به آئین یهود گرویده و برای حمله به بابل برانگیخته و تشویق شده‌اند و اصطلاح مشهور «یهودیان اشکنازی» و تمیز آنها از «یهودیان غیر اشکنازی (سامی، بنی‌اسرائیلی)» به همین برهه تاریخی بازمی‌گردد. بر این اساس نفوذ یهودیان و آئین یهود در دشت‌های شمال بین‌النهرین و قفقاز و جلگه‌های غرب و جنوب غرب روسیه امروزی، سابقه‌ای دیرینه یافته و نفوذ یهودیان در میان خزران از یک پیشینه تاریخی دور و دراز برخوردار می‌شود.

جزئیات پذیرش آئین یهود از سوی خزران به ویژه خاقان خزر خود بحث مفصلی است که در منابع اسلامی به ویژه منابع بیزانس و عبری و یا سایر تألیفاتی که یهودیان به زبان‌های گوناگون فراهم آورده‌اند، بازگو شده و کستلر و دانلپ نیز به تشریح آن پرداخته‌اند ولی چون خارج از محدوده موضوع این مقاله است، از پرداختن به آن صرف نظر می‌کنیم.

نبردهای خزران با مسلمانان در دوره خلافت بنی‌عباس

تنها یعقوبی از چند برخورد میان مسلمانان و خزران در دوران خلفای عباسی، از جمله منصور (۱۵۸-۱۳۶ هـ‌ق)، هارون‌الرشید (۱۹۳-۱۷۰ هـ‌ق) و متوکل (۲۴۷-۲۳۲ هـ‌ق) خبر داده است که اهمیت سیاسی-نظامی چندانی نداشته‌اند. وی درباره جنگ با خزران در دوره منصور می‌نویسد: «خزر در ناحیه ارمنستان شورش کردند و بر یزید بن اسید سلمی تاختند. پس به ابوجعفر نوشت و گزارش داد که رأس‌طرخان، پادشاه خزر با سپاهی گران رو به وی نهاده و جانشینش شکست یافته است. پس ابوجعفر، جبرئیل بن یحیی بجلی را به فرماندهی بیست هزار از مردم شام و جزیره و موصل به کمک وی گسیل داشت و با مردم خزر بند کرد و جمعی از مسلمانان کشته شدند و جبرئیل و یزید بن اسید هزیمت یافته تا فرس عقب‌نشینی کردند و چون ابوجعفر از پیشامد و پیروزی خزر و ورود ایشان به بلاد اسلامی خبر یافت، هفت هزار زندانی را بیرون آورد و نیز از هر ناحیه‌ای مردم بسیاری فراهم ساخت و آنان را با کارگران و معمارانی فرستاد و شهرهای کمخ و محمدیه و باب واق و چندین شهر دیگر ساخت و آنها را پناهگاه مسلمانان قرار داد و سپاهیان را در آنها فرود آورد. پس جنگ را از سر گرفتند و دشمن با ایشان به نبرد برخاست و مسلمانان با آن شهرها نیرومند شدند و در آن سرزمین سکونت گزیدند» (یعقوبی، همان: ص۳۶۲).

یعقوبی درباره حمله خزران در دوران هارون‌الرشید به قفقاز به تحریک فرزند ابن نجم؛ بطریق مقتول ارمنستان که به خاطر کشته شدن پدرش به دست سعید بن سلم، به خاقان خزر نامه نوشته و او را تحریک به حمله به قفقاز کرده بود، می‌نویسد: «پس شاه خزر به سوی وی پیش آمد و با سپاهی عظیم بر مسلمانان غارت برد و کشت و بسیاری از مردم را کشت و اسیر گرفت تا به پل کر رسید و مردمی از مسلمانان را اسیر کرد و قتل عام کرد و شهر را آتش زد و زنان و کودکان را کشت» (همان: ص۴۳۹). این ماجرا نیز با بازگشت خاقان خزر به قلمرو خویش پایان یافت.

همچنین یعقوبی از شورش صناریه و مکاتبات بین صقالبه و صناریه و روم و امیران خزر در عهد متوکل، بدون ذکر تاریخ دقیق آن خبر می‌دهد که با رسیدن فرستاده خلیفه؛ محمد بن خالد بن یزید بن مزید شیبانب به قفقاز، این شورش فروکش کرده و اتحاد مذکور منتفی شد (همان: ص۵۱۹).

امپراطوری خزران به دلایل مختلف از جمله برخوردهای متوالی با حکومت‌های محلی به ویژه استقرار پچنک‌ها در فاصله رود دُن تا مولداوی مابین سنوات ۸۶۹-۶۸۹ .م تبدیل به دولتی کوچک با قلمروی محدود به دُن سفلی و ولگای سفلی و قفقاز شد (ر.ک گروسه، همان: ص۳۰۳). پس از قدرت‌یابی اسلاوها، رقیب دیگری سر برآورد که بعدها دشمن اصلی خزران و از بین برنده آنان شدند. سرانجام سویاتسلاو؛ شاهزاده اسلاو به سارکیل؛ سومین و آخرین پایتخت خزران حمله کرده و آن را تصرف نمود و بدین ترتیب قدرت اصلی خزران منهدم شد و بر اثر این ضربه کاری، دولت بزرگ خزر تبدیل به خاناتی کوچک در نواحی داغستان امروزی شد و ضربه نهایی را نیز بازیل؛ امپراطور روم شرقی در سال ۱۰۱۶ م. بر آنان وارد آورد و با همکاری روس‌ها، بقایای دولت خزران را از میان برد ■

منابع و مآخذ:

آزاد، ابولکلام (۱۳۷۵). *کوروش (ذوالقرنین)*، ترجمه محمدابراهیم باستانی پاریزی، کوروش، تهران..

ابن اثیر، عزالدین (۱۳۷۴). *الکامل فی‌التاریخ*، ترجمه سیدحسن روحانی، ج۷، نشر اساطیر، تهران..

اصطخری، ابواسحق ابراهیم (۱۳۷۲). *ممالک و مسالک*، ترجمه محمد بن اسعد بن عبدالله تستری، به کوشش ایرج افشار، بی جا.

ابن فضلان، احمد (۱۳۴۵). *سفرنامه*، ترجمه سیدابوالفضل طباطبایی، شرق، تهران.

بارتولد، و. و (۱۳۵۸). *گزیده مقالات تحقیقی*، ترجمه کریم کشاورز، بی نا، تهران..

بلاذری، احمد بن یحیی (۱۳۴۶). *فتوح‌البلدان*، بنیاد فرهنگ ایران، تهران.

بلعمی (۱۳۶۶). *تاریخ بلعمی* (گزیده ترجمه تاریخ طبری)، به کوشش رضا انزابی نژاد، چ۲، دانشگاه تبریز، تبریز.

ـــــ (۱۳۷۳). *تاریخنامه طبری*؛ گردانیده منسوب به بلعمی، به تصحیح و تحشیه محمد روشن، چ۳، مجلد دوم، البرز، تهران.

دانلپ، د.م (۱۳۸۲). *تاریخ خزران از پیدایش تا انقراض*، ترجمه محسن خادم، ققنوس، تهران.

رئیس‌نیا، رحیم (۱۳۷۹). *آذربایجان در سیر تاریخ ایران*، چ۳، ج۲، مبنا، تبریز.

طبری، محمد بن جریر (۱۳۵۲). *تاریخ الرسل والملوک*، ترجمه ابوالقاسم پاینده، ج۵، بنیاد فرهنگ ایران، تهران.

(۱۳۸۰). *کتاب مقدس (عهد عتیق)*، ترجمه گروه مترجمین، اساطیر، تهران.

کستلر، آرتور (۱۳۶۱). ترجمه محمدعلی موحد، شرکت سهامی انتشارات خوارزمی، تهران.

گردیزی، ابوسعید (۱۳۶۳). *عبدالحی بن ضحاک ابن محمود*، به تصحیح عبدالحی حبیبی، دنیای کتاب، تهران.

گروسه، رنه (۱۳۵۳). ترجمه عبدالحسین میکده، شرکت انتشار علمی و فرهنگی، تهران.

گومیلی‌یف، لف.ن (۱۳۸۲). *کشف خزرستان*، ترجمه ایرج کابلی، آگه، تهران.

مسعودی، علی بن حسین (۱۳۷۴). *مروج‌الذهب*، ترجمه ابوالقاسم پاینده، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران.

وامبری، آرمینیوس (۱۳۶۵). *سیاحت درویشی دروغین در خانات آسیای میانه*، ترجمه فتحعلی خواجه نوریان، علمی و فرهنگی، تهران.

یعقوبی، ابن واضح (۲۵۳۶). *تاریخ یعقوبی*، ترجمه ابراهیم آیتی، مجلد دوم، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، تهران.

KAFESOĞLU, İbrahim (1979). *Türk Millî Kültürü*, Ankara.

وارلیق
VARLIQ
Dil Edebiyat ve Kültür Araşdırmaları Dergisi
Yeni Dönem. İl: 1, Sayı: 3 (Qış 2015), ss. 123-130
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

عثمانلی «اتحاد و ترقی جمعیتی» ایله آذربایجان مشروطیت لیدرلری آراسینداکی ایلیشکیلر (۱۹۰۹-۱۹۰۵)

• دوکتور توحید ملک‌زاده دیلمقانی[۱]

ÖZET: Tohid Melikazade DİLMEQANİ, "Osmanlı *İttihad ve Terakki Cemiyeti* ile Azerbaycan Meşrutiyet Liderleri Arasındaki İlişkiler (1905-1909)", *Varlıq: Üç Aylık Türk Dili, Edebiyatı ve Kültürü Dergisi*, İkinci Dönem, Sayı: 3 (Kış 2016/1394), ss. 123-129

1907'de başlayan Azerbaycan Meşrutiyet devrimi, İran'ın kaderini değiştirdi. Bu devrimde Osmanlı dönemi Genç Türkler Hareketi'nde (1905) yer alanların da rolü açıkça görülür. Özellikle 1900'lü yıllarda Urmiye ve Azerbaycan'ın batı bölgelerinde bulunan ve Osmanlı ordusuna hizmet eden askerlerin bir kısmı da Azerbaycan Meşrutiyet devrimine katılmıştır. Ömer Naci gibi etkili şahsiyetler de bu harekete katılarak Said Selmasi ile birlikte yeni usullü okulların açılmasına yardımcı olmuşlar. Bu çalışmada İttihad ve Terakki Cemiyeti ile Azerbaycan Meşrutiyet Hareketi liderleri arasındaki ilişkiler ele alınmıştır.

***Açar Sözcükler*:** Azerbaycan, Meşrutiyet, Osmanlı, İttihad ve Terakki Cemiyeti.

چکیده: توحید ملک‌زاده دیلمقانی، "روابط جمعیت *اتحاد و ترقی* عثمانی با رهبران انقلاب مشروطه در آذربایجان (۱۹۰۹-۱۹۰۵)"، *وارلیق: فصلنامه زبان، ادبیات و فرهنگ ترکی*، دوره دوم، شماره ۳ (زمستان ۲۰۱۶/۱۳۹۴)، صص. ۱۲۹-۱۲۳

با آغاز جنبش مشروطیت در آذربایجان، سرنوشت ایران دچار تحول شد. در این انقلاب، نقش رهبران جنبش ترک‌های جوان (گنج تورکلر) عثمانی (۱۹۰۵) نیز به وضوح دیده می‌شود. به ویژه آنکه در اوایل دهه ۱۹۰۰، عده‌ای از نظامیان عثمانی حاضر در اورمیه و غرب آذربایجان نیز به جنبش مشروطیت پیوستند. افراد با نفوذی مانند عمر ناجی، به همراه سعید سلماسی در تاسیس مدارس اصول جدید نقش داشتند. در این مقاله، روابط میان جمعیت اتحاد و ترقی و رهبران جنبش مشورطیت آذربایجان مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

کلیدواژه‌ها: آذربایجان، مشروطیت، عثمانی، جمعیت اتحاد و ترقی.

[۱] آراشدیرماجی (tohidmelikzade@yahoo.com).

۲۰-جی عصرین باشلاریندان اعتباراً اورتادوغو سیاسی قُطبلاریندا درین سیاسی، اجتماعی و مدنی چالخانتیلارین باش وئرمه‌سیله بو جوغرافیادا یاشایان خالقلارین طالعلری ده دگیشمه‌یه باشلادی. بو خالقلارین یئنی دوشونجه‌لر آخیمیندا یؤکسلن هارایلاری زنجیر کیمی خالقدان خالقا دولاشیب آزادلیق نغمه‌لرینی بیر خالقدان باشقا خالقا سیچراتماغا باشلادی. ۱۹۰۵-دن اعتباراً روسیادا باش وئرن آزادلیق حرکاتی بو آزادلیق حرکاتی‌نین باشلانیشی سایه‌لیر. داها سونرا قاجار و عثمانلیلارا سیچرایان بو حرکات، حاکیم گوجون سینیرسیز قوه‌لرینه سینیر گتیریب، مملکتی اداره ائتمکده خالقین دا اشتراک ائتمه‌سی استقامتینده حرکت ائتدی.

آذربایجان ایسه روسیا و عثمانلی ایله قونشو اولدوغو اوچون بو سیاسی و اجتماعی چالخانتیلاردان کناردا قالمادی. باکی، تیفلیس و عثمانلی ایله سیخ علاقه‌ده اولان گونئی آذربایجانلی سئچکین و تاجیر طبقه، سیرایلا روسیادان سوسیالیزم و عثمانلی‌دان تورکچو اتحاد ـ ترقی جمعیتی فیکیرینی آذربایجانا گتیردیلر.

عثمانلی‌دا آذربایجان تورکلری‌نین یئرلشدیریلمه‌سی و «سعادت انجمنی»

عثمانلی‌دا آذربایجا تورکلری‌نین یئرلشدیریلمه‌سی و اورادا یاشامالاری چوخ اسکیلره قاییدیر. ۱۶-جی عصرین باشلاریندا سلطان سلیم تبریزی اله گئچیردیکدن سونرا بیر چوخ آذربایجانلی صنعتکار عثمانلی‌یا کؤچورولدو . داها سونرا قاجار ـ عثمانلی ایلیشکیلری یاخشیلاشینجا تیجارتله ماراقلانان آذربایجانلیلار غرب قاپیسی سایه‌لان ایستانبولا چاتدیلار . ۱۹۰۰-جو ایللره گلینجه ایستانبولدا یاشایان آذربایجان تورکلری‌نین نفوسو اون‌مینی آشمیشدی (تقی‌زاده: ۲۲۲؛ ساسانی ۱۳۵۴: ۹۴).[۲] بونلار تیجارتله بیرلیکده آذربایجان‌ین وضعیتی ایله ده ماراقلانیردیلار. او زامانلار آذربایجان تورکلری‌نین عثمانلی‌دا باش وئرن سیاسی آزادلیق اورتامیندان یارارلاناراق قاجار ممالک محروسه‌سی و آنایوردلاری آذربایجان ایله باغلی توپلانتیلار دا دوزنله‌ییردیلر. زامان ایره‌لیله‌دیکجه فعالیتلرینی دوزنله‌مک اوچون عثمانلی‌دا فیکیرداشلارینی بیر یئره ییغاراق اوجاقلار قوروب آنا وطنلرینه خیدمت ائتمک اوچون اللریندن گلنی اسرگه‌مه‌دیلر. استانبولدا یاشایان آذربایجان تورکلری‌نین قوردوغو اوجاق «سعادت انجمنی» آدلانیردی. قاینا‌قلارا گؤره بو انجمنین قادینلار شعبه‌سی‌ده فعالیت ائدیردی (آفاری ۱۳۷۷: ۲۵). چوخ سیستماتیک چالیشان بو انجمنلر آذربایجان‌ین سیخینتیلی گونلرینده خالقیمیزین پیس وضعیتینی دونیایا چاتدیرماغی باشاردیلار (*ناله ملت* قزئتی ۱۳۲۷، س ۲۹: ۴). «سعادت انجمنی» اؤزونو آوروپادا آذربایجان ایالت انجمن نماینده‌سی ائله‌جه‌ده منحل اولموش ایران مجلیسی اولاراق آپاریردی. بیلیندیگی کیمی تهراندا مجلیس توپا باغلاندیقدان سونرا آذربایجان ایالت انجمنی اؤزونو گئچیجی «آذربایجان دؤلتی» اولاراق اعلان ائتمیشدی (آبراهامیان ۱۳۷۷: ۲۲۳). بو انجمنین فعالیتلریله ایستانبولدا آذربایجان تورکلری اوچون مالی کامپانیالار دا ترتیب ائدیلدی و اله گلن گلیرلر تبریزه گؤندریلدی (امیرخیزی

[۲] سید حسن تقی زاده و خان ملک ساسانی بو رقمی ۱۶۰۰ نفر اولاراق بلیرتیر (تقی‌زاده: ۲۲۲، ساسانی ۱۳۵۴: ۹۴).

۱۳۷۹: ۱۹۲). قید ائتمک لازیمدیر کی، مشروطیتین آغیر واختیندا ایران خالقلاریندان یالنیز عرب لیدری شیخ خزعل آذربایجانلیلارا مادی کؤمک ائتمیشدیر (کسروی: ۷۹۶).

سونرالار آذربایجان وضعیتی گرگینله‌شینجه «سعادت انجمنی»نی یئنیدن دؤزه‌نه سالماق آماجی ایله نجف عالیملری آذربایجان تورکلریندن حاج شیخ اسدالله ممقانی «سعادت انجمنی»نه باشقان اولاراق گؤندریلدی (کسروی: ۱۹۴). او ۲۶ شوال ۱۳۲۶ (۲۱ نوامبر ۱۹۰۸)دا ایستانبولا چاتدی.

«سعادت انجمنی» و «اتحاد و ترقی جمعیتی» آراسینداکی امکداشلیق

«سعادت انجمنی» عثمانلی‌دا او زامان گیزلیجه فعالیت ائدن و داها سونرا اقتدارا گلن تورکچولویو و معاصیرلشمه‌نی آماجلایان «اتحاد و ترقی جمعیتی» ایله ده یاخین علاقه‌ده ایدی. بو ایلیشکی، عثمانلی آیدینلاری‌نین عثمانلی خاریجینده یاشایان تورکلری آنلامیش اولدوقلاریندان میدانا گلیردی (سوئیتوچووسکی ۱۹۸۸: ۱۰۳). داها اؤنجه آذربایجان تورکلرینی «عجم» خطاب ائدن عثمانلی آیدینلاری بو سفر «تورک قارداش»لاریمیز اولاراق خطاب ائدیردیلر. بو ایستی مناسبت ایسه ایکی سویداش خالقین داها دا یاخینلاشماسینا سبب اولدو. نتیجه‌ده «اتحاد و ترقی جمعیتی» آذربایجان‌دا باش وئرن حادثه‌لرله داها چوخ ماراقلانماغا باشلادی. ۱ شعبان ۱۳۲۵ (۹ سپتامبر ۱۹۰۷)ده تبریزده چاپ اولونان *انجمن* قزئتی بو جمعیتین آذربایجان خالق حرکاتینا دایر مثبت مناسبتلرینی و حتی حمایه بیلدیریسینی نشر ائتدی (*انجمن* ۱۳۲۵: س ۱۳۱؛ *ناله ملت* ۱۳۲۶: س ۱۹).

داها سونرا بو جمعیت ستارخان و سایر مجاهیدلره افتخار مدالیاسی گؤندردی. بو ایش روسلاری راحاتسیز ائتمیشدی (معاصر ۱۳۴۶: ۹۱۰). سن پترزبورگ‌دان گلن بیر مکتوبا گؤره، روسلار ادعا ائتمیشلر کی، عثمانلی اتحادچیلار آذربایجانلیلاری روس علیهینه تحریک ائتمگه مشغولدورلار (معاصر ۱۳۴۶: ۹۰۶). روسلارین شیدّتلی اعتراضی نتیجه‌سینده عثمانلی دؤلتی اتحادچیلارین آذربایجان‌دا هر جور مداخله‌سینی ردّ ائتدی. عثمانلیلارین ۲۶ نوامبر ۱۹۰۸-ده رسمی آچیقلادیغی بیانیه‌ده ستارخانا گؤندریلن مدالیالاری سعادت انجمنی طرفیندن گؤندریلمه‌سینی بیلدیردی (معاصر ۱۳۴۶: ۹۱۲). بو ایسه بو ایکی قورولوشون سیخ علاقه‌لریندن خبر وئریردی.

ایستانبول‌دا سعادت انجمنی اتحادچیلارلا بیرلیکده استبدادا قارشی اولدوقلارینی سؤیله‌مک آماجی ایله ایران سفیرلیگی قارشیسیندا گؤستری و میتینگلر ده گئچیردیلر (معاصر ۱۳۴۶: ۷۷۳).

اتحادچیلارین یاردیمی ایله ایستانبول‌دا چاپ اولان *صاباح* قزئته‌سی آذربایجان حرکاتیندان داواملی یازیلار یایینلایاراق تبریز غارت‌زده‌لرینه کؤمک کامپانیاسی ترتیب ائتمیشدی. آذربایجان انجمن اورقانی ساییلان *انجمن* قزئتی ایسه خالقین روحیه‌سینی یؤکسلتمک اؤچون بو خبرلری دواملی چاپ ائتمکله مشغول ایدی (*انجمن* ۱۳۲۶: س. ۳۵، ص. ۴؛ امیرخیزی: ۲۸۵).

آذربایجانلی سعید سلماسی و اتحاد ترقی جمعیتی

۱۹۰۷-لردن اعتباراً عثمانلیلارین محمدعلی شاهلا سرحد آنلاشماسی نتیجه‌سینده آذربایجان‌ین غرب منطقه‌لرینی اشغال ائتمیشلر. یایقین بیر فیکره گؤره، قاجار و عثمانلی سلطانلاری آذربایجانلیلاری آزادلیقدان واز گئچمه‌لری اؤچون تضییق آلتدا قویماق فیکرینده‌یدیلر (انزلی ۱۳۷۸: ۱۸۳؛ کسروی: ۴۲۷). گیزلیجه فعالیت ائدن اتحاد و ترقی جمعیتی پاریس‌دن یاییملادیغی بیر بیانیه‌ده عثمانلی دؤلتی‌نین آذربایجانی اشغال ائتمه‌سیندن اؤز راحاتسیزلیغینی بیلدیرمیشدی (کسروی: ۴۷۸). سرحدی اشغال ائدن عثمانلی اوردوسو ایچینده تصادفی اولاراق اتحادچیلارین اؤست دؤزئیده ضابیطلری او جمله‌دن انورپاشانین عمیسی خلیل‌پاشا دا وار ایدی. او آذربایجان وضعیتی ایله یاخیندان تانیش ایدی. میرزا سعید سلماسی خلیل پاشایلا سیخ علاقه‌ده اولان آذربایجانلی مجاهید ایدی (ملک‌زاده ۱۳۷۸: ۲۲۷).

سعید سلماسی (۱۳۲۷-۱۳۰۶)

باکی ـ تبریز ـ استانبول اؤچگنینده فعالیت ائدن میرزا سعید سلماسی ۱۸۸۹-دا آذربایجان‌ین سلماس شهرینده آنادان اولموشدور. وارلی بیر عایله‌نین اوشاغی اولان "آغابالا" داها سونرا "سعید" آدینی سئچمیشدیر. گنج چاغلارینda باکی، تفلیس، ایستانبول و روسیایا سفر ائتمیشدیر. بو سفرلرده آزادلیق نغمه‌لرینی دریندن حیسّ ائتمیش و بیر اینقلابچی کیمی وطنه دؤنموشدور. ۱۹ یاشیندا رسماً اتحاد و ترقی جمعیتی‌نین عضوو اولموشدور (توَتاوغلو ۱۹۹۲: ۸۹). سعید سلماسی‌نین ایستگی ایله اتحادچیلارین تانینمیش عضوو عمر ناجی بگ فرانسادان سلماسا گلمیشدیر. ناجی بگ سلماسلی ضیالیلارلا بیرلیکده سلماس‌ین ایلک مودرن و آنا دیلینی ده تعلیم وئرن مکتبینی آچمیش مکتبین مودورلویونو قبول ائتمیشدیر. میرزا سعیدین آذربایجانا ائتدیگی خیدمتلری اوچون بو مکتبین آدی سلماس ضیالیلاری طرفیندن "سعیدیه" قویولدو. "سعیدیه مکتبی" سلماسدا آزادلیق و مدنیتین انکیشافیندا اؤنملی رول اویناmیشدیر. اتحاد و ترقی جمعیتی عمر ناجی‌نین آذربایجان‌دا گؤستردیگی مثبت فعالیتلریندن بو مکتوبلا سئوینجینی بیلدیرمیشدیر:

> «اوزون مکتوبونوز واصیل اولدو. وئریلن حوادثلر بیزی ممنون ائتدی. ناجی بگین مدرسه‌یه مودور اولماسی مناسیبتیمیزین توسّعونه، اوراداکی رابطه‌نین تقویه‌سینه حیذمت ائده‌جگینی اومید ائدریز» (توَتاوغلو ۱۹۹۲: ۹۹).

میرزا سعید خان استبدادین بیر آی باشلانماسیندان سونرا ایستانبولا گئتدی. ایستانبول‌دا آزادلیق هاواسی اسدیگی اوچون اوراسی آذربایجانلیلارین سیاسی فعالیتلرینه اویغون و الوئریشلی بیر یئره چئوریلمیشدیر. اورادا هرگون "بگ‌اوغلو" محله‌سینده سیاسی میتینگلر گئچیریلیردی. میرزا سعید ایسه بو میتینگلرده آذربایجانلیلارین نماینده‌سی اولاراق اشتیراک ائدیب نطق ائدردی. او بو اجلاسلاردا اؤزونو

"آذربایجانلی" کیمی آپاریب "آذربایجان تورکجه"سیله دانیشاردی (دولت‌آبادی، ج. ۳، ص. ۳۸). ایران‌دان گلن باشقا خالقلار دا اؤز آنا دیللرینده نطق ائدردیلر.

میرزا سعید فعالیتلریله اتحادچیلارین تانینمیش شخصیتلریندن "خلیل پاشا، یعقوب جمیل، مصطفی نجیب، عمرناجی" باشچیلیغی ایله توپلام ۳۰ نفر ایستانبول‌دان آذربایجانا گلمک اوچون ، طرابزونا اورادان دا ارضروما گئتدیلر. خلیل پاشا آذربایجانا داخیل اولمادان اونجه دوغو بایزیددده یاشایان ائلات لیدرلری‌نین امکداشلیقلارینی قازانماق اوچون او طرفلره گئتدی. قالانلار ایسه وانا گئتدیلر. نهایت مذاکره‌لردن سونرا خلیل پاشا دا آذربایجانا گئدن اتحادچیلارا قاتیلیدی. بیرلیکده سلماس ماحالی مرکزی دیلمانا داخیل اولدولار (قوُت ۱۹۷۲: ۵۹). دیلمان‌دا مجاهیدلر طرفیندن قارشیلاندیلار. سلماس‌دا سیلاحین آز اولماسینا گؤره، عمر ناجی‌نی سیلاح و فشنگ گتیرمک اوچون تکرار وانا گؤندردیلر. اتحادچیلار ایکی گون سلماس‌دا قالدیقدان سونرا ۱۹۰۹ فوریه سونلاری استبداد و آزادلیق حدودو اولان خویا ساری حرکت ائتدیلر. خوی اهالیسی، سلماس و اتحادچیلاردان ترتیبله‌نن اوردونو چوخ صمیمیتله قارشیلادی. بو اوردونون سرکرده‌لری ایلک اؤنجه خویا ییغیلان مجاهیدلرله حربی مشقله مشغول اولدولار. بیر نئچه گؤن سونرا مشروطه‌چیلرله استبدادچیلار آراسیندا آغیر ساواش باشلادی. باشقالا والیسی ایسه آتلیلارلا بیرلیکده بو ساواشا قاتیلدی و نهایت مشروطه‌چیلر غالیب گلدیلر. تأسف کی گنج میرزا سعید سلماسی ۲۱ یاشیندا شهید اولدو.

سعید سلماسی‌نین شهادتی باکی ـ تبریز ـ استانبول اوچگنینی درین ماتمه بورودو. اونون حاقیندا اونلارجا شعر و یازی یازیلدی (ملک‌زاده ۱۳۷۸: ۲۵۳). اتحادچیلار طرفیندن ایستانبول‌ون فتحی (آقشین ۱۹۸۷: ۱۳۴) ایران مشروطه‌چیلرینی ده تهرانی ضبط ائتمگه تحریک ائتدی و بیلیندیگی کیمی نئچه آی سونرا تهران ضبط ائدیلدی. عثمانلی مشروطه‌چیلری طرفیندن ایستانبول ضبطی آذربایجان مطبوعاتیندا دا عکس اولوندو.

اتحاد و ترقی جمعیتی‌نین آذربایجان‌دا چالیشان باشقا بیر عضوو قارصلی آیدین پاشا و قارداشی ابراهیم پاشا ایدی. بو ایکی قارداش خوی و سلماس منطقه‌لرینده فعالیت ائدیردیلر. ۱۹۰۹ فوریه آیی خوی ساواشیندا یوز آتلی ایله اشتیراک ائتمیشلر (اردوبادی ۱۳۶۴: ۳۹). ابراهیم پاشا داها سونرا قارص بلدیه رئیسی اولدو. اونون عایله‌سی ایندی آنکارا و ایستانبول‌دا یاشاییرلار.

اتحاد و ترقی جمعیتی‌نین آذربایجان اوغروندا آپاردیغی سیاسی فعالیتلر

تبریز، مرکزی دؤلته باش اگمه‌ییندجه شاه، عین‌الدوله‌نی آذربایجان والیسی اولاراق تبریزه گؤندردی. اونون تبریزده تؤرتدیگی جنایتلر تامام حرّ انسانلاری او جمله‌دن اتحادچیلاری دا عکس‌العمله مجبور ائتدی. بو جمعیت عین‌الدوله‌یه گؤندردیگی ۶ شعبان ۱۳۲۶ (۳ سپتامبر ۱۹۰۸) تاریخلی مکتوبدا اونا اعتراضلارینی بیلدیرمیش و تبریزین محاصره‌سیندن واز گئچمه‌سینی ایسته‌میشدیر . مکتوبون سونوندا بو چارپیجی شعر یازیلمیشدیر:

ای ستمگر اولما راغیب میلّتین افناسینا
پادشاهسان گئت‌گیلن بیگانه‌لر داعواسینا
مسلّمان قانی مباح اولماز باتیرما اللرین
اولما چوخ مغرور شاهیم محتکیر فتواسینا
اوتوز ایل نازین چکن شهره عجب وئردین عوض
خطه‌ی تبریزی دؤندردین بلا صحراسینا
سهل سانما ائت‌گیلن مظلوم قانیندان حذر
قورخ او گؤندن غرق اولورسون سن ده قان دریاسینا
واخت او واختدیر کیم سنین هم اولسون اقبالین نگون
چونکو ظولمون چیخماسان بیر ذیروه‌ی اعلاسینا
بیز اگر فیض شهادت درک ائدک سیز سعی ائدین
ای بیزیم ائولادیمیز مشروطه‌نین اجراسینا
وئردیلر فتوا مجاهید قتلینه آل یزید
رسمدیر تقلید ائدر هرکیمسه اؤز مؤلاسینا

عثمانلی‌دا رسمی اولاراق مشروطیتین قبولوندان سونرا عثمانلی سفیری تبریزده استبداد مرکزی ساییلان دوه‌چی محله‌سینه گئدیب اورادا انقلاب قارشیسیندا دوران اسلامیه انجمنی باشچیلاریلا گؤروشور. او بو گؤروشده او انجمندن مشروطه قارشیسیندا دورمامالارینی ایسته‌ییر (ویجویه ۲۵۳۵: ۶۵).

تبریزین محاصره‌سی داوام ائدینجه سعادت انجمنی ۲۳ سپتامبر ۱۹۰۸-ده بو آغیر وضعیتی اینگیلیس و آوروپا قامو اویونا (افکار عمومیسینه) بیلدیره‌رک اؤز راحاتسیزلیغینی بیلدیردی (معاصر ۱۳۴۶: ۸۲۱). روسلار تبریزین محاصره‌سینی بهانه ائدیب نهایت تبریز و آذربایجانی اشغال ائتدیلر. اورمیه و تبریزده مشروطه‌چیلر عثمانلی کونسولوسلارینا سیغیندیلار (کاویانپور ۱۳۷۸: ۲۵۸؛ امیرخیزی: ۱۵۴). عثمانلیلار ایسه روسلارین عمللرینه اؤز اعتراضلارینی بیلدیردیلر (آقااوغلو: ۲۶). بیر نئچه واخت سونرا عثمانلی کونسولوسونا سیغینان ستارخان و باقرخان کونسولوسو ترک ائدیب تهرانا گئتدیلر. تهران‌دا اتابک پارکی حادثه‌سینده ستارخان یارالانیر و بیر نئچه آی سونرا وفات ائدیر. اونون وفاتینا گؤره اتحادچیلار و سعادت انجمنی ایستانبول‌دا بیر یاس مراسیمی گئچیریر. ایستانبول‌ون «والده» مسجیدینده گئچیریلن بو مراسیمه عثمانلی دؤلت ارکانیندان بیر چوخ آدام قاتیلدی. یاس مراسیمی‌نین رسمی اعلانی دا ایستانبول قزئته‌لرینده یاییناندی (امیرخیزی: ۵۱۸). روسلارین اشغالی داوام ائدینجه یوزلرجه آذربایجانلی مملکتی ترک ائدیب سلماس یولویلا عثمانلی‌یا سیغیندی (بروان ۱۳۶۳: ۱۵۴). بو آذربایجانلیلارین طالعلری فرقلی اولدو. بیر قیسمی بالکان ساواشلارینا قاتیلیب شهید اولدولار. بیر قیسمی ده بیرینجی دونیا ساواشینا قاتیلیب "چاناق‌قالا" ساواشیندا شهید اولدولار و قالانی آوروپایا گئدیب اورادا یئنی سیاسی یول آختاریماغا باشلادیلار و بیر نئچه‌سی ده عثمانلیلارلا تکرار آذربایجانا گلیب روس اشغالچیلاری ایله مبارزه آپارماغا مشغول اولدولار.

اتحاد و ترقی جمعیتی‌نین آذربایجان اوغروندا آپاردیغی مدنی فعالیتلر

عثمانلیلارین آذربایجان مشروطه انقلابینا یاردیملاری‌نین باشقا جهتی ده صنعت یولویلا خالقین مشروطه ماراغینی قازاندیرماق اولموشدور. بو ایشلردن بیری، تئاتر قروپلاری‌نین آذربایجان و تهرانا گؤندریلمه‌سی ایدی. گرچی باکی و تیفلیس‌دن گلن صنعتچی قروپلار عثمانلیلاردان داها اکتیو گؤرونوردو (رسولزاده ۱۳۷۲: ۹۸) ، آما عثمانلیلار "نامیق کمال"ین «زاواللی چوجوق» و«آلدانمیش آداخلی» آدلی پئیسلرینی مکرر نمایشه قویماغا موفق اولدولار. نامیق کمال‌ین مشهور نمایشی"وطن یاخود سیلیستره" ده تهران‌دا لاله‌زار خیابانیندا اولان تئاترلاردا نمایشه قویولموشدو (آذین پور، ج. ۲: ۵۰). بو پئیسلر داها سونرا حسن خان ارفع آدینی آلان ح. ملکزاده تبریزی طرفیندن ترجمه ائدیلمیشدیر. نامیق کمال‌ین شعرلری ده خالقین دیلینده ایدی (کسروی: ۲۱۶):

آمالیمیز، افکاریمیز اقبالِ وطندیر
سرحدیمیزه قلعه بیزیم خاکِ وطندیر
داعوا گونو یکسر گؤرونن قانلی کفندیر
ایرانلیلاریق جان وئریبن نام آلاریق بیز
داعوادا شهادتله هامی کام آلاریق بیز

گؤروندویو کیمی بو شعرلرده عثمانلیلاریق یئرینه ایرانلیلاریق یازیلمیشدیر.

عثمانلیلارین آذربایجان مشروطه انقلابینا یاردیملاری ایستانبول‌دا نمایشه قویولان تئاترلارلا دا داوام ائتدی[۳]. "اشرف" آدلی شاعیر ده اؤز شعرلری ایله آذربایجان مشروطه انقلابینا یاردیم ائدیردی. بو مجموعه ایستانبول دا چاپ اولدو. شبهه‌سیز بو کامپانیالار سعادت انجمنی و اتحاد و ترقی جمعیتی طرفیندن برپا اولموشدور.

سونوج

اتحاد و ترقی جمعیتی‌نین ۱۹۰۵-دن باشلانان آذربایجان‌دا آکتیو سیاستی، منطقه‌ده تورکچولوک تفکورونون آرتیشینا سبب اولدور. بو آرتیش نتیجه‌سینده آذربایجان‌ین گرچک تورک کیملیگی اورتایا قویولموشدور. بیرینجی دونیا ساواشیندا اتحادچیلارین یؤنتیمینده عثمانلی دؤلتی آذربایجانا داخیل اولدو. بو سفر مشروطه انقلابیندا اله گلن تجروبه اونلار اوچون فایدالی اولدو. چاغداش آذربایجان سیاسی تابلوسوندا آدی چوخ آز دئییلن تورکچو اتحادِ اسلام تفکورو اورتایا چیخدی. اتحادِ اسلامچیلارین چاباالاریلا آذربایجان‌دا تورکجه قزئته‌لر و مکتبلر آچیلدی. ۱۹۲۵-ه قدر آذربایجانلیلارین سمپاتیسینی قازانان بو دوشونجه طرزی آذربایجان‌ین تورک محورلی اولدغونو قبول ائدیب و اونون داوام ائتمه‌سینی

---

[۳] اعلان متنی بئله‌دیر: آذربایجان قومپانیه‌سی ایله عثمانلی درام قومپانیه‌سی طرفیندن مسامره فوق‌العاده شیمدی‌یه قدر هیچ گؤرولمه‌دیک بیر صورتده یئنکی بیر طرزده ایران انقلاب کبیری ممثل شهیر صفا بیک عصمت فخری بیک (اسناد روابط ایران و عثمانی ج. ۷، ص. ۳۴۷).

ایسته‌ییردی . ۱۹۲۵-ده تورک قاجار دؤلتی‌نین آرادان گئدیب، پهلوی فارس سیستمی‌نین اورتایا رسماً گلیشیله بو تفکور طرزی اورتادان قالدیریلدی. بو موضوعنون آیرینتیلی آنالیزینی سونراکی مقاله‌لره بوراخیریق ■

قایناقلار:

اردوبادی، محمد سعید (۱۳۶۴). *دومانلی تبریز*، ۲-جی باسقی، تهران.

امیرخیزی، اسماعیل (۱۳۷۹). *قیام آذربایجان و ستارخان*، آگاه یاییناری، تهران.

انزلی، حسن (۱۳۷۸). *اورمیه در گذر زمان*، اورمیه.

آبراهامیان، یرواند (۱۳۷۷). *ایران بین دو انقلاب*، ترجمه: احمد گل‌محمدی و محمد ابراهیم فتاحی، نی یاییناری، تهران.

آذین‌پور (ی.ت. ؟). *ادبیات نمایشی در ایران*، جیلد ۲، ی.ی.؟.

آفاری، زانت (۱۳۷۷). *انجمن‌های نیمه‌سری زنان در نهضت مشروطیت*، ترجمه: دکتر جواد یوسفیان، تهران.

براون، ادوارد (۱۳۶۳). *نامه‌هایی از تبریز*، ترجمه: حسن جوادی، تهران.

تقی‌زاده، سید حسن (ی.ت.؟). *تاریخ مشروطیت ایران*، فردوس یاییناری، تهران.

دولت‌آبادی، یحیی (ی.ت. ؟). *حیات یحیی*، ی.ی. ؟.

رسولزاده، محمدامین، (۱۳۷۲). *گزارشهایی از انقلاب مشروطیت در ایران*، ترجمه: رحیم رئیس‌نیا، ۱-جی باسقی، تهران.

ساسانی، خان ملک (۱۳۵۴). *یادبودهای سفارت استانبول*، بابک یاییناری، تهران.

کاویانپور، احمد (۱۳۷۸). *تاریخ اورمیه*، اورمیه.

کسروی، احمد (ی.ت. ؟). *تاریخ مشروطیت ایران*.

معاصر، حسن (۱۳۴۶). *تاریخ استقرار مشروطیت در ایران مستخرجه از روی اسناد وزارت امور خارجه انگلستان*، تهران.

ملک‌زاده دیلمقانی، توحید (۱۳۷۸). *سلماس در سیر تاریخ آذربایجان*، سلماس.

ویجویه،حاجی محمد باقر (۲۵۳۵). *تاریخ انقلاب آذربایجان و بلوای تبریز*، حاضیرلایان: علی کاتبی، ۳-جو باسقی، تهران.

انجمن قزئته‌سی (۱ شعبان ۱۳۲۵ هـ‌ق). سایی ۱۳۱.

انجمن قزئته‌سی (ذی‌حجه ۱۳۲۶). سایی ۳۵.

ناله ملت قزئته‌سی (۲ رمضان ۱۳۲۶ هـ‌ق). سایی ۱۹.

ناله ملت قزئته‌سی (۲۰ محرم ۱۳۲۷). سایی: ۳۹.

AĞAOĞLU, Ahmet (y.t.?). *İran İnkılabı*, Akşam Matbaası, İstanbul.

AKŞIN, Sina (1987). *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul.

KUT, Halil (1972). *Bitmeyen Savaş*, İstanbul.

SWIETOCHOWSKI, Tadeusz (1988). *Müslüman Cematten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı* (1905-1920), İstanbul.

TEVETOĞLU, Fethi (1992). *Ömer Naci*, İstanbul.

وارلیق
VARLIQ
Türk Dili, Edebiyatı ve Kültürü Dergisi
Yeni Dönem. İl: 1, Sayı: 3 (Qış 2015), ss. 131-138
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

تانیتیم

کیتاب: ملک منصورخان ایلخانی، *ملک منصور خان قشقایی‌نین خاطیراتی ۱*، تهران: مالیک یاییناری، ۲۰۱۲[۱]

Kitabın Adı: Melik Mensur Xan İlxanı, *Melik Mensur Xan Qaşqayi'nin Xatırâtı,* Tehran: Malik Yayınları, 2012

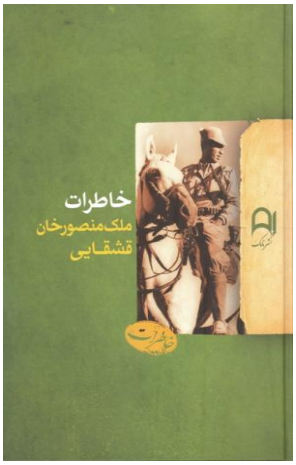

قشقای ایلخانی ملک منصورخان‌ین خاطیراتی اؤز قلمی ایله بیر یوز و ایکی یوز یارپاقلی و بیر نئچه عدد ده اوچ یوز یارپاقلی دفتر اولماق اوزره توپلام ۱۴x۲۲ ابعادیندا اولان دفترده فارسجا اولاراق یازیلمیشدیر. بو دفترلرین کیمی‌نین بوتون صحیفه‌لری تماماً ایشله‌نیلسه ده، کیمی یالنیز بیر نئچه صحیفه‌لیک خاطیرات یازیسینی ایچرمکده‌دیر. فوریه ۱۹۷۵ تاریخینده یازیلمیش بیر دفتر دیشیندا دیگرلری اصلینده مارت ۱۹۸۴ تاریخیندن، خاطیرات صاحیبی ملک منصورخان‌ین اؤلوموندن اؤنجه جولای ۲۰۰۶ تاریخینه قدر اولان بیر زاماندا یازیلمیشدیر. خاطرات اؤزلری قاشقای تورکو اولان ایکی آکادمیسین تاریخچی کاوه بیات ایله منصور ناصری طیبی‌نین چابالاری ایله ۱۶x۲۴ ابعادیندا اولان ۵۹۴ صحیفه‌لیک بیر کیتاب شکلینده یاییملانمیشدیر.

ملک منصورخان‌ین یازیلاری‌نین اؤنملی بیر بؤلومو، اونون شخصی خاطیراتینی ایچرمکده‌دیر. اونون قشقای ائلی‌نین چاغداش تاریخی ایله ایلگیلی صادیق بیر آنلاتیجی اولاراق قید ائدیب یازییا گئچیرمیش اولدوغو اولایلار، قاشقای تاریخی و اؤزللیکله ایران‌ین سون دؤنم تاریخی آچیسیندان چوخ اؤنملیدیر.

[۱] بو یازی *مودرن تورکلوک آراشتیرمالاری* درگیسی‌ندن (جیلد ۱۲، سایی ۱ (مارت ۲۰۱۵)، صص. ۱۳۵-۱۳۰) آلیناراق کؤچورولموشدور. یازی‌نین اصلینه باخماق اوچون: "http://mtad.humanity.ankara.edu.tr/makale.php?id=731 "
DOI: 10.1501/MTAD. 12.2015.1.11

تاریخه اولان ایلگی و سئوگیسی اوزوندن، ملک منصورخان یازیلاریندا رضا شاه پهلوی دؤنمینده شاهید اولدوغو و یا ائتکین رول اوینامیش اولدوغو اولایلاری دئییل، ایکینجی دونیا ساواشی اثناسیندا، قاشقای ائلیندن اوزاق، آوروپادا قالدیغی یاخلاشیق ۱۳ ایللیک بیر زامان دیلیمینده قاشقای ائلی‌نین مقدراتینی ائتکیله‌ین باشقا اولایلارلا ایلگیلی درله‌دیگی و عاغلیندا توتدوغو اؤنملی بیلگیلره ده یئر وئرمیشدیر. اونون یازیلاری قاشقایلارین تاریخی آراشدیرمالاری و اؤزللیکله تورک تاریخی آراشدیرمالاری چرچیوه‌سینده اؤنملی بیر تاریخی بلگه و راپوردور. آیریجا اونون قیشلیق و یایلیق بؤلگه‌لرینده آیرینتیلی بیر شکیلده آنلاتدیغی اوو و اووچولوق صحنه‌لری ایله بعضاً یازیلاریندا یانسیتدیغی قاشقای خالق اینانجلاری، تورک کولتورو آراشدیرمالاری باغلامیندا اینجه‌له‌مک اوچون اؤنملی بیر قونودور.

خاطیراتین بیرینجی بؤلومو، قاشقای ائلی و بللی‌باشلی بویلارین اورتایا چیخماسی ایله ایلگیلی وئریلن بیلگیلرله باشلاییر؛ آردیندان قاشقای ایلخانلیغی‌نین اداری تشکیلاتی و ملک منصورخان‌ین آتاسی ایلخان صولت‌الدوله‌نین فارس ایالتی سینیرلاری ایچینده‌کی نفوذ و ملکیتی اله آلینیر. آیریجا قاشقای ایلخانلیغی‌نین کؤچ مسیری، قیشلاق و یایلاق بؤلگه‌لری ایله بو ایکی بؤلگه آراسینداکی یئر-سولارلا ایلگیلی اؤنملی بیلگیلر وئریلیر. (ص.۸۹-۱۳) خاطیراتین ایکینجی بؤلومونده بیرینجی دونیا ساواشی ایله بو اثنادا اورتایا چیخان اولایلار و قاشقایلارین ایزله‌دیگی پولیتیکالار اله آلینیرکن (ص.۱۶۹-۸۹)، خاطیراتین اوچونچو بؤلومونده ایسه پهلوی حکومتی دؤنمینده‌کی اولایلاردان سؤز ائدیلیر. (ص.۲۶۳-۱۶۹). بو بؤلوم سون قاجار پادشاهی احمد شاه‌ین قاشقای ائلینه گلمه‌سی و ایلخان صولت‌الدوله ایله گؤروشمه‌سی و اؤزللیکله حاکمیتین قاجارلاردان پهلوی‌لره گئچیشینی آنلاتان اولایلارلا باشلار؛ آردیندان ایلخان صولت‌الدوله‌نین تهرانا گئدیب حبس ائدیلمه‌سی، قاشقایلارین سیلاحسیزلاشدیریلماسی و قاشقای بؤلگه‌سینده‌کی عصیانلارین باشلاییب مرکزی دولت ایله چاتیشماسی کیمی اولایلارین آیرینتیلی آنلاتیمی دوام ائدر. خاطیراتین دؤردونجو بؤلومونده، ایلخان ملک منصورخان‌ین آوروپادا قالدیغی ایللر آنلاتیلیر (ص.۳۳۷-۲۶۳). ایکینجی دونیا ساواشی ایللری ایله عینی دؤنمه راست گلن ملک منصورخان‌ین آوروپا ایللری اینگیلتره، سوئد، فرانسا، لهیستان، آلمان و تورکیه‌ده گئچر. بو بؤلومده ۱۹۳۱-ده اؤلکه‌نی ترک ائتمک زوروندا قالان ایلخان ملک منصورخان‌ین اگیتیم (تحصیل) آماجی ایله بیر ایل اؤنجه‌سی اینگیلتره‌یه گئدن قارداشی محمد حسین خانا قاتیلماسی؛ ایکیسی‌نین ده «ریدینگ» اونیورسیته‌سینده اکینچی‌لیک بؤلومونده ایکی ایللیک اگیتیمه باشلاییب بیتیرمه‌لری؛ فرانسیزجا اؤیرنمک آماجی ایله بیر ایللیگینه سوئد و فرانسایا گئتمه‌لری؛ ملک منصورخان‌ین آکسفورد اونیورسیته‌سی تاریخ بؤلومونو قازانیب اگیتیمه باشلاماسی؛ محمد حسین‌خان‌ین ایسه آسم راحاتسیزلیغی تداویسی اوچون آلمانیایا گئدیب عینی زاماندا برلین‌ده اگتیمه باشلاماسی؛ ایکینجی دونیا ساواشی‌نین باشلاماسی ایله آتالاری ایلخان صولت‌الدوله‌نین اؤلومونده سوچلو اولان اینگیلیز و اونون باشینا گتیردیگی پهلوی حکومتینه قارشی اولدوقلاری اوچون آلمان یانلیسی بیر داورانیش اورتایا قویمالاری و دولاییسی ایله آلمان اوردوسونا گیریب عسکری اگیتیم آلمالاری؛ متفق دولتلر طرفیندن ایران‌ین اشغال ائدیلمه‌سی و قاشقایلارین دا مرکزی دولته قارشی ساواشا گیرمه‌سی

سونوجوندا تورکیه اوزریندن ایرانا دؤنمک ایستەمەلری کیمی قونولار اوزرینده دورولموشدور. قاشقای قارداشلاری‌نین تورکیەده اولمالاری و تورکیه دولتی‌نین رسمی مقاملاری ایله گؤروشمەلری سورجی، خاطیراتین ان اؤنملی بؤلوملریندن بیرینی تشکیل ائتمکله برابر تورکیەنین دیش تورکلره قارشی ایزلەدیگی پولیتیکا باغلامیندا تورکیه-قاشقای ایلیشکیسی‌نین اؤزللیگینی گؤسترمەسی آچیسیندان دا اؤنملیدیر. بو گؤروشمه ۱۹۴۳-ده، عصمت اینونونون جمهورباشقانلیغی دؤنمینده یایین و یا گوزون (پاییزین) سونلارینا دوغرو بازار گونو آنکارادا «کارپیچ» رستورانیندا باشباخان شکرو ساراچاوغلو، دیش ایشلری باخانی نعمان منەمنجی‌اوغلو و باشقا باخانلاری ایله تورکیەنین ایران بؤیوک‌ائلچیسی جمال حسنو تارای‌ین قاتیلیمی ایله گرچکلشیر. بو رسمی توپلانتیدا گرگن تشریفات ایشلریندن سونرا ایران دولت اوردوسونون قاشقای ایلینه قارشی دوزنلەدیگی سالدیریلار حاقیندا دانیشیلیر. بو قونودا تورکیەنین ایران بؤیوک‌ائلچیسی جمال حسنو بو تثبیتلری تورکیه دولتی‌نین ایرانداکی تورکلرین دورومونو تعقیب ائتمه آچیسیندان اؤنملیدیر: "ایران‌ین {متفیق دولتلر طرفیندن} اشغال ائدیلمەسی اوزرینه {تهران‌دا رهین اولاراق قالان} عایلەنیز، یعنی ناصرخان، خسرو خان و آنانیز قاچاراق گونئیه گئتدیلر. ایران دولتی بیر اوردو حاضیرلاییب سیزین بؤلگەنیز اولان اصفهان و فارسا گؤندردی. باشلانغیچدا یعنی شاەبختی بؤلگەیه گؤندەریلەنه قدر ایکی طرف آراسیندا کیچیک چاتیشمالار اورتایا چیخدی. ایلک چاتیشمادا قاشقایلارین الینه بیر نئچه سیلاح دوشدویو اوچون ایکی طرف آراسیندا آغیر بیر ساواش باشلادی. بو آرا سیزین اسکی دوشمنینیز قوام‌الملک ده فارس حاکیمی اولاراق سئچیلدی. من ده بوتون اولوب بیتنلری آنکارایا بیلدیردیم." بو سیرادا باشباخان شکرو ساراچاوغلو "بیز ایرانا قاشقایلارین تورک اولدوغونو و دولاییسی ایله تورکلرین یوخ ائدیلمەسینه ایذین وئرمەمەلری گرکدیگینی سؤیلەدیک." ایفادەسینی ایشلەدیر. بؤیوک‌ائلچی جمال حسنو تارای‌ین سؤزلری‌نین دواميندا سؤیلەدیگی بو ایفادەلر ده اؤنملیدیر: "شاه طرفیندن بؤیوک‌ائلچیلرین دعوت ائدیلدیگی بیر قوناقلیقدا شاه سؤزلری آراسیندا قاشقای ائلینی یوخ ائتمک اوچون بیر اوردو گؤندرمیش اولدوغونو دئدی و سونرا منه باخدی. بیر آز سونرا ساغلیغا ایچکی قدحلری ایچیلدی کی من قدح قالدیریب ساغلیغا ایچمەدیم. بو اولایی دا تورکیه دولتینه بیلدیردیم. دولاییسی ایله سیزین قارداشلارینیز و ائلینیزه قارشی ساواش باشلادی. آما هئچ یئرده دولت ایره‌لی گئدەبیلمیردی. آنجاق بو دوروم گئچیجی ایدی، چونکو قاشقای ائلی‌نین تماما یوخ ائدیلمەسینه قرار وئریلمیشدی. مسئله ایرانی اشغال ائدن اینگیلیز دولتی ایدی. قاشقای بؤلگەسینه اوردو گؤندرمەسی و یؤنلندیرمەسینی اوستلەنن شاه و ایران دولتی اولسا دا گرچکده اینگیلیزلر اولدوغونو بیز بیلیردیک. بو سببله دولتینیز آنکارادا اینگیلیزلرله بو قونودا گؤروشمگه قرار وئردی." بورادا باشباخان شکرو ساراچاوغلو ایله دیش ایشلری باخانی نعمان منەمنجی‌اوغلو دانیشماغا باشلاییب "بیز ایران شاهینا، قاشقایلارلا ساواشماغا دوام ائدرسنیز، ایران‌داکی مینلرجه تورکون اؤلدورولمەسینه انگل اولماق اوچون ایرانا اوردو گؤندرمک زوروندا قالاجاغیمیزی؛ و بونون یالان اولمادیغینی، بئله قرار وئریلدیگینی و بونو گرچکلشدیرجگیمیزدن امین اولابیلدیکلرینی سؤیلەدیک." ایفادەسینی ایشلتدی. باشباخان ساراچاوغلونون ایفادەلری تورکیه دولتی‌نین دیش تورکلره قارشی دویارلیلیغی و سورواملولوغو

آچیسیندان اؤنملیدیر: "جمهورباشقانی عصمت اینونونون ده خبردار اولدوغو بو قونونو باخانلار قورولونا دانیشدیقدان سونرا اینگیلیز باشباخانی چرچیل ایله دوغرودان دوغرویا تماسا گئچیب و اوندان قاشقای بؤلگه‌سینه اوردو گؤندریب اونلارلا ساواشمالاری خصوصوندا ایران دولتی اوزرینه باسقی اویقولاماسی اوچون ایران‌داکی اینگیلیز قوموتانلارینا (فرمانده‌لرینه) امر وئرمه‌سینی طلب ائدیک. اؤزللیکله ده ایران‌دا بو عملیاتی اوستله‌نن و بیرینجی دونیا ساواشیندا قوموتانی اولدوغو «آباده» قیشلاغی اوردوسونون قاشقایلار طرفیندن دارماداغین ائدیلمه‌سی سببی ایله قاشقایلارا قارشی اؤزل بیر کین توتان ژنرال س. فرازر-دن سؤز ائتدیک. بونونلا بیرلیکده بیزیم لوندون‌داکی بؤیوک‌ائلچیمیز شخصا اینگیلیز باشباخانی چرچیل ایله یاخیندان گؤروشموش. چرچیل ده بیزیم بیر چؤزوم یولو گؤسترمه‌میزی سؤیله‌میش. بیز ده بو ایشی قاشقایلارلا شخصی دوشمنلیگی اولمایان اینگیلیز دولتی‌نین میصیرده‌کی اوردوسونا بوراخمالارینی اؤنردیک. چرچیل ده بونو قبول ائدیب س. فرازر و ایران‌داکی باشقا قوموتانلارین بو قونویا قاریشمامالاری اوچون امر وئره‌جگینی و قاشقای مسئله‌سی‌نین چؤزومونو ده میصیرده‌کی اوردویا بوراخاجاغینی سؤیله‌دی." بو گؤروشمه‌لر و دانیشمالار سونوجوندا فارس ایالتی حاکیمیتینی اله گئچیرمیش و قاشقایلارین اسکی دوشمنی اولان قوام‌المک ایله باش‌قوموتان شاه‌بختی گؤره‌ودن آلینیر؛ خوزستان، کرمان، اصفهان، تهران و ایران‌ین باشقا بؤلگه‌لریندن فارسا گؤندریلمیش اوردولار اؤز مرکزلرینه گئری چکیلیر؛ و دولاییسی ایله قاشقای بؤلگه‌سینده رفاه و باریشین ساغلانماسی گرچکلشیر. باشباخان شکرو ساراچاوغلونون بو تثبیتینده قاشقایلارلا مرکزی دولت و اینگیلیزلر آراسینداکی آنلاشمازلیقلارین سببی داها یاخشی آنلاشیلیر: "بیز اینگیلیزلره قاشقایلاری نه‌دن اؤلدورورسونوز دئیه سوروشدوق. ایذین وئرین اونلار ایرانی ساغ سالیم ترک ائدیب تورکیه‌یه گلسینلر. بیز ده اونلارا تورکیه-ایران سینیرلاریندان سوریه سینیرلارینا قدر یئر وئره‌ریک. ایران‌داکی مولک و اوتلاقلاری‌نین قارشیلیغینی تورکیه‌ده وئره‌ریک. ایران‌ین اوردو منصوبلاری اونلارین (قاشقایلارین) مالینا گؤز قویدوقلاری اوچون اونلاری اؤلدورورلر. مالاری اوردو منصوبلارینا قالسین، بوراخین جانلارینی آلیب ایران‌دان تورکیه‌یه گلسینلر. اینگیلیزلر بونو قبول ائتدیکلرینی دئدیلر. مجبورا قبول ائدجکدیلر و سئوینجدن هاوالارا اوچاجاقدیلار. چونکو هم قاشقایلارین الیندن قورتولاجاقدیلار هم ده ان آز یاریسی قاشقای تورپاغیندا اولان گونئی نفتینی موفته‌سینه اله گئچیره‌جکدیلر." بو دانیشیقلاردان سونرا باشباخان شکرو ساراچاوغلو شخصی اؤیوت و گؤروشو اولاراق تکرار قاشقایلارین تورکیه‌یه گلمه‌لرینی و حتی قاشقای قارداشلارینا اونلارا دئور ائدیله‌جک بؤلگه‌نین یاخیندان گؤره‌بیلمه‌لرینی ایرلی سورر.

توپلانتی‌نین بوندان سونراکی قونوسونو قاشقای ائلی‌نین تاریخی، ادبیاتی و یاشام طرزی تشکیل ائدر. ادبیات سؤز قونوسو اولونجا ملک منصورخان‌ین بو تثبیتلری اؤنملیدیر: "...تورکجه شعرلر اوزرینه دانیشیلدی، من ده (قاشقای شاعیرلری) میرزا مأذون، یوسف علی بگ و دیگرلریندن خاطیرلادیغیم شعرلری اونلار اوچون اوخودوم. باشباخان شکرو ساراچاوغلو دا تورکجه بیر شعر اوخودو. من ده بونون تحلیلینده ایران‌دا سعدی آدلی بیر شاعیریمیز اولدوغونو و اونون یازدیغی شعرین سعدی‌نین شعرینه چوخ بنزه‌دیگینی ایفاده ائتدیم. باشباخان شکرو ساراچاوغلو دا سعدی‌نین بیر فارس شاعیری اولدوغونو و

بیزیم شاعیریمیز اولمادیغینی، بیزیم شاعیریمیزین میرزا مأذون ایله یوسف علی بگ اولدوغونو دئدی. بونا هرکس گولدو." ملک منصورخان‌ین خاطیراتیندا بو رسمی توپلانتیدا دانیشان دیل قونوسوندا وئریلن بیلگیلر ده اؤنملیدیر: "البته بیز بو توپلانتیدا باشیندان سونونا قدر تورکجه دانیشیردیق. من و محمد حسین خان یاخلاشیق یئددی- سگگیز آی تورکیه‌ده اولدوق. تورکیه تورکجه‌سینی ده یاخشی دانیشیردیق. دولت قورولو اویه‌لری ایله دانیشمالاریمیزدا هئچ بیرینده زورلانمادیق. بعضا بیلمه‌دیگیمیز بیر سؤزجوک اولدوغوندا آچیقلاما ایستردیک و بو شکیلده بیزیم اوچون آنلاشیلیر اولوردو." توپلانتیدا قونو قاشقایلارین عسکری گوجونه گلینجه ملک منصورخان "قاشقایی، بئش مینک آتلو حربه گئدیر." ایفاده‌سینی ایشله‌دیر. بورادا ملک منصورخان‌ین باشباخان شکرو ساراچاوغلونون *آتلو* سؤزجویونون نه آنلاما گلدیگی سوروسو اوزرینه وئردیگی جواب و دولاییسی ایله بو تثبیتی اؤنملیدیر: "ساراچاوغلو *آتلو* نه آنلاما گلیر دئیه سوروشدو. آتلونون آتا مینمیش ساواشچی آنلامینا گلدیگینی و یابانجیلارین دا اوردونون بو بؤلومو اوچون "cavalry" سؤزجویونو ایشلتدیکلرینی سؤیله‌دیم. ساراچاوغلو، آنلادیم، *آتلو*دان قصد ائتدیگینیز *سوواری*دیر دئدی. تورکیه تورکلری‌نین *آتلو*یا *سوواری* دئدیکلری آنلاشیلدی. من ده باشباخانا بونون فارسجادان آلینمیش بیر سؤزجوک اولدوغونو و بیز ایران تورکلری‌نین اؤزلیکله ده بیز قاشقایلارین سوواری‌یه آتلو یا دا آتلی دئدیگیمیزی بلیرتدیم. باشباخان ساواش باخانینا دؤنوب بو قاشقایلار تورک دیلینی قوروموشلار دئدی، نوت آلین بونو، نه قدر ده گؤزل و اویغون بیر سؤزجوکموش. بیر نئچه دفعه آتلی، آتلی... دئیه تکرارلادی." خاطیراتین بو بؤلومو؛ قاشقای قارداشلاری‌نین اینگیلیزلر طرفیندن ایستانبول‌دان قاچیریلیب قاهیره‌یه گؤتورولمه‌لری ایله سونا ارير.

خاطیراتین بئشینجی بؤلومونده ایسه اونلارین ایرانا نئجه دؤندوکلری؛ باشکندلری ساییلان فیروزآبادا قاشقایلارین یوغون نفوسو طرفیندن قارشیلانمالاری و قاشقای بؤیوکلری ایله گؤروشمه‌لری کیمی قونولار اله آلینیر؛ آردیندان قاشقای ائلیندن اوزاق قالدیقلاری مدّتجه ائلین باشینا گلنلر، قارداشلاری ناصر خان و خسروخان دیلیندن آیرینتیلی بیر شکیلده ایفاده ائدیلیر و بؤلگه‌ده‌کی قونشولاری بویراحمد لورلاری‌نین آرالاریندا‌کی آنلاشمازلیغین سونلانماسیندا اونلارین اوینادیغی ائتکین رولون آنلاتیمی ایله سونا ارير. (ص. ۴۲۷-۳۳۷).

خاطیراتین آلتینجی بؤلومو، ۱۹۴۰-دا ائتکین ایللرینی یاشایان کمونیست توده پارتیسی‌نین اؤلکه‌نین قوزئییینده اولایلار چیخارتماسی و قشقایلارین بونا قارشی عصیان ائدیب گونئی حرکتینی دوزنله‌مه‌سی کیمی قونولار اوزرینده دورولور؛ آیریجا کؤچ، اوو و اووچولوق خاطیراتی ایله ۱۹۴۵ باهاریندا ملک منصورخان‌ین ائولنمه‌سی کیمی قونولار آنلاتیلیر (ص. ۴۸۳-۴۲۷). خاطیراتین ایلک بؤلوملرینده اولدوغو کیمی بو بؤلومده ده ملک منصورخان کؤچ مسیرینده‌کی یئر-سولارلا ایلگیلی مومکون اولدوغو قدری ایله بیلگیلر وئرمگه چالیشیر؛ اؤرنگین وئردیگی بو بیلگیلر اؤزلیکله ده اتنوقرافیا چالیشمالاری آچیسیندان اؤنملیدیر: "...سحر کؤچوب دزکوردا گئتدیک. خالقی عمومیتله چرکز اولان و صفویلر زامانیندا بورایا گتیریلمیش اولان بو کند، یان-یانا یئر آلمیش دؤرد کنددن بیریدیر. بو دؤرد کنددن

بیری چرگز آدی ایله بیلینیر و ابراهیم چرکزین کلانتری/بؤیویودور. اونون اوزون بویو، ماوی گؤزو، ساری ساچی و بییغی و قیرمیزیمسی آغ اوزو واردی. او بیر آلمان و یا سوئدلی‌یه بنزردی. چرکز قادینلاری مکمل آلیملی و گؤزل وجودلاری ایله دیگر قادینلارا هئچ بنزه‌مزدیلر. اونلار (چرکزلر) جسور، اصیل، گوونلی، وفالی و وارلیقلی خالقلاردیر... داها سونرا ساری‌یاتانا گئتدیک. بو ساری‌یاتان چوخ اسکی بیر مزاردیر. آدی ساری اولان تورک بؤیوکلریندن بیری اولدوغونو دوشونورم. البته تورک دیلینده یاتان، اویوموش و یا یاتمیش و یا اؤلموش و گؤمولموش آنلاملاریندادیر. بو منیم تخمین ائتدیگیم و گؤروشومدور. بو ساری‌یاتان شادکام ایرماغی کناریندا، خسرو شیرین-آباده یولو اوزرینده یئر آلمیشدیر. خسرو شیرین بورانین اوچ فرسنگ باتیسیندا یئر آلمیشدیر..."

خاطیراتین یئددینجی بؤلوموندە قاشقایلارین ایران‌داکی نفتی میلّی‌لشدیرن و محمدرضا پهلوی ایله اقتدار مجادله‌سینه گیرن باشباخان محمد مصدق طرفداری و بونون سونوجوندا قاشقای قارداشلاری‌نین اؤلکه دیشینا سورگون ائدیلمه‌لری قونوسو اله آلینیر (ص۵۱۳-۴۸۳). آوروپا و آمریکادا گئچن بو سورگون ایللرینده، ملک منصورخان خاطیراتیندا، گؤروشدویو آداملار و یا قاتیلدیغی توپلانتیلارین آیرینتیسینا دا یئر وئریلیر. سورگون ایللری سورجینده ایران مرکزی دولتی یالنیز قاشقای ایلخانلیق عایله‌سینی دئییل، قاشقای ائلی‌نین ضعیفله‌یيب یوخ ائدیلمه‌سی ایله ده مشغول اولور. بونون اوچون ۱۹۴۷-ده آمریکا باشقانی هئری ترومان طرفیندن سووئت تهدیدینه قارشی حاضیرلانمیش ترومان دوکترینی‌نین دؤردونجو پروقرامی‌نین تملینی اولوشدوردوغو کؤچه‌به اؤیرتیم مرکزلری قورولور. بو دوروم، ملک منصورخان‌ین دا خاطیراتیندا بلیرتیلدیگی کیمی قاشقای ائلی‌نین کولتورو، گله‌نک- گؤره‌نگی و اؤزللیکله ده تورکجه اولان قاشقای دیلی‌نین یوخ اولماغا اوز توتماسی ایله سونوچلانیر. قاشقای خانی ملک منصورخان‌ین، سیلاحلی چاتیشمالارین سونوچسوز قالدیغی قارینا واران مرکزی دولتی ایله باتیلی گوجلرین قوردوغو داها تهلوکه‌لی پلانین فرقینده اولماسینی، اؤزللیکله ده دیله و تؤره‌یه دویدوغو دویارلیلیق و سوروملولوغونو بو ایفاده‌لرینده گؤرمگ مومکوندور: "...بو اثنادا ایران‌دا دا حکومت قاشقای ائلی‌نین یوخ اولماسی و ضعیفله‌مه‌سی ایله اوغراشیردی. بیزیم عایله‌نین کؤکونو قازماقلا بیرلیکده باشقا گیریشیملرده ده بولوندولار. آمریکانین (ترومان دوکترینی) دؤردونجو پروقرامی کؤچه‌به اؤیرتیم مکتبلری‌نین تملینی قوردو. قاشقایلاری یوخ ائتمه یؤنتملریندن بیری، قاشقای ائلی‌نین کولتورونو اورتادان قالدیرماقدی. قاشقایلار، خانی (ایلخانی) ائلین سیمگه‌سی اولاراق بیلیردیلر. گئچمیش یوز ایللر بویونجا اورتایا چیخمیش اولایلارا قارشی خانلارین یاپدیقلاری، قاشقایلارا ائلین خانی‌نین اؤلکه‌نی قوروماق اوچون هئچ بیر چیخار گؤزتمه‌دن، یابانجیلارا قارشی گلمه‌سینی، اؤلدورمه‌سینی و اؤلدورولمه‌سینی گؤسترمیشدی. بیز ائلی سئویردیک. بیز و آتالاریمیز اقتدارین آدامی دئییل، اصیل قاشقای و ائلین اؤزوندن ایدیک. کؤچه‌به اؤیرتیم مکتبلری‌نین قورولماسی ایله ائلین تؤره‌سی یوخ اولماغا باشلادی..." خاطیراتا، علاوه بؤلوم اولاراق ملک منصور خانا عاید بلگه‌لر، راپورلار، مکتوبلار و رسمی یازیشمالاری ایچرن سگگیزینجی بؤلوم ایله سونا چاتیر (ص.۵۵۳-۵۱۳).

• ولی‌الله یعقوبی (آنکارا)

کیتاب: رحمان جعفری «آراز»، *کؤنول یولون سال تبریزه*، قم: آوای منجی یایینلاری، ۱۳۹۴

Kitab: Rahman Caferi "Araz", *Könül olun Sal Tebriz'e*, Qum: Avay-i Münci Yayınları, 1394 (2015).

سانکی اولدوزلار النمیش...[۲]

سازلی ـ سؤزلو گئنیش و درین بیر اوزان دیلینه دایانمیش، یاراتیجی، گوجلو تورک دیلی‌نین آخارلیلیغی، آذربایجان‌ین یاشیل طبیعتی‌نین گؤزللیگی ایله ال ـ اله وئردیکده، ایسترـ ایسته‌مز هر بیر انساندا شاعیرلیک جوشارلیلیغی یارادابیلیر. بونون اوچون الی قلم توتماق، یازی ـ پوزو بیلمک ده گرکمیر. بورالاردا جیزماـ قارادان باشی چیخمایان ساوادسیزلاردان بیله، نه جوشغون اوزان «علسگر»لر، نه پولاد سؤزلر یازان شاعیر «حدآد»لار... چیخمیش. بورادا تکجه میرزه‌لر، مولالار، شاعیرلر، اوزانلار، اهل قلم یازارلار... سؤزـ سؤیلم، علی (ع) دیلی ایله دئسک، «امراء الکلام»... دیل ـ قلم پهلوانی دئییللر. قاری ننه‌لر، قوجا بابالار، چوبان چودار، قاتیرچی ناخیرچی، باقّال ناقّال، کتابچی کاباچی، تاباقچی قاباقچی، دمیرچی کپیرچی... سیرادان انسانلار بیله سؤز اوستاسی، دیل آیناسیدیرلار. یئتر کی، بو گوزگویه یاد توزو قونماسین، شهریار دئمیشکن، دیل باشقا دیل ایله قاریشماسین، تا کی «ائشیدنلر، اوخویانلار کسیل اولماسین».

هه... ایندی اوسته‌لیک، بو قاینار قازانا بیر بالاجا دا ساواددان دوز، بیلیمدن، دونیا گؤروشوندن داد... قاتیلیرسا، البته کی تام داماق دادینا اویغون بیر اثر میدانا چیخار. هله بیر ده شاعیرـ یازار داشیدیغی مسئولیتی دوشونوب، یازدیغی دیله علمی یاناشیرسا، اونون گئچمیشی، تاریخی، دونو ـ گونو ایله تانیشیرسا... او زامان، اوّل آللاه، «رحمان» اوزان کیمی، اوُلو بیریسی سؤز میدانیندا آت سه‌یریدیر دئمک ... کی چاناغینا سیغمادان «آراز» اولور، چایا چئوریلیر، پارلایان بیر اولدوزاـ آیا چئوریلیر. نه دئمیشلر؟! ـ «آراز لامدان آخار» و البته ـ «سویون لام آخانی، آدامین یئره باخانی!»... ایکیسی ده سیرلی ـ سئحیرلی اولور کی، اونون سئحیرلی دونیاسینا گیرمک اوچون یاناشیب، دیللەشیب، دانیشیب، دیندیریب، دینله‌ییب... سؤزونه ـ ساوینا قولاق یاتیرماق، دادینا دوزونا چؤرک باتیرماق گرکیر.

***

[۲] بو یازی اسماعیل هادی‌نین کیتابا یازدیغی گیریشدن آلینمیشدیر.

الینیزده‌کی بو دفتر آرازین تومو یوخ، دیشا ووردوغو اینجیلردن تکجه بیریدیر، دنیزدن بیر داملا دئمکدیر. آما ائله بو تیکه‌جیک آینادا دا اونون درینلیکلرینی سئیر ائتمک اولار. دیلین دورولوغو، فیکرین درینلیگی، بیلگی آلانی‌نین گئنیشلیگی، شعرین اویناقلیغی، سؤزون توکنمزلیگی، تصویرلرین چالارلیغی... هر بیر مصراعدا گؤز قاماشدیریر. یالنیز یورولماماق، دورماماق، سؤزلری داملا ـ داملا دادماق، آددیم ـ آددیما شاعیرله یوللاشماق، شعرین درینلیکلرینه دوغرو شاعیرله آیاقلاشماق... گرکیر.

و سونوندا دا بیزه تکجه شهریارلا سسله‌شیب «یاشاسین شاعیر افندی!» دئمک دوشور.

• اسماعیل هادی

وارلیق
VARLIQ
Türk Dili, Edebiyatı ve Kültürü Dergisi
Yeni Dönem. İl: 1, Sayı: 3 (Qış 2015), ss. 139-142
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

شعر

وارلیق

ائلیمین، اوبامین منلیک کیتابی،
دیلیمین مقدس سؤزودور وارلیق،
سؤنمز آی-اولدوزو، پارلاق گونشی،
آلیشان اوجاغی، کؤزودور وارلیق.

وطن تورپاغیندا، داشیندا بیتن،
ساوالان داغی‌نین دؤشونده بیتن،
شاختالی-سازاقلی قیشیندا بیتن،
یوردومون شن باهار، یازی‌دیر وارلیق.

آشیقلی کروان‌دیر، اوزاقدان گلیر،
آرخی ائل داغیندان بولاقدان گلیر،
سؤزو شیرین دیلدن-دوداقدان گلیر،
دیلیمین دادی‌دیر، دوزودور وارلیق.

آرالدان، خزردن قارادنیزه،
قاشقار، خوراسان‌دان آنا تبریزه،
آتالار، اوغوللار گلیر اوز-اوزه،
دولانباج یوللارین ایزی‌دیر وارلیق.

آچیلان سحردن، گوندن یارانمیش،
الچیم-الچیم بولوتلاردان دارانمیش،
دونیا بویدا تورکیستان‌دان آرانمیش،
آلتین آنیت، قیزیل یازی‌دیر وارلیق.

قووشان چایلارین، چاغلایان سئلین،

یارادیب، یاشادان قوجامان ائلین،
میصری، گؤیچه گولو، باش ساری تئلین،
کؤکلنمیش قوپوزو، سازی‌دیر وارلیق.

نطقی‌نین، هیئت‌ین، سهند، بولودون،
ارتونقا، ماناسین، دده قورقودون،
اورکده یاشایان آرزی، اومودون،
گول-چیچک اکیلمیش دوزودور وارلیق.

وارلیق قیزیل ایلمه، اینجه ناخیشدیر،
یانیقلی دوزلره یاغان یاغیشدیر،
هیجراندیر، حسرتدیر، نیسگیل باخیشدیر،
سئوگی پیناری‌نین گؤزودور وارلیق.

اولوسوم، دیلیمله یاشیتدی وارلیق،
آذربایجان سسینی ائشیتدی وارلیق،
یاتانی اویادیب آییتدی وارلیق،
تورکون آنا توزوک، تئزی‌دیر وارلیق.

نئچه مین ایللردن سوزولوب گلن،
گؤی مونجوغو کیمی دوزولوب گلن،
«آراز»، اورکلره یازیلیب گلن،
آنا کیتابیمین اؤزودور وارلیق ■

• رحمان جعفری «آراز»

درینلیگیندن گلدیم،
تام اورتاسیندان تاریخین
کیرلی ایدئولوژیلرین
و ده ساپقین باخیش آچیلاریندان سییریلاراق.
نئجه گؤزوکدوم اورالاردان
داغینیق دوشونجه یاپراقلارینی ییرتارکن
سنه وورولورکن نئجه گؤزوکدوم؟
کؤکسومه ساپلایین میزراغینی
سوسار، سوسار دورارام.
یئنیلمیش شهرم ان اوزاغیندان
سوسقون، سوسقون باغیرارام.

• **ماناس چاملی**

اوردا بیر کؤی وار اوزاقدا

اوردا بیر کؤی وار اوزاقدا
او کؤی بیزیم کؤیوموزدور.
گزمه‌سک ده، توزماساق دا
او کؤی بیزیم کؤیوموزدور.

اوردا بیر ائو وار اوزاقدا
او ائو بیزیم ائویمیزدیر.
یاتماساق دا، قالخماساق دا
او ائو بیزیم ائویمیزدیر.

اوردا بیر سس وار اوزاقدا
او سس بیزیم سسیمیزدیر.
دویماساق دا، تینماساق دا
او سس بیزیم سسیمیزدیر.

اوردا بیر داغ وار اوزاقدا
او داغ بیزیم داغیمیزدیر.
ائنمه‌سک ده، چیخماساق دا
او داغ بیزیم داغیمیزدیر.

اوردا بیر یول وار اوزاقدا
او یول بیزیم یولوموزدور.
دؤنمه‌سک ده، وارماساق دا
او یول بیزیم یولوموزدور.

• احمد قدسی تجر

VARLIQ

Abone Formu

İllik/Yıllık Abone Bedeli	
Türkiye:	**60 TL**
Azerbaycan:	**45 Manat**
İran:	**30,000 Tümen**
Başqa Ölkeler:	**45 ABD Doları / 40 Euro**

- İllik aboneliyiniz 4 sayını qapsayacaqdır.
- Dergi, yayınlandıqdan sonra en gec 10 iş günü içinde adresinize teslim edilecekdir.
- Adres ya da abonelik bilgilerinizi güncellemek üçün "varliqdergisi@gmail.com" adresine mail atabiler veya +90-538 281 13 09 No'lu telefonu arayabilersiniz.

Ad ve Soyadı: ……

Adres: ……

Telefon: …… Peşe/Meslek: ……

Meqbuz No: …… Meqbuz Tarixi: ……

Abone Süresi: 1 il □ 2 il □ 3 il □

Banka Hesap No:

TL Hesabı (IBAN): TR830006400000142220998444

Euro Hesabı (IBAN): TR510006400000242310274711

Dolar Hesabı (IBAN): TR500006400000242220570002

VARLIQ

Türk Dili, Edebiyatı ve Kültürü Dergisi
İkinci Dönem, Sayı 3, Kış 2015

İçindekiler

Sunuş – M. Rıza HEYET 3

Azerbaycan Türkçesi Örneğinde Varlık Dergisi ve Cevat Heyet- Sonel BOSNALI 5

Sarı Uygur- Şıra Yogur Dil İlişkisi (2)- Musa RAHİMİ 21

C.M. Kulizade'nin "Anamın Kitabı" Piyesinde Dil ve Kimlik Şüuru- Erdoğan UYGUR 33

Meşrutiyet Dönemi Türkçe Basın-Yayına Bir Bakış (1)- M. Rıza HEYET 45

Şebname: Mollanasrettin'den Önce Çıkan Mizah Gazetesi- Pervane MEMMEDLİ 61

İ.G. Safyanov Oryanhay-Tuva'nın Kaderinde Sıra dışı Bir Şahsiyet- M. Can TEZİÇ 69

Eserlerinden Hareketle Saveli Tilimhan- Esedullah EMİRİ 79

Mankurtizm Türünden Irkçılık- Hasan RAŞİDİ 91

Yüreklerde Ebedî Yaşacak Dr. Cevat Heyet- Ekber AZAD 101

Hazar Türkleri ve Müslümanlarla Savaşları- Murtaza HÜSEYNİ 107

İttihad ve Terakki Cemiyeti'yle Meşrutiyet Liderleri Arasındaki İlişkiler- Tohid MELİKZADE 123

Tanıtım: Melik Mansur Han Kaşkayî'nin Hatıratı- Veli YAKUBİ 131

Könül Yolun Sal Tebriz'e- İsmail HADİ 137

Şiir: Rahman CAFERİ "Araz", Manas ÇAMLI, Ahmed Kudsi TECER 139

Abone Formu 143

VARLIQ

Üç Aylıq Türk Dili, Edebiyatı ve Kültürü Dergisi
Quarterly Journal of Turkish Language, Literature and Culture

İkinci Dönem, Sayı 3, Qış 2015

Second Period, Issue 3 Winter 2015

10,00 TL

ISSN 2149-7257